

**Ғ. АБДУРАҲМОНОВ, А. СУЛАЙМОНОВ,
Х. ХОЛИЕРОВ, Ж. ОМОНТҮРДИЕВ**

ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ

СИНТАКСИС

**Олий ўқув юртларининг филология факультетлари
сиртқи бўлим студентлари учун қўлланма**

*ЎзССР Олий ва махсус ўрта таълим
министрлиги тасдиқлаган*

ТОШКЕНТ, «ЎҚИТУВЧИ» — 1979

Махсус редактор филология фанлари кандидати Султон Ғойибов.

Қўлланманинг «Содда гап» қисмини А. Сулаймонов,
Х. Холиёров ва Ж. Омонтурдиев,
«Қўшма гап» қисмини Ғ. Абдураҳмонов ёзган.

ШАРТЛИ ҚИҚАРТМАЛАР

Ас. М.— Асқад Мухтор
А. Қ.— Абдулла Қаҳҳор
А. Қод.— Абдулла Қодирий
Б. К.— Берди Кербобоев
Б. П.— Борис Полевой
Г.— Гоголь
Дм. М.— Дм. Медведов
Э. Ф.— Зиннат Фатхуллин
И. Р.— Иброҳим Раҳим
К. С.— Константин Симонов
Л.— Лермонтов
«Л. у.»— «Ленин учқуни» газетаси
М. Х.— Меҳди Ҳусайн
М.— Муқимий
М. А.— Мухтор Авезов
М. Г.— Максим Горький
М. И.— Мирзакалон Имомиллий
М. Ибр.— Мирза Ибрагимов
Мирм.— Мирмуҳсин
О.— Ойбек
П. Т.— Парда Турсун

П. Қ.— Пиримқул Қодиров
П.— Пушкин
Р. Ф.— Раҳмат Файзий
С. А.— Садриддин Айний
С. Аҳм.— Саид Аҳмад
С. Н.— Саид Назар
С. Б.— Сергей Бородин
С. З.— Саида Зуннунова
«С. Ўзб.»— «Совет Ўзбекистони» газе
таси
У.— Уйғун
У. Н.— Усмон Носир
Фад.— Фадеев
Ч.— Чехов
Ш. Р.— Шароф Рашидов
Я.— Яшин
«Ўқ. газ.»— «Ўқитувчилар газетаси»
Ғ. Ғ.— Ғафур Ғулом
Ҳ. Н.— Ҳаким Назир
Ҳ. О.— Ҳамид Олимжон
Ҳ. Ғ.— Ҳамид Ғулом

© «Ўқитувчи» нашриёти, 1979.

А 60502—213
353 (04)—79 275—79 4602010000

СИНТАКСИС ҲАҚИДА ТУШУНЧА

1-§. Синтаксис грекча *syntaxis* сўздан олинган бўлиб, тувиш, қуриш маъносини англатади. Синтаксис грамматиканинг бир қисмидир. Грамматиканинг морфология қисми сўз, сўз формалари, уларнинг ҳосил бўлиш йўллари ва ўзгариш қоидаларини, шунингдек, сўз туркумлари, яъни сўзларнинг лексик-грамматик категорияларини ўрганади. Грамматиканинг синтаксис қисми эса сўзларнинг грамматик-семантик муносабатга киришиш усулларини, сўз бирикмалари ва уларнинг типлари, шакллари, гап ва гапларнинг типларини, гап тузиш қоидаларини, гапларнинг ўзаро муносабатларини текширади.

2-§. Синтаксиснинг текшириш объекти ҳар қандай сўз қўшилмаси эмас, балки синтактик конструкциялардир.

Ҳар қандай сўз қўшилмаси синтактик конструкция ҳисобланавермайди. *Отқулоқ* (қўшма сўз), *Совет Иттифоқи Коммунистик партияси* (мураккаб сўз), *оға-ини* (жуфт сўз), *тегирмонга тушса, бутун чиқади* (фразеологик бирлик) типдаги қўшилмалар лексик бирликлар ҳисобланади. *Сен учун, ой каби, дадам билан* типдаги аналитик конструкциялар ҳам синтактик конструкция саналмайди, *баланд тоғ, ватанни севмоқ, Дашнабоднинг аюри*, шунингдек, *пахта очилди, укам — инженер* типдаги маълум грамматик қоидалар асосида ҳосил бўлган қўшилмаларгина синтактик конструкциялар ҳисобланади. Шунинг учун ҳам синтаксисни ўрганишда даставвал унинг объекти бўлмиш синтактик конструкция тушунчасини аниқлаб, чегаралаб олиш лозим.

Синтактик конструкциялар тузилишига кўра уч типга: бир сўзли конструкция, икки сўзли конструкция, кўп сўзли конструкцияларга ажратилади.

Бир сўзли синтактик конструкциялар, кўпинча, битта мустақил маъноли сўз билан ифодаланади ва сўз-гап, бир сўз формасидаги номинатив, вокатив, атов гапларни, шунингдек, *Келаман* типдаги бир составли гапларни ўз ичига олади. Бухил конструкциялар гап бўлганлиги учун синтаксиснинг ўрганиш объекти ҳисобланади.

Икки сўзли синтактик конструкция ё содда сўз бирикмасидан (*Лолахоннинг китоби*), ёки содда йиғиқ гапдан (*Лолахон келди*) ташкил топади.

Кўп сўзли синтактик конструкциялар эса иккидан ортиқ мустақил сўзнинг бирикишидан (*ғуж бўлиб турган етгита хира юлдуз* типига муракаб бирикмалардан) ҳамда *Ҳалол меҳнат қилмоқ энг яхши одат* (*F. F.*) типигаги ёйиқ гаплардан иборат бўлади.

Синтактик конструкциялар мазмуни ва фикрий тугаллигига кўра икки хил; номустақил ёки очиқ конструкция (*каналнинг қазилиши* каби), мустақил ёки ёпиқ конструкция (*Канал қазилди* каби) бўлади. Очиқ конструкцияларда фикр тугалланмаган — очиқ қолган, ёпиқ конструкцияларда эса фикр тугалланган бўлади. Синтактик конструкцияларнинг бу хусусияти уларни икки аспект — сўз бирикмаси синтаксиси ва гап синтаксиси аспектида текширишни тақозо этади. Бу хил синтактик конструкцияларни фарқлашда уларни ташкил этган компонентларнинг миқдори эмас (гап бир сўздан, сўз бирикмаси эса, аксинча, бир неча сўздан иборат бўлиши ҳам мумкин), балки бу конструкцияларнинг бажараётган функцияси назарда тутилади. Сўз бирикмаси фикр ифодаламайди (унда предикативлик ва интонацион тугаллик мавжуд эмас), у номинатив функция бажаради. Гап эса фикр ифодалайди — коммуникатив функция бажаради. Сўз бирикмаси нутқ объекти эмас, у бирмунча passiv ҳолатда бўлиб, гап составида, унинг материали сифатида ҳаракат қилади.

3-§. Синтаксис тилшуносликнинг бошқа соҳалари — фонетика, морфология, лексикология билан тенг ҳуқуқли бўлиб, улар билан узвий алоқададир. Бу соҳалар бир-бирисиз яшай олмайди. Тилнинг яхлит системалилиги ҳам ана шунда аниқ намоён бўлади.

Морфологик ҳодисалар кўп ҳолларда синтактик ҳодисалар билан жуда яқин муносабатда бўлади. Бунни биз турли туркумларга оид сўзларнинг гап бўлаги вазифасида қўлланишида, келишик, эгалик, шахс-сон, кўмакчи, боғлама каби категорияларнинг турли хил синтактик муносабатлар ифодаланишида кузатамиз. Морфологияда гапнинг материали ўрганилади. Синтаксис ҳар гап нутқ талабига кўра уларнинг гапдаги функциясини белгилаб беради. В. А. Богородицкий сўзи билан айтганда, «Морфология айрим категорияларнинг (сўз категорияларининг) ва уларнинг формаларининг инвентаридан иборат, синтаксис эса бу сўз ва формаларнинг ҳаммасини ҳаракатда ва ҳаётда, нутқ составида кўрсатади».

Синтаксиснинг фонетика билан бўлган алоқаси интонация ва урғуда кўринади. Бу ҳолат хусусан, турли хил синтактик конструкцияларни ҳосил қилишда асосий воситалардан бўлган интонация ва урғунинг ҳам синтаксиснинг, ҳам фонетиканинг текшириш объекти бўла олишида кўринади.

Синтаксис лексикология билан ҳам ўзаро зич алоқададир. Сўзлар нутқда қўлланиб, маълум бир фикр ва унинг энг но- зик отгешкаларини ифодалашда иштирок эта бошлагандагина, уларнинг тил бирлиги сифатидаги хусусиятлари намоён бўла бошлайди. Масалан, *тер, ёш, қирқ* сўзларининг маъноларини гап ёки сўз бирикмасидан ташқарида аниқлаш мумкин эмас. Қиёсанг: *Пахта терсанг, тоза тер. Баракали меҳнат қилиб тўкилаётган маржон-маржон тер ўз самарасини кўрсатмоқда. (О.) Қирқта бўлса, қилиғи бошқа. (Мақол.) Жун планини бажараман десанг, қўй жунини ўз вақтида қирқ.*

Синтаксиснинг яна ўзига хос хусусиятларидан бири унинг боғли нутқни текширишидир. Боғли нутқни бўлакларга ажратиб, унинг таркибий қисмлари орасидаги ҳар хил муносабатларни аниқлаш муҳим илмий-методик аҳамиятга эгадир.

Шунингдек, сўз тартиби ва пунктуация каби категориялар соф синтактик ҳодиса бўлиб, фақат синтаксисда ўрганилади.

СЎЗ БИРИКМАСИ СИНТАКСИСИ

4-§. Сўз бирикмалари сўзларнинг маълум мантиқий ва грамматик қоидалар асосида бирикишидан ҳосил бўладиган синтактик бирликлардир. Демак, сўзларнинг муносабатга киришиши учун ички (маъно) мослик, ташқи (грамматик) мослик ва уларнинг уйғушлиғи талаб қилинади: *қорнинг совуғи, кўк йил, ватанни севмоқ* кабилар.

Сўз бирикмаси ҳосил қилиш учун камида иккита мустақил маъноли сўз (кўмакчилар, ёрдамчи сўзлар ўзи боғланган мустақил сўз билан бирга битта элемент ҳисобланади) бўлиши, шу сўзлар грамматик-семантик жиҳатдан эркин муносабатга кириша олиши, ҳосил бўлган қўшилма очиқ конструкцияни таникил этиши, номинатив функция ифодалаши керак. Демак, икки ва ундан ортиқ мустақил сўзларнинг грамматик-семантик муносабатидан ташкил топиб, бир мураккаб тушунча (предмет, ҳаракат, ҳолат, белги тушунчаси) англатадиган номинатив характердаги очиқ конструкциялар сўз бирикмаси а л а р и дейилади. Сўз бирикмасининг номинатив характердаги очиқ конструкциядан иборат бўлиши уни гапдан фарқлашда аҳамиятлидир. Чунки, гап, ҳукм ҳам мустақил сўзларнинг грамматик-семантик муносабатидан туғилади. Лекин гап предикатив характердаги қўшилмадан иборат бўлиб, коммуникатив функция ифодалайди. Демак, сўз бирикмасини гапдан, сўз бирикмаси синтаксисини гап синтаксисидан, улардаги ички муносабатларни бир-биридан фарқлаш лозим.

Сўз сўз бирикмаси таркибида, сўз бирикмаси эса гап таркибида олдинги маъно ва формаларини сақлаб қололмаслиги мумкин. Чунки сўз бирикмаси сўзни, гап эса сўз бирикмасини тайёр ҳолда, гапдан ташқаридаги дастлабки ҳолатида бирлаштирмайди, балки ўзининг синтактик қурилишига бўйсун-

диради. Масалан, *Партиямиз меҳнатсевар ва дўст халқимизни ғалабадан ғалабага томон илҳомлантирмоқда гап* партиямиз илҳомлантирмоқ, *меҳнатсевар халқ, дўст халқ, халқимизни илҳомлантирмоқ, ғалабадан ғалабага, ғалаба томон илҳомлантирмоқ, меҳнатсевар ва дўст* каби.

5-§. Гап сўз бирикмаларига ажратилганда янги бирикмалар ҳосил бўладик, бу бирикмалар таркибидаги компонентлар форма ва маъно томондан энди гап синтаксиси талабига эмас сўз бирикмаси синтаксиси талабига кўра тузилади. Зотан гап шунчаки сўз бирикмалари йиғиндиси эмас. Сўз бирикмаси гап ичида ўрганилаётганда ҳам гап синтаксиси назарда тутилмайди. Сўзлар сўз бирикмасидан алоҳида ўрганилгани каби сўз бирикмалари ҳам гапдан ташқарида — алоҳида ўрганилади. Бундан ташқари, сўз-гап, номинатив, вокатив, инфинитив каби гап турлари сўз бирикмасига ажратилмайди.

СИНТАКТИК МУНОСАБАТЛАРНИНГ ИФОДАЛАНИШ УСУЛЛАРИ

6-§. Сўз бирикмаси ёки гап таркибидаги компонентлар ўзаро маълум грамматик воситалар ёрдамида муносабатга киришади. Масалан, *дадасини кўрмоқ* бирикмасидаги сўзлар синтетик, *дадаси билан келмоқ* бирикмасидаги сўзлар аналитик *дадасини деб келмоқ* бирикмасидаги сўзлар синтетик-аналитик ёки комбинацион, *яхши ҳаво* бирикмасидаги сўзлар позицион *бу йигит* (*Бу — йигит — гап*) қўшилмасидаги сўзлар интонацион усуллар ёрдамида ўзаро синтактик алоқага киришган.

Англашиладик, сўзлар ўртасидаги синтактик муносабатлар сўз формалари, ёрдамчи сўзлар, сўз тартиби, интонация каби воситалар орқали ифодаланади.

7-§. **Сўз формалари.** Ҳар қандай формалар синтактик алоқаларни ифодалашда иштирок этавермайди. Синтактик алоқа ифодалашда, асосан, сўз ўзгартирувчи аффикслар иштирок этади. Шунинг учун ҳам улар баъзан синтактик формалар деб ҳам аталади. Масалан, *менинг ватаним* бирикмасида сўз ўзгартирувчиларнинг икки тури (келишик ва эгалик), *ватанимни севаман* қўшилмасида уч тури (келишик, эгалик ва шахс-сон) қўлланган.

Кўринадик, синтактик алоқаларнинг ифодаланишида формал воситалар сифатида турловчилар: эгалик, келишик аффикслари ва тусловчи аффикслар иш кўради. Буларнинг вазифаси ҳам ҳар хилдир.

Эгалик аффикслари мансубликни билдириб, предметнинг кимга ёки нимага қарашли, тегишли эканлигини кўрсатади, қаратқичли бирикманинг тузилишида восита бўлади, ҳоким компонентга қўшилиб, тобе компонентнинг қаратқич келишигида (баъзан белгисиз формада) келишини талаб қилади. Бу хил бирикма мослашув формасида шаклланади: *менинг китобим сенинг китобинг, унинг китоби* каби.

Келишиклар (бош ва қаратқич келишиклари бундан мустасно) ҳаракат билан объект (феъл билан от) орасидаги алоқани кўрсатади. Бунда ҳоким компонентнинг — феълнинг талаби билан тобе компонент вазифасидаги от кенг маънода маълум формада бошқарилади: *китобни ўқимоқ, кинога бормоқ, уйда ўтирмоқ, мактабдан келмоқ* каби.

Тусловчилар субъект билан унинг ҳаракати ёки субъект билан унинг белгиси («белги» кенг маънода) ўртасидаги муносабатни билдириб, шахс-сон, замон каби маъноларни ифодалайди: *Акам ўқийди. Мен инженерман.* Тусловчилар эга билан кесим муносабатини кўрсатиб, предикатив қўшилмани ҳосил қилади.

8-§. Ердамчи сўзлар. Ердамчи сўзлар мустақил сўзлар билан бирга қўлланиб, улар орасидаги синтактик алоқаларни кўрсатади. Булар кўмакчи, боғловчи ва боғламалардир.

Кўмакчилар от ёки отлашган сўзлар билан бирикиб, унинг бошиқа сўзга (асосан феълга) бўлган муносабатини кўрсатади. Кўмакчи билан қўлланган сўз тобе, феъл эса ҳоким элемент ҳисобланади: *халқ билан яшамоқ, халқ учун хизмат қилмоқ* каби. Кўмакчилар баъзан келишикларнинг эквиваленти (функционални) сифатида келади: *қалам билан ёзмоқ — қаламда ёлмоқ, мактаб учун олмоқ — мактабга олмоқ* каби. Бироқ бу хил конструкцияларнинг стилистик фарқлари ҳам бор. Масалан, *поезд билан келмоқ (поездда келмоқ), от билан келмоқ (отда келмоқ)* бирикмаларидан келишкли бошқарув кўмакчили бошқарувчи шебани адабий тил нормасига мосдир. Баъзан синтактик алоқани кўрсатишда кўмакчи ва келишик воситалари комбинацион ҳолатда қўлланади: *қишлоқ томонга бормоқ, мактабга томон бормоқ, пешинга қадар ўтирмоқ* каби.

Боғловчилар *мен ва сен, қуёш билан ой, Мени кутгил ва мен қайтарман. Идеология душманлари кўп ҳужум қилди, лекин партиямиз енгиб чиқди* каби сўз ва гапларни ўзаро боғлашда хизмат қилади. Баъзан юкламалар ҳам боғловчи вазифасида келади: *мен ва сен (мену сен, ер ва осмон), еру осмон. Оғир қурол билан солган овозанг ларзага келтирар арзу самони. Сен дарё бўйида олиб борган жанг тамом ўзгартирар обухавони* (Ҳ. О.)

Боғлама ҳам мустақил қўлланмайди, у кесим билан бирга келиб, уни эга билан туташтиради ва шахс-сон, замон маъноларини ифодалайди: *Бизлар борган эдик, ўқитувчи йўқ экан. Мен ўқишим керак, фикрим шундан иборат.* Боғлама предикатив қўшилмада қўлланиб, гап ҳосил қилишда хизмат қилади.

9-§. Сўз тартиби. Ўзбек тилида сўз тартибининг ўзгариши кўп ҳолларда грамматик маъно ўзгаришига олиб келмайди. Бироқ бунда икки ҳолатга эътибор бериш керак:

1. Сўз бирикмаси ёки гап таркибидаги компонентлар маҳсус морфологик кўрсаткичлар орқали шаклланган бўлса, бун-

да тартиб ўзгариши синтактик ҳолатга таъсир кўрсата олмайди: *Менинг дostonим // дostonим менинг, менинг Ватаним // Ватаним менинг, чаманда гул очилибди // гул чаманда очилибди // очилибди гул чаманда*. Бундай тартиб ўзгариши маълум стилистик фарқланишларни кўрсатса-да, грамматик ўзгаришга олиб келмайди.

2. Бирикма компонентлари морфологик кўрсаткичлар орқали шаклланмаган бўлса, сўз тартибининг ўзгариши логик ва грамматик ҳолатларга таъсир қилади — бошқа мазмун аңлатувчи янги конструкция тугилади. Бу ҳолат кўпинча битишувли конструкцияларда содир бўлади: *меҳрибон она, қизарган олма* — сўз бирикмаси; *Она — меҳрибон. Олма қизарган* — гап. Ёки баъзи бўлаклари морфологик кўрсаткичларсиз шаклланган қуйидаги гапларни қиёсланг: *Яхши бола гапирди. — Бола яхши гапирди. Янги завод қурилган. — Завод янги қурилган*: биринчи гапларда *яхши* ва *янги* сўзлари аниқловчи, иккинчи гапларда ҳол вазифасида. Бундай ҳолларда сўз тартиби асосий роль ўйнайди.

10-§. **Интонация.** Интонация тушунчаси овознинг кўтарилиши, пасайиши, тушиши, узилиши, тўхташи, яна бошланиши, сўниши, шунингдек, урғу, пауза, ритмика, мелодика каби ҳодисаларни ўз ичига олади. Интонация киноя, кесатиқ, гумонсираш, ишонч, қатъийлик, ачиниш каби модал маъноларни ифодалашдагина эмас, гапда мазмун тугаллигини яратишда, гапларнинг синтагмаланиши ва бўлақларга ажратилишида, турли хил синтактик конструкцияларни белгилашда ҳам жуда муҳим роль ўйнайди. Қуйидаги мисолни солиштирамиз: 1. *Анвар укам инжeнер бўлди (Анвар укам — яхлит интонация) — аниқловчи + эга*. 2. *Анвар, укам инжeнер бўлди (Анвар, укам — санаш интонацияси) — уюшиқ эга*. 3. *Анвар, укам инжeнер бўлди (Анвар, укам — ажратувчи пауза — ундаш интонацияси) ундалма + эга*. 4. *Анвар, укам, инжeнер бўлди (Анвар, укам — иккита ажратувчи паст оҳангли пауза) — эга + ажратилган бўлак*.

Бирор гурппада содир бўладиган интонацион ўзгариш, одатда, синтактик бўлинишнинг, мазмуннинг ўзгаришига олиб келади: *Катта мевали/дарахт (меваси катта) — Катта/мевали дарахт (дарахт катта). Уч ғилдиракли/мотоцикл (учта ғилдираги бор мотоцикл) — Уч/ғилдиракли мотоцикл (учта мотоцикл). Афанди подшога: «Сиз аҳмоқ одам эмассиз», — деди (ақллисиз) — Сиз аҳмоқ/одам эмассиз (аҳмоқ одамсиз). Болалар Афандини савалаб кетишди. (Савалаб кетишди — яхлит интонация, составли кесим; савалаб/кетишди — қисқа пауза, ҳол + кесим). Майсара Қозига деди: Севмасам/сизни ер ютсин.* Бунда *севмасам* сўзидан кейин пауза берилиб, *Майсаранинг эмас, Қозининг зарарига ҳукм чиқарилган*.

Интонация қўшма гап компонентлари орасидаги мазмун муносабатларини белгилашда ҳам актив иштирок этади. Бунда

у баъзи боғловчилар ёки феъл формаларига функциядош бўлади: *Уқиши чиройли — ёзуви хунук* (зидлаш интонацияси: *Уқиши чиройли, аммо ёзуви хунук*). *Қуёш чиқди — ҳамма ёқ исиб кетади* (ҳаракатнинг одатдагидан тез алмашилиши: *Қуёш чиқиши билан ҳамма ёқ исиб кетади*). *Сен кел — мен бораман* (шарт интонацияси: *Сен келсанг, мен бораман*) каби.

Қўшма гап компонентларини боғловчиларсиз боғлашда интонация асосий восита ҳисобланади. Синтактик алоқаларни таъминлаш боғловчилар устига юкланса, интонация етакчи роль ўйнамайди.

Интонация содда ва қўшма гапларни, гап бўлақларини ажратишда, қўшма гап турларини шакллантиришда муҳим роль ўйнайди: *Мен борсам, сен кетибсан* (пайт эргаш гап). *Мен бордим — сен кетибсан* (боғловчисиз қўшма гап). Интонация гапнинг турини белгилашда ҳам қўлланилади: *Опам мукофотланди*. (дарак гап.) *Опам мукофотланди?* (сўроқ гап.) *Опам мукофотланди!* (дарак — ундов гап.)

СЎЗ БИРИКМАЛАРИНИНГ КЛАССИФИКАЦИЯСИ

11-§. Сўз бирикмалари: 1) компонентларнинг маъно жиҳатдан бирикиш даражасига кўра; 2) эркин бирикманинг синтактик алоқа турларига кўра; 3) эргаш сўзли бирикманинг синтактик алоқа турларига кўра; 4) тобе компонентнинг синтактик маъно функциясига кўра; 5) ҳоким компонентнинг ифодаланишига кўра; 6) бирикманинг тузилишига кўра классификация қилинади.

СЎЗ БИРИКМАСИ КОМПОНЕНТЛАРИНИНГ БИРИКИШ ДАРАЖАСИ

12-§. Сўз бирикмалари компонентларининг маъно мустақиллиги ва уларнинг бирикиш даражасига кўра турғун бирикма ва эркин бирикмага бўлинади.

13-§. Турғун бирикма. Тилда бир қолипда, бўлинмайдиган ҳолда қўлланидиган сўз бирикмалари бор. Бундай иборалар сўзловчининг хотирасида бир бутун ҳолда сақланади ва нутқда ҳам худди шу ҳолда қўлланади. Сўзловчи турғун ибораларни сўзни ишлатгани каби танлаб ишлатади. Бундай иборалар гапда битта сўроққа жавоб бўлиб, бир бўлак вазифасида келади. Масалан, *Ғалаба шодиднаси миллионлар қатори Дилдорнинг ҳам бошини кўкларга кўтарди* (Е. Ш.) гапида *бошини кўкларга кўтарди — нима қилди?* — битта бўлак — кесим вазифасида қўлланган.

Турғун бирикма таркибига кирувчи компонентлар ташқи томондан грамматик кўрсаткичларга эга бўлиб, улар маълум синтактик алоқа турларини ҳосил қиладилар (*бошини кўтармоқ* — бошқарувли бирикма формаси каби). Бироқ бирикма қисмлари орасидаги синтактик алоқа жонли эмас, бирикма яхлит ҳолда бошқа бирор бўлакни бошқариб келади ёки шу

ҳолича бошқа бўлак томонидан бошқарилади: *Мен севинчимдан теримга сиғмай Хадрага югурдим (О.)* каби турғун бирикма бир лексик маъно англатадиган бўлиб қолганлиги — лексикализациялашганлиги учун лексик бирлик ҳисобланади.

Турғун бирикмалар, асосан, икки йирик группага бўлинади: а) мураккаб терминлар: *Совет Иттифоқи Коммунистик партияси, Термиз Давлат педагогика институти, Жанубий Сурхон сув омбори, Урта рус пасттекислиги, «Уқиш китоби», ишлаб чиқариш бошқармаси* каби; б) фразеологик иборалар: *Оғзинг қани деса, қулогини кўрсатмоқ; Тегирмонга тушса бутун чиқмоқ; Юлдузни бенарвон урмоқ; Қамчидан қон томмоқ; Орасидан қора мушук ўтмоқ* кабилар.

14-§. Эркин бирикма икки ва ундан ортиқ мустақил сўзларнинг нутқ momentiда танланиб, ўзаро бириктирилишидан ҳосил бўлади.

Бундай бирикмаларда тобе ва ҳоким компонент вазифасидаги бир сўз ўрнида бошқаси эркин қўлланаверади: *яхши китоб, қимматли китоб, модир китоб, қизиқарли китоб, қалин китоб, кўк китоб, сотилмайдиган китоб; яхши одам, яхши ҳаво, яхши ер, яхши олма, яхши қуш* кабилар.

Эркин бирикма таркибидаги элементлар бирикма таркибида ҳам, бирикмадан ташқарида ҳам лексик маънони англата олади. Масалан, *қизил байроқ* бирикмаси таркибидаги *қизил* ва *байроқ* сўзлари ана шундай хусусиятга эга.

ЭРКИН БИРИКМАДА СИНТАКТИК АЛОҚА

15-§. Эркин сўз бирикмалари таркибидаги компонентларнинг боғланиш характерига кўра тенг сўзли бирикма ва эргаш сўзли бирикмаларга ажратилади.

16-§. Тенг сўзли бирикмалар. Тенг сўзли бирикмада иштирок этган икки ва ундан ортиқ мустақил сўз грамматик-семантик жиҳатдан ўзаро тенг муносабатга киришади: *олма ва анор; Ҳаким ва Салим; Ҳаким, Салима ва Қарим* каби. Бу хил бирикмада компонентлар ўрни алмаштирилганда ҳам грамматик ҳолат ўзгармайди: *бодом ва писта, писта ва бодом* каби. Бирикма таркибидаги компонентлар бир хил грамматик формада шаклланиб, бир хил сўз туркумига мансуб бўлади, гапда уюшиқ бўлак вазифасини бажаради: *Партия ва Ленин қондош эгизак. (Маяковский.) Еримиз муқаддас ва дахлсиз. Омон тўрт ва беш баҳолар билан ўқийди. Биз ўқидик ва ёздик.*

Тенг сўзли бирикма таркибидаги компонентлар ўзаро тенг боғловчилар (*олма ва анор*), тенглик интонацияси (*Муҳайё, Сурайё, Раъно, Муқаддас*), шунингдек, ҳар иккала усулнинг бирга қўлланиши билан (*ишчи, деҳқон ва интеллигент*) боғланади. Тенг боғловчилар иштирок этган бирикмаларда компонентларни боғлаш вазифасини боғловчи бажаради. Бирикмада боғловчи қўлланмаганда, интонация биринчи планга

чиқади: *йигитлар ва қизлар — йигитлар, қизлар*. Баъзан юк-лималар ҳам тенг боғловчи вазифасини бажаради: *она-ю бола, чолу кампир, меҳру муҳаббат*. Бирикмада компонентлар икки ва ундан кўп бўлганда боғловчи, одатда, энг охири компонентдан олдин қўлланади ҳамда қўшилишнинг тугалланганлигини билдиради: *Дилбар, Умида ва Меҳри; биз, сиз ва улар* каби. Боғловчилар баъзан кўп компонентли тенг сўзли бирикмаларда элементларни группалаб боғлайди: *У меҳр ва муҳаббатини, куч ва ғайратини халқ манфатига қаратди*.

Демак, икки ва ундан ортиқ мустақил сўзларнинг грамматик-семантик жиҳатдан тенг муносабатга киришишидан ташкил топган бирикмалар тенг сўзли бирикма дейилади. Тенг сўзли бирикманинг таркибига кирган сўзлар бирикма доирасида ҳамда гап ичида ҳам алоҳида-алоҳида тушунчани англатади.

17-§. Эргаш сўзли бирикмалар. Сўз бирикмалари, одатда, бир сўзнинг иккинчисига мазмун ва грамматик жиҳатдан эргашиб, ҳоким-тобелик муносабатига киришишидан ташкил топади. Икки ва ундан ортиқ мустақил сўзларнинг ҳоким-тобелик муносабатидан ташкил топадиган бундай бирикмалар эргаш сўзли бирикмалар дейилади.

Маълумки, тенг сўзли бирикмаларда компонентларнинг бирикиши, боғланиш даражаси эргаш сўзли бирикмаларга қараганда кучсиз, гап қурилишидаги роли пассив бўлади. Гапда улар уюшиқ бўлаклар вазифасида келади (*Карим ўқиди ва ёзди* — кесим функциясида). Эргаш сўзли бирикмада компонентларнинг бири тобе (эргаш компонент), иккинчиси ҳоким (бош компонент) ҳисобланади: Бундаги ҳоким-тобелик қўшилишнинг характеридан: бошқарувчи сўзнинг семантикаси сўз формаси ва сўз тартибидан англашилиб туради. Эргаш сўзли бирикманинг эргаш компоненти бош компонентнинг маъносини аниқлайди, конкретлаштиради, тўлдиради. Бош компонент грамматик жиҳатдан ҳоким ҳолатда бўлади. Масалан, *Дашнободнинг анори* (бош компонент — *анор*), *китобни севмоқ* (бош компонент — *севмоқ*), *қизил олма* (бош компонент — *олма*), *тез гапирмоқ* (бош компонент — *гапирмоқ*) бирикмаларидаги бош компонентларнинг маънолари, ўринга хослик, объект, актив ва пассив белгилар жиҳатидан аниқланган, конкретлаштирилган, тўлдирилган.

Ҳоким-тобеликни белгилашда компонентларнинг фақат ички маъно томони асос қилиб олинмайди. Акс ҳолда *Навоийнинг ғазали* (ғазал Навоийга қарашли, Навоийники), *Каримнинг ўғли* (ўғил Каримга қарашли, Каримники), *Чумчуқнинг пари* (пар чумчуқники), *дарахтнинг барги* (барг дарахтники) каби бирикмаларда аниқловчи компонент ҳоким, аниқланмиш компонент тобе ҳисобланган бўлур эди. Ҳолбуки, грамматика тил фактларини ўрганаётганда, унинг формасини, грамматик маъносини ҳам ҳисобга олади. Гапдаги айтилган бир сўз бошқа бир

сўз учун ҳоким, иккинчиси учун эса тобе бўлиб келиши мумкин. Масалан, *Навоийнинг ғазалини ўқиди* гапида *ғазал* сўзи *Навоийнинг ғазали* бирикмасида ҳоким, *ғазалини ўқимоқ* бирикмасида тобе.

Эргаштирувчи воситалар (келишик, кўмакчи кабилар) билан шаклланган тобе компонентлар бу воситаларни ҳоким компонент талаби билан қабул қилган бўлади. Масалан, *сизни кўрмоқ, сизга айтмоқ, сиздан сўрамоқ, сиз билан юрмоқ, сиз учун олмоқ* кабилар.

Компонентлар ички маъно яқинлиги туфайли муносабатга киришганда, ҳоким-тобеликни кўрсатувчи формал кўрсаткич бўлмайди. Бундай ҳолда бирикманинг бош ва эргаш компонентларини бирикманинг семантикасидан билиб олиш мумкин: *чиройли китоб* — белги китобга оид (тобе — ҳоким), *тез юрмоқ* — белги ҳаракат (юрмоқ)га оид (тобе — ҳоким) каби.

Ҳоким-тобеликни аниқлашда сўз тартиби ҳам катта роль ўйнайди. Ўзбек тилида кўпинча тобе компонент ҳоким компонентдан олдин келади: *Лениннинг асари, чиройли асар, асарни ўқимоқ* каби. Баъзан поэтик асарларда стилистик талаблар билан компонентларнинг одатдаги ўрни алмашиб қўлланади: *Ватаним менинг, гулистоним менинг* (ҳоким-тобе); *курашмоқ пахта учун* (ҳоким — тобе) каби. Баъзан тартибнинг ўзгариши билан сўз бирикмаси гапга айланади: *тиниқ осмон — Осмон тиниқ; беғубор ҳаво — Ҳаво беғубор* каби.

Эргаш сўзли бирикмаларда тобе компонент баъзан уюшиб ёки кенгайиб, ёйиқ шаклда келиши мумкин. Бирикманинг бундай шаклланиши ҳам ҳоким компонент талаби билан бўлади, ҳоким компонент бир неча уюшиқ компонентларни ёки ёйиқ бир компонентни ўзига тобелантириб келади: *ақлли, ўқимшили ва гўзал қиз* (қиз — ҳоким), *ширин сўз одам* (одам — ҳоким) *ўттиз беш ёшлик киши* (киши — ҳоким), *юз гектар ер* (ер — ҳоким) каби. Бу хил бирикмалардаги тобе компонентлар бўлинмас, яхлит бирлик сифатида бош компонентга боғланади. Бирдан ортиқ бўлинмас бирикмалар уюшиб ҳоким сўзга боғланиб келиши мумкин: *узун бўйли, қора қош йиғит*.

Бирикма таркибидаги элементларнинг ҳоким-тобелиги абсолют ёки нисбий бўлиши мумкин. Бирикма икки компонентли бўлса, ҳоким-тобелик абсолют бўлади: *меҳрибон она* (меҳрибон — абсолют тобе, она — абсолют ҳоким), *пахтани суғормоқ* (пахтани — абсолют тобе, суғормоқ — абсолют ҳоким). Бирикма иккидан ортиқ компонентли бўлса, компонентлар орасидаги ҳоким-тобелик муносабати нисбий бўлади. Масалан, *халқимиз меҳнатининг туганмас дурдоналари* бирикмасида *дурдоналари* — абсолют ҳоким, *халқимиз* — абсолют тобе, *туганмас* — абсолют тобе, *меҳнатнинг* — нисбий ҳоким; бу сўз *халқимиз* компонентига нисбатан — ҳоким, *дурдоналари* компонентига нисбатан — тобе.

18-§. Юқоридагилардан маълум бўлдики, эргаш сўзли бирикмалар таркибидаги тобе-ҳоким компонентлар ўзаро бирор форма, ёрдамчи сўз, тартиб, интонация каби воситалар ёрдамида синтактик алоқаларга киришади. Тобе синтактик алоқалар ўз характерига кўра мослашув, бошқарув, битишув формаларида бўлади.

19-§. Мослашув. Тобе компонент вазифасидаги сўзнинг ўз формасини ҳоким компонент формасига мослаб, мувофиқлаштириб келиши мослашув дейилади: қаратқич билан қаралмиш (*менинг дўстим, сенинг дўстинг, унинг дўсти, бизнинг дўстимиз, сизнинг дўстингиз, уларнинг дўстлари* каби). Қаратқич билан қаралмиш мослашувда компонентларнинг шахсда мувофиқлашуви абсолют бўлиб, сонда мослашуви қатъий эмас: *Азаматнинг фикри* (бирлик+бирлик), *колхозчиларнинг фикрлари* (кўплик+кўплик), *студентларнинг фикри* (кўплик+бирлик), *олимнинг фикрлари* (бирлик+кўплик) каби.

Қаратқичли бирикмада тобе компонент қаратқич келишиги аффикси (-нинг), ҳоким компонент эгалик аффикси (-им, -инг, -и, -имиз, -ингиз, -илар) билан шаклланиб, предмет, ҳаракат, белгисининг кимга ёки нимага қарашли, тааллуқли эканлиги маъносини англаштиради: *қизларнинг ётоқхонаси, ҳикоянинг ўқиши, бизнинг қишлоғимиз* каби.

Вазъан тобе компонент белгисиз қўлланади. Бунда умумий ҳошлик, умумий қарашлилик (*ёшлар анжумани, шаҳар кўчаси, йўқрилиши, колхоз ери, қўй чўпони*) каби маънолар ифодаланади.

Стилистик талабга кўра ҳоким компонент белгисиз (эгалик қўшимчаси) қўлланиши ҳам мумкин. Бироқ бу чекланган бўлиб, тобе компонент кишилик олмошининг I ва II шахс кўплиги билан ифодаланганда юз беради. Ҳоким компонентнинг қайси шахсга қарашлилиги умумий ҳолатдан, тобе компонентнинг семантикасида англашилиб туради: *бизнинг мамлакат (бизнинг мамлакатимиз), бизнинг дала, сизнинг колхоз* каби.

Мослашув алоқаси сўз бирикмасидагина эмас, балки гапда ҳам мавжуд: кесим эга билан шахс ва сонда мослашади. Бироқ предикатив қўшилмадаги мослашув сўз бирикмасидаги мослашувдан фарқ қилади. Бу ҳақда гап баҳсида фикр юритилади.

20-§. Бошқарув. Тобе алоқанинг бошқарув типига тобе компонент вазифасидаги сўз ҳоким компонент вазифасидаги сўзнинг талабига кўра маълум грамматик формада шаклланиб, ҳоким компонентга эргашиб келади. Ҳоким сўз тобе сўзнинг қапдай форма олишини белгилайди. Масалан, *дўстларни кўрмоқ, Қаримга учрашмоқ, шаҳарда яшамоқ, қишлоқдан келмоқ, халқ учун ишламоқ* бирикмаларида *кўрмоқ, учрашмоқ,*

яшамоқ, келмоқ, ишламоқ сўзларининг талабига кўра дўстлар, Карим, шаҳар, қишлоқ, халқ сўзлари тегишли келишик формалари ва кўмакчилар билан қўлланган. Бошқарувда тобе сўзнинг қандай формада шаклланишида ҳоким сўз семантикаси катта роль ўйнайди: Масалан, *Каримни кўрмоқ* (*Карим кўрмоқ* бўлмайди), *шаҳарга бормоқ* (*шаҳарни бормоқ* бўлмайди), *уйга келмоқ*, *уйдан келмоқ* (*уйда келмоқ* бўлмайди).

Бошқарув одатда тобе ҳолатдаги сўзнинг ҳоким ҳолатдаги сўзга бўлган муносабатини ифодалайди. Бошқарувда грамматик алоқа қуйидагича амалга оширилади.

1. Тобе сўзга келишик (бош ва қаратқич келишигидан бошқа) аффикслари қўшиш — синтетик усул воситасида: *Москвадан келмоқ*, *космосга учмоқ*, *чўлни ўзлаштирмоқ* каби.

2. Тобе сўздан кейин ёрдамчи сўз келтириш воситасида: *халқ учун хизмат қилмоқ*, *Ленин каби ўқимоқ*, *Тошкент томон учмоқ*, *олим билан суҳбатлашмоқ*, *телефон орқали гаплашмоқ* каби.

3. Тобе сўзга келишик аффикслари қўшиш ҳамда кўмакчилар қўллаш синтетик+аналитик усул воситасида: *денгизга томон юрмоқ*, *кечга довур ўқимоқ*, *кечадан буён кутмоқ*, *анчадан бери юрмоқ* каби.

Бироқ бошқарувда комбинацион усул актив қўлланмайди. Келишик аффикслари баъзан кўмакчига қўшилиши ҳам мумкин: *мактаб томонга бормоқ*, *мактаб томонда яшамоқ*. Келишик қўшимчалари соф кўмакчиларга (от кўмакчилар бундан мустасно) қўшила олмайди.

Ҳоким (бошқарувчи) сўзнинг қайси туркумдан бўлишига қараб, бошқарувли бирикма феъл бошқаруви (*китобни ўқимоқ* каби), сифат бошқаруви (*терақдан баланд*, *асалдан ширин*, *туядан катта*), равиш бошқаруви (*ақлдан тез*, *сув билан тўла*, *асал билан лиммо-лим*) каби турларга ажратилади. Феъл бошқаруви актив ҳолат, сифат ва равиш бошқарувлари эса камроқ учрайди. Бунинг сабаби шундаки, сифат ва равишлар тобе сўзни феъл-каби хилма-хил грамматик формаларда бошқара олмайди. Улар, асосан, тобе ҳолатдаги отни чиқиш келишиги формасида ва кўмакчилар воситасида бошқаради.

21-§. Битишув. Битишув тобе алоқа тури бўлиб, сўзларнинг грамматик формаларсиз муносабатга киришишини кўрсатади: *вафодор қиз*, *тез гапирмоқ*, *темир дарвоза* каби. Битишув алоқасида тобе компонентни бирор грамматик формада шакллантиришнинг зарурияти бўлмайди.

Битишувли бирикмани ҳоким компонентнинг қайси туркумга мансублигига кўра битишувли от бирикма, битишувли феъл бирикма турларига ажратиш мумкин.

Уларнинг структура модели ва материал жиҳати қуйидагича бўлади: битишувли от бирикмалар: 1) от+от: *темир сандиқ*, *олтин соат*; 2) сифат+от: *кенг кўча*, *нордон олма*, *ақлли бола*; 3) сифатдош+от: *ўқиган бола*, *кўрар кўз*; 4) сон+от:

тўртинчи синф, йигирма олти комиссар; 5) олмош+от: бу китоб, ўша қиз; 6) равиш+от: тез шамол, кўп китоб; 7) мимема+от: шик-шиқ тугма, билқ-билқ шўрва кабилар.

Битишувли феъл бирикмалар: 1) равиш+феъл: тез гапирмоқ, кўп гапирмоқ; 2) равишдош+феъл: тутилиб гапирмоқ, очилиб гапирмоқ, 3) сифат+феъл: яхши сўзламоқ, ёмон тушунтирмоқ кабилар.

Баъзан битишув билан бошқарув формал жиҳатдан бирига ўхшаш бўлади. Бунга айрим сўзларнинг келишик формаларида «қотиб қолиши» (равишга кўчиши) сабаб бўлади. Масалан, *эртага бормоқ, бирдан (бирданига) гапирмоқ, тезда келмоқ, тўсатдан (қўққисдан) гапирмоқ, чиндан (ёлғондан) айтмоқ* каби бирикмалар бошқарувни эслатади. Бироқ уларда тобе компонентнинг формаси ҳоким сўзнинг талабига кўра шаклланган эмас, улар бирикмадан ташқарида ҳам шу формада яшайди. Шунинг учун ҳам юқоридаги каби қўшилишлар бошқарув эмас, битишув алоқаси асосида ҳосил бўлган деб ҳисобланади.

22- §. Сўз бирикмалари синтактик мазмунига кўра атрибутив, объектли, релятив, предикатив каби типларга ажратилиб ўрганилади. Булар аниқловчили, тўлдирувчили, ҳолли, кесимли конструкциялар деб ҳам номланади. Сўзлар синтактик алоқага киришганда, улар фақатгина формал боғланиб қолмай, унда бирор воқелик, тушунчалар ифодаланган бўлади (аниқловчи+аниқланмиш каби). Бундан бирикма таркибидаги компонентларнинг ўзаро маъно муносабати, хусусан, тобе компонентнинг синтактик функцияси аниқ бўлади. Ана шу функцияга кўра сўз бирикмаларининг предикатив, атрибутив, объектли ва релятив бирикмаларга бўлиниши (предикатив қўшилма гап баҳсида ўрганилади) келиб чиқади. Предикатив, атрибутив, объектли, релятив бирикмалар кесимли, аниқловчили, тўлдирувчили, ҳолли бирикмалар деб ҳам номланади.

23- §. Атрибутив бирикма. *Attributum* — латинча сўз бўлиб, белги, аниқловчи маъноларини англатади. Шунинг учун ҳам аниқловчили бирикмалар а т р и б у т и в (тобе компоненти белги англатувчи) б и р и к м а деб аталади. Атрибутив бирикманинг материал жиҳатдан кўриниши қуйидагича бўлади: 1) от+от (отлашган сўзлар ҳам): *халқимизнинг бойлиги, дарёнинг қуйилиши, ёғоч уй*; 2) сифат+от: *янги дунё, катта стадион, зўр кўтаринкилик*; 3) сифатдош+от: *ўқиган йигит, айтилган сўз, отилган ўқ*; 4) сон+от: *ўнта дафтар, бир минг тўққиз юз етмиш олтинчи йил, ўн саккиз ёшлик*; 5) олмош+от: *бу мактаб, шу баҳор*; 6) равиш+от: *кўп қўй, оз сўз*; 7) мимема+от: *шовшув гап, дув-дув тўкилиш* кабилар.

24- §. Объектли бирикма. Объект сўзи латинча «*objectum*» дан олинган бўлиб, предмет маъносини англатади. Предмет билан ҳаракат ёки белги орасидаги муносабатни кўрсатувчи бирикмалар о б ъ е к т л и б и р и к м а л а р дейилади. Объектли

бирикманинг тобе компоненти бўлиб келган сўз тўлдирувчи функциясини бажаради.

Объектли бирикмалар материал жиҳатдан қуйидагича кўринишларда бўлади: 1) от+феъл: *осмонга учмоқ, ер ҳайдамоқ*; 2) от+сифат: *пахтадан оқ, қилдан ингичка*; 3) от+равиш: *ақлдан тез, чумолидан кўп* кабилар.

Объектли бирикма таркибидаги компонентлар қуйидаги грамматик воситалар орқали муносабатга киришади:

а) келишиқ аффикслари орқали: *қишлоқни айланмоқ, дўстига гапирмоқ* каби;

б) кўмакчилар орқали: *тинчлик учун курашмоқ, делегатлар билан учрашмоқ* каби.

25-§. Релятив бирикма. Релятив сўзи латинча «relativus»-дан олинган бўлиб, нисбат, муносабат маъноларни англатади. Релятив бирикмада, асосан, ҳолат (ҳаракатнинг белгиси) билан ҳаракат орасидаги муносабат ифодаланади, яъни релятив бирикмалар ҳолат ифодаловчи тобе элементнинг ҳаракат (феъл) билан ҳеч қандай грамматик воситаларсиз муносабатга киришишидан ташкил топади. Бу хил бирикманинг материал жиҳатдан кўриниши: 1) равиш+феъл: *секин юрмоқ, тез гапирмоқ, кўп билмоқ, равон ўқимоқ*; 2) равишдош+феъл: *суюниб гапирмоқ, ярақлаб кўринмоқ, шилдираб оқмоқ* каби форма-ларда бўлади.

26-§. Предикатив қўшилма. Предикат (латинча «praedicativus» сўзидан) сўзи — кесим демакдир. Предикатив қўшилма эга ва кесим муносабатини кўрсатади, сўз бирикмаси эмас, гап ҳосил қилади.

Предикатив қўшилма ҳосил қилишда кесимнинг роли катта. У ҳам эга, ҳам иккинчи даражали бўлақлар билан муносабатга киришади. Бунда икки ҳолатни фарқлаш керак: кесим эгага боғланиб, у билан биргаликда предикатив қўшилма — гап ҳосил қилади. Бунда кесим ҳаракат номи формасида олинмайди. Акс ҳолда, эга билан муносабатга кириша олмайди. Бирикма мазмунсиз бўлиб қолади. (*Коллективизмиз ишга тушмоқ* деб бўлмайди.) Кесим иккинчи даражали бўлақлар билан муносабатга киришиб, сўз бирикмасини ҳосил қилади. Феъл сўз бирикмаси доирасида — ҳоким компонент вазифасида келганда, ҳаракат номи формасида, олинади. Предикатив қўшилмада — кесим вазифасида келганда, тусланган шакли сақланади. Акс ҳолда бир гап бир неча сўз бирикмасига эмас, бир неча гапга ажралиб кетган бўлур эди. Масалан, *Карим китобни библиотекага қайтарди* гапида битта предикатив қўшилма (*Карим қайтарди*), иккита сўз бирикмаси (*библиотекага қайтармоқ, китобни қайтармоқ* — *Карим қайтармоқ* бўлмайди) бор.

Демак, предикатив қўшилма гапни ўрганиш объектдир. Шунинг учун ҳам предикатив бирикма терминини сўз бирикмаси маъносида эмас, эга+кесим муносабатидан тузилган қўшилмага — гапга нисбатан қўллаш лозим.

ҲОКИМ КОМПОНЕНТНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

27-§. Сўз бирикмалари — ҳоким компонентнинг қайси туркум сўзи билан ифодаланганлигига кўра (кенг маънода) отли бирикма, феълли бирикма, равишли бирикмаларга ажратилади.

Отли бирикма материал жиҳатдан: 1) от+от: *дарахтнинг барег, гишт девор*; 2) сифат+от: *оқ қўй, шўх бола, ширин олма*; 3) сифатдош+от: *ўқилган китоб, ҳайдалган ер, оқар сув*; 4) сон+от: *беш баҳо, йигирма бешта бола*; 5) олмош+от: *у йилит, бу бино*; 6) равиш+от: *кўп китоб*; 7) мимема+от: *лўп-лўпни пахта* каби кўринишларда бўлади.

Феълли бирикма материал жиҳатдан: 1) от+феъл: *хат ёзмок, китобни ўқимок*; 2) сифат+феъл: *Карим билан келмок*; 3) равишдош+феъл: *уялиб гапирмок, тўғри ёзмок*; 4) инфинитив+феъл: *ўқишни орзу қилмок, тортинмай сўзламок*; 5) сифатдош+феъл: *суюнганидан йиғламок*; 6) сон+феъл: *беш олмок, юзни иккига бўлмок*; 7) олмош+феъл: *сени кўрмок, ундан сўрамок*; 8) равиш+феъл: *кўп кутмок, кейин келмок, тез юрмок*; 9) мимема+феъл: *тақа-тақ тўхтатмок, шов-шувни босмок* каби.

Равишли бирикма: *овоздан тез, кутубхона китоб билан тўла* каби.

Равишнинг бошқарувчилик хусусияти жуда пассив бўлиб, от ва феъл бошқарувига писбатан кам қўлланади.

СЎЗ БИРИКМАЛАРИНИНГ СТРУКТУРА ТИПЛАРИ

28-§. Сўз бирикмалари тузилишига кўра икки хил бўлади: содда бирикма, мураккаб бирикма.

Иккита мустақил сўзнинг грамматик-семантик муносабатидан тузилган бирикма содда бирикма дейилади: *баланд тоғ, булоқнинг суви, гулни термок, пичоқ билан кесмок* каби. Бироқ содда сўз бирикмаси кўп сўзли ҳам бўлади: *Министрлар Советининг+биноти, ишлаб чиқариш бошқармасига+учрашмок, бир юз йигирма бешинчи+мактаб* каби.

Уч ва ундан ортиқ компонентларнинг эркин грамматик-семантик муносабатидан тузилган бирикмалар мураккаб бирикма лар дейилади. Мураккаб бирикманинг тузилишида содда бирикма асос бўлади. Мураккаб бирикма содда бирикманинг маъносини кенгайтиради, аниқлайди: *китоб ўқимок, янги — китоб ўқимок — кўп янги китоб ўқимок* каби. Мураккаб бирикманинг тобе компоненти вазифасида мураккаб сўзлар, мураккаб терминлар ҳамда нутқда бир бутун ҳолда қўлланиладиган — ажралмас бирикмалар қўлланади: *Ўзбекистон ССР Фанлар академиясида+ишламок, Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг+аъзоти, Тошкент Давлат университетининг+профессори, Навоий театрини+кўрмок, тўрт хонали+уй,*

Классификация асослари	Компонентларнинг бирикшига кўра бирикма турлари		Эркин бирикмада синтактик алоқа турлари		Эргаш сўзла бирикмада синтактик алоқа турлари		Тобе компонентнинг маъно-функц. сизга кўра бирикма турлари		Хоким компонентнинг инфодал.нинг кўра бирикма турлари		Барикманнинг тузилишига кўра турлари		Синтактик алоқа бирикшанинг турлари							
	эркин б.	турпун б.	тең алоқа б.	тобе алоқа б.	мосташуви б.	бошқаруви б.	битишуви б.	атрибутив б.	объектив б.	релятив б.	отли б.	февъли б.	равышли б.	сифатли б.	содда б.	мураккаб б.	формал-грамматик восита	лексик-грамматик восита	интонацион восита	позицион восита
Сўз бирикмаларидадан намуналар																формал-грамматик восита	лексик-грамматик восита	интонацион восита	позицион восита	
Юлдузни бенавон урмақ	эркин	турпун	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	лексик-грамматик восита	—	—	—
Олма ва анор	эркин	эркин	тең алоқа	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	содда	мураккаб	лексик-грамматик восита	формал-грамматик восита	—	—
Навоийнинг газали	эркин	эркин	тобе алоқа	тобе алоқа	мослашув	бошқарув	объектли	атрибутив	атрибутив	отли	февъли	равышли	сифатли	содда	мураккаб	лексик-грамматик восита	формал-грамматик восита	формал-грамматик восита	—	—
Профессорнинг лекциясини тингламоқ	эркин	эркин	тобе алоқа	тобе алоқа	бошқарув	бошқарув	объектли	атрибутив	атрибутив	отли	февъли	равышли	сифатли	содда	мураккаб	лексик-грамматик восита	формал-грамматик восита	формал-грамматик восита	—	—
Аълочи студент	эркин	эркин	тобе алоқа	тобе алоқа	бошқарув	бошқарув	объектли	атрибутив	атрибутив	отли	февъли	равышли	сифатли	содда	мураккаб	лексик-грамматик восита	формал-грамматик восита	формал-грамматик восита	—	—
Халқ учун ишламоқ	эркин	эркин	тобе алоқа	тобе алоқа	бошқарув	бошқарув	объектли	атрибутив	атрибутив	отли	февъли	равышли	сифатли	содда	мураккаб	лексик-грамматик восита	формал-грамматик восита	формал-грамматик восита	—	—
Ҳажонганиб гапирмқ	эркин	эркин	тобе алоқа	тобе алоқа	бошқарув	бошқарув	объектли	атрибутив	атрибутив	отли	февъли	равышли	сифатли	содда	мураккаб	лексик-грамматик восита	формал-грамматик восита	формал-грамматик восита	—	—
Ўн бешта озод республика	эркин	эркин	тобе алоқа	тобе алоқа	бошқарув	бошқарув	объектли	атрибутив	атрибутив	отли	февъли	равышли	сифатли	содда	мураккаб	лексик-грамматик восита	формал-грамматик восита	формал-грамматик восита	—	—
Шамолдан тез	эркин	эркин	тобе алоқа	тобе алоқа	бошқарув	бошқарув	объектли	атрибутив	атрибутив	отли	февъли	равышли	сифатли	содда	мураккаб	лексик-грамматик восита	формал-грамматик восита	формал-грамматик восита	—	—
Қиличдан ўлқир	эркин	эркин	тобе алоқа	тобе алоқа	бошқарув	бошқарув	объектли	атрибутив	атрибутив	отли	февъли	равышли	сифатли	содда	мураккаб	лексик-грамматик восита	формал-грамматик восита	формал-грамматик восита	—	—

қора кўзли+бола, бир минг тўққиз юз етмиш саккизинчи йилда+ўқимоқ, саксон яшар+чол, минг гектар+ер каби. Бу типдаги сўз бирикмаларида тобе компонент ўз ичида алоҳида сўз бирикмаларини ташкил қилса-да (бир минг тўққиз юз етмиш саккизинчи йил, саксон яшар, тўрт хона, қора кўз, минг гектар), бош компонент билан алоҳида муносабатга кириша олмайдн, яъни хонали уй, кўзли бола, йилда ўқимоқ, яшар чол, гектар ер деб бўлмайди. Умуман, мураккаб сўз бирикмалари қишчалик ёйиқ бўлмасин, улар икки қисмдан (аниқловчи+аниқланмишдан) иборат бўлади. Қисмлар ўз ичида сўз бирикмасини ҳосил қилиши мумкин: *тоғ-тоғ хирмон+яратмоқ* (аниқловчи — ўз ичида сўз бирикмаси), *колхознинг+кенг даласи* (аниқланмиш — ўз ичида сўз бирикмаси).

29-§. Шундай қилиб, сўз бирикмалари ўз компонентларининг бирикиш даражасига кўра турғун бирикма ва эркин бирикма; эркин бирикмадаги синтактик алоқага кўра тенг сўзли бирикма ва эргаш сўзли бирикма; эргаш сўзли бирикмалардин синтактик алоқа турига кўра мослашувли, бошқарувли ва битишувли бирикма; тобе компонентнинг синтактик функциясига кўра атрибутив бирикма, объектли бирикма, релятив бирикма, предикатив қўшилма; ҳоким компонентнинг ифодаланишига кўра отли бирикма, феълли бирикма, равишли бирикма, сифатли бирикма; сўз бирикмасининг тузилишига кўра содда бирикма, мураккаб бирикма турларига бўлинади.

Сўз бирикмаларининг юқоридаги типларини ҳамда синтактик алоқа воситаларини қуйидаги таблицада кўриш мумкин.

СИНТАГМА

30-§. Синтагма сўзловчи нуқтаи назаридан баҳоланаётган воқеликнинг кичик бир бўлагини — маълум нутқ таркибидан иккита ифодавий семантик-синтактик бирликдир. Синтагма нутқ таркибидан интонация (пауза) билан ажратиладиган парчадир.

Бу нутқий парча грамматик ва семантик ўзаро боғланган, интонацион жиҳатдан яхлит икки ва ундан ортиқ сўздан, шунингдек, грамматик шаклланган бир сўздан ҳам иборат бўлиши мумкин.

Гап кўп сўзли бўлса, синтагма гапнинг бир қисмини ташкил қилиши, бир сўздан ташкил топган бўлса, гапга тенг бўлиши мумкин. Масалан, *Ташқаридан /узоқда шилдираб оқайтган сойнинг овози/ бемалол келиб турибди.*— *Қасбингиз?—Дехқончилик* (С. А.) Биринчи мисолда учта синтагма бор (улар бир-биридан вертикал чизиқлар билан ажратиб кўрсатилган). Биринчи гапда биринчи синтагма бир сўздан (*ташқаридан*), қолган иккитаси эса сўз бирикмасидан (*узоқда шилдираб оқайтган сойнинг овози /бемалол келиб турибди*) ташкил топган.

Иккинчи мисол ҳам иккита гапдан иборат бўлиб, уларнинг ҳар қайсиси бир синтагмани ҳосил қилган (*Қасбингиз?— Двҳ-қончилик*).

Демак, синтагма гапнинг бир бўлагидан, бир неча бўлагидан, шунингдек, мустақил гапдан ташкил топиши мумкин.

31-§. Баъзи ҳолларда гапда айрим сўз унинг аҳамият жиҳатдан салмоғини ошириш мақсадида алоҳида урғу билан айтилади. Бу урғу логик урғу дейилади. Ҳар бир гапда битта логик урғу бўлади. Логик урғудан синтагматик урғуни фарқлаш лозим. Синтагматик урғу ҳар бир синтагмани ажратишга ёрдам беради. Масалан, қуйидаги жумланing синтагмаларга ажратилиши шундай бўлади: *Қизил майдоннинг юқори қисмида /катта шойи алвонлар/ енгил эсган шабадада/ ҳилпирайди*. Бунда бирор бўлакни, масалан, *катта сўзи* билан ифодаланган бўлакни таъкидлаб кўрсатиш лозим бўлса, логик урғу қўлланади: *Қизил майдоннинг юқори қисмида /катта/шойи алвонлар/ енгил эсган шабадада ҳилпирайди*.

Ҳар бир синтагманинг интонацион элементлари гапнинг умуминтонацион қурилишига киради, шу билан бирга ҳар бир синтагма бирмунча ички интонацион мустақилликка ва семантик тугалликка эга бўлади.

Бир паузадан бошланиб, иккинчи сезиларли пауза билан тугаган синтагма бир фонетик бутунлик сифатида талаффуз қилинадиган, маъно ва интонацион жиҳатдан ўзаро боғланган сўзлар бирикмасига мос келади.

Сўз бирикмаларининг баъзан синтагма (уларда ифодаланган маъно муносабатига кўра: атрибутив синтагма объектли синтагма, релятив синтагма, предикатив синтагма) термини билан аталиши мана шу ҳодиса билан боғлиқ. Бироқ юқоридаги мисоллар анализда кўрилганидек, синтагма ҳар доим сўз бирикмасига мос тушавермайди, айрим сўз ҳам алоҳида синтагма сифатида ажратилади.

Демак, синтагма нутқнинг семантик ва фонетик жиҳатдан бирикиб, бир яхлит парча (группа)сини ташкил этган қисмидир.

ГАП

ГАП ВА ҲУКМ

32-§. Гап сўзловчи учун фикр ифодалаш, баён қилиш, тингловчи учун эса фикр англаш воситасидир. Тилда фикр ифодалаш, баён қилиш ва англашда гапдан фойдаланилади. Тил тафаккур билан чамбарчас боғлиқдир.

Марксча-ленинча таълимотга кўра, тафаккур юксак даражада ривожланган материянинг, яъни мианинг маҳсулидир. Тафаккур моддий дунёнинг киши онгида объектив акс этишидир. Инсон моддий дунёни сезги, идрок, тасаввур орқали ан-

лайди ва уни, тушунчалар, ҳукмлар ва хулосалар билан умумлаштиради.

33-§. Ҳукм тафаккурнинг муайян бир формаси, уни умумлаштирувчидир. Ҳукмда воқелик, яъни предмет ва ҳодисалар якка-якка ҳолда эмас, балки ўзаро муносабатда, бир-бирлари билан боғлиқ ҳолда акс этади. Ҳукм юритмоқ — предмет ва ҳодисаларни унинг белгилари билан биргаликда онгимизда акс эттирмоқ демакдир. Ҳар қандай билим — бу ҳукмдир, чунки фақат ҳукмдагина нимадир тасдиқланади ёки инкор қилинади.

Ҳукм мазмунан тўғри ёки хато бўлиши мумкин. Тўғри ҳукм воқеликни айнан акс эттиради. Хато ҳукм эса воқеликка мос келмайдиган, ҳақиқатга хилоф бўлган ҳукмдир. Ҳар бир ҳукмда уч элемент: 1) ҳукм субъекти; 2) ҳукм предикати; 3) субъект ва предикат орасидаги муносабат бўлади. Ҳукм субъекти фикр ўзига қаратилган предмет бўлиб, ҳукм предикати эса шу ҳақдаги фикр ва тушунча, унга қарашли белгидир. Бу белги ҳукмда тасдиқ ё инкор қилинади.

Ҳукмнинг моҳиятини аниқлаш учун тафаккурнинг содда формаси бўлган тушунча ҳақида тасаввур ҳосил қилмоқ зарур. Тушунча тафаккурнинг ҳукмга нисбатан содда формаси бўлиб, тушунчада воқеликдаги предмет, ҳодисалар ҳамда уларнинг белгилари бир-бирлари билан муносабатга киришмаган ҳолда, якка-якка акс этади.

34-§. Умуман, тафаккур ва тафаккурнинг айрим формалари бўлган тушунча ҳамда ҳукм тил билан бевосита боғлиқ. «Тил фикрнинг бевосита воқе бўлишидир. Амалий воқеий онгдир». (К. Маркс.)

Тил тафаккур ишининг натижаларини гапда ифодалайди ва мустаҳкамлайди. Шу тариқа фикр алмашиш имконияти вужудга келади. «Тил кишиларнинг энг муҳим алоқа воситасидир». (В. И. Ленин.) Тил категориялари тафаккур категориялари билан маълум муносабатда бўлади. Демак, тафаккурни ифодалаш формаси бўлган тил ҳам воқелик билан муносабатдадир. Тил, тафаккур ва воқелик ўртасидаги муносабатни шундай ифодалаш мумкин: тафаккур воқеликни ўзида акс эттиради, тил эса тафаккурни ифодалаш формасидир. Тил билан тафаккурнинг узвий боғлиқлиги тафаккурнинг тил орқали намоён бўлиши, тил базасида вужудга келиши, унинг тилсиз яшамаслигидадир. Демак, тилсиз тафаккур бўлмаганидек, тафаккурсиз тилнинг ҳам бўлиши мумкин эмас.

Бироқ тафаккур билан тилни айнан бир-бирига ўхшаш ҳодисалар деб қараш ва уларни шу нуқтан назардан бир қаторга қўйиб ўрганиш нотўғри. Чунки ўзаро диалектик бирликни ташкил қилувчи тил билан тафаккурнинг ўзига хос алоҳида хусусиятлари ва бир-биридан тубандагича фарқлари бор:

1. Фикрлаш қонунлари ҳамма халқлар учун бир, аммо фикрнинг ифодаланиш усуллари эса турли тилларда турлича-

дир, яъни фикрни ифодаловчи гап ҳар бир тилнинг ўзига хос қонун-қоидалари асосида шаклланади.

2. Бир фикрнинг ўзи тил тараққиётининг турли даврларида, ҳатто бир давр ичида ҳам, турли формаларда, турли структурали (содда ёки қўшма) гапларда ифодаланиши мумкин.

3. Фикрлашда ҳукм элементлари бўлган субъект, предикат, баъзан боғлама бўлиши шарт. Гап эса бир неча бўлақдан иборат бўлганидек, бир бўлақдан иборат бўлиши ҳам мумкин.

4. Тафаккур тушунча ва ҳукмлар билан иш кўради. Тилнинг материали эса сўз, сўз бирикмалари ва гаплардир.

5. Тафаккурдаги абстракциялаш билан тилдаги абстракциялаш ўртасида ҳамма вақт мослик бўлавермайди. Масалан, *стол* ва *столлар* сўзларидаги бирлик ва кўплик тушунчаларини бир-бирига қарама-қарши қўйиш, тилда ҳам, тафаккурда ҳам мос келади. Аммо русча *стол* ва *речь* сўзларини мужской ва женский родларга ажратиш логик жиҳатдан физиологик — жинс (род) тушунчаси билан ҳеч қандай алоқаси йўқ.

35-§. Объектив воқеликнинг тафаккурда акс этиши қонун-қоидаларини текшириш логикага хосдир. Фикрнинг яшаш формаси бўлган тилнинг ўзига хос хусусиятлари эса грамматиканинг текшириш объектидир. Логика билан грамматика ўзаро зич алоқада экан, тафаккур формалари билан тил формалари орасидаги ўзаро муносабатларни ҳам аниқлаб олиш талаб қилинади.

Тафаккурнинг мураккаб формаси бўлган ҳукм тилнинг мураккаб формаси бўлган гап орқали ифода қилинади. Гап ҳукмнинг ифода формасидир.

Тафаккурнинг содда формаси бўлган тушунча тилда, тилнинг содда формаси бўлган сўз орқали ифода қилинади. Сўз тушунчанинг ифода формасидир.

Тафаккурда ўзаро муносабатга киришмаган тушунчалар моддий борлиқни тўла равишда акс эттира олмаганидек, тилда ҳам ўзаро бирикиб, маълум муносабат ифодаламайдиган айрим сўзлар воқеликни тўла акс эттира олмайди.

Сўзнинг маъноси ва сўз орқали ифода қилинган тушунча ўзаро муносабатда бўлиб, уларнинг ҳар иккаласи воқеликдаги ҳодисалар билан алоқадордир. Бироқ сўз маъносининг воқеликдаги ҳодисаларга муносабати тушунчанинг муносабатига нисбатан бошқача бўлади. Кишининг онги предметлар ҳақидаги тушунчаларни сезги, идрок, тасаввур қилиш, умумлаштириш орқали ҳосил қилади. Сўз эса предметни ва ҳодисани уларнинг бирон белгисига кўра атайди. Демак, сўзнинг маъноси билан тушунча орасида умумийлик мавжуд бўлса-да, улар айнан бир эмас.

Сўз воқеликдаги ўзи ифодалаган ҳодисаларга мос келувчи тушунчаларни англатадиган, грамматик жиҳатдан шаклланган товушлар комплексидир. Сўзнинг маъносида воқелик акс эта-

ди, сўзнинг маъноси предмет ва предмет белгиси ҳақидаги тушунчадир. Тил билан тафаккурнинг бирлиги ҳам ана шунда. Бироқ сўзнинг маъноси билан тушунча орасида қуйидагича фарқлар ҳам бор:

1. Сўзнинг маъноси сўзнинг лексик ва грамматик маънолари бирлигидан иборатдир. Сўзнинг лексик маъноси предметнинг бирон муҳим белгисига кўра шу предмет билан алоқадор бўлади. Бироқ шу белгининг ўзи бошқа предметларда ҳам бўлиши ёки бошқа предметлар ҳам айна бир сўз билан аталиши мумкин. Натижада сўз кўп маъноли (полисемантик) бўлиши ё, аксинча, бир тушунчанинг ўзи турли сўзлар (синонимлар: *совға, тортиқ, ҳадя, туҳфа*) билан, шунингдек, ҳар хил маъноли (омонимлар: *уч* (фёъл), *уч* (сон), *уч* (от: *пичоқнинг учи*)) сўзлар билан ифодаланиши мумкин. Воқеликни акс эттирувчи тушунча эса кўп маъноли бўла олмайди.

2. Сўзнинг лексик маъноси унинг грамматик шаклланиши билан узвий боғлиқдир. Шунга кўра сўзлар сўз туркумларига ажратилади. Логик категория саналувчи тушунчаларда эса бундай туркумланиш йўқ.

3. Сўзнинг лексик маъноси ҳар хил эмоционал-экспрессив баҳо оттенкаларига эга бўлади. Тушунча бундай оттенкаларга эга бўлмайди.

4. Тушунча ҳамма халқлар учун муштаракдир. Аммо, бир тушунчанинг ўзи турли халқларда ҳар хил сўз билан аталади. Қиёсланг: «одам» тушунчаси ўзбек тилида *одам* сўзи воситасида, рус тилида *человек* сўзи воситасида ифодаланган. Тушунчанинг ифода формаси бўлган сўз ҳам умумийликка эгадир, яъни сўз конкрет предмет ва ҳодисаларни якка-якка атамасдан, бир жинс ёки бир турни ташкил қилувчи предмет ёки ҳодисаларни умуман атайди. В. И. Ленин «тилда фақат умумийлик мавжуддир»,— деган эди. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас, чунки ҳар бир якка предмет ёки ҳодиса махсус ном билан аталганда эди, шунча кўп номларни эса сақлаш мушкул бўлиб қолар эди. Бироқ умумлаштирувчилик хусусиятига эга бўлган сўз маълум шароитда якка предметни ҳам атаб келиши мумкин. Бу ҳолда сўзловчи билан тингловчи умумлаштирувчи сўзни якка, конкрет предмет билан боғлайди. Демак, сўз умумийлик билан конкретлик бирлигидир. Масалан, *Китоб билим манбаидир* деганимизда, биз маълум, конкрет бир китобни кўзда тутмасдан, умуман китобни тушунамиз. Бунда *китоб* сўзи умуман китоб жинсини атаб келяпти. Аммо, *Сиз менга берган китобни ўқиб чиқдим* дейилганда, аниқ бир китоб ҳақида фикр баён қилинади. Бунда *китоб* сўзи нисбатан конкрет тушунчани ифодалайди.

Сўзнинг маъноси маълум тушунчага асосланади. Бироқ, бу маъно тушунчага нисбатан анча кенг бўлади. Сўз маъносида тушунчанинг характеристикаси, сўзловчининг предмет ва ҳодисага бўлган муносабати, сўзнинг стилистик қиммати ҳам ўз

ифодасини топади. Масалан, *дўст, жўра, ошна, оғайни, ўртоқ* сўзлари бир логик тушунчани ифодаласа ҳам, стилистик қимматига кўра бир-бирдан фарқланади.

36-§. Юқорида айтиб ўтганимиздек, ҳукм гап орқали ифода қилинади. Гап ҳукмнинг реаллашиш, яшаш формасидир. Сўзлар грамматик жиҳатдан бирикиб, гап ҳолига келгандан кейингина ҳукм ифодалаш кучига эга бўлади ва гап нутқ бирлиги сифатида кишилар ўртасида алоқа воситаси бўлиб хизмат қила бошлайди. Гапда воқелик тўғрисида хабар берилибгина қолмасдан, шу воқеликка сўзловчининг муносабати ҳам ўз ифодасини топади. Ўзаро муносабат бирлиги сифатида гап сўзловчи (ёки ёзувчи) учун фикрни ифодалаш воситаси бўлса, тингловчи (ёки ўқувчи) учун фикрни тушуниб олиш, англаш воситасидир. Синтактик бирликни ташкил қилувчи гапда икки томон: ифодаловчи моддий томон ва ифодаланувчи мазмун томон мавжуддир. Ифодаловчи томон нутқ бирликларидан, сўзлардан иборат бўлиб, ифодаланувчи томон мазмун ёки воқеликдан иборатдир. Сўзда бўлгандек, гапда ҳам белги билан маъно, моддийлик билан гоё бирлигини кўрамыз.

Ҳар қандай гап ҳукм ифодалайди, ҳукмнинг ифодаланиш формаси гапдир. Чунки ҳар бир гапда ҳукм ё тасдиқ (*Меҳмонлар бугун далага чиқишади*) ёки инкор (*Меҳмонлар далага чиқишмайди*) формасида ифодаланади. Дарак гапда тасдиқ ёки инкор кесимларнинг бўлишли ва бўлишсиз формаларида кўринади.

Буйруқ, сўроқ гаплар ҳам ҳукм ифодалайди, бироқ буларда ҳукм ифодалашнинг ўзига хос хусусиятлари бор. Бу хилдаги гаплардан англашиладиган ҳукм яширин, бироқ тушуниб олинадиган ҳукмдир. Масалан, *Китобни қачон ўқиб чиқдинг?* гапда китобнинг ўқилганлиги, *Тезроқ юрайлик* гапда секин юрилаётганлиги англашилиб туради. Албатта, логик инкор тасдиқ билан грамматик бўлишли-бўлишсизлик айнан бир хил ҳодиса эмас. Баъзан грамматик инкордан логик тасдиқ (*Карим қўлига тушган китобни ўқимай қўймайди* — (албатта ўқийди маъноси), грамматик тасдиқдан эса логик инкор (*Бораман-а, бораман, бориб бўлман — бормайман*) маъноси англашилади. Ёки *Саёҳатга чиқишни ким севмайди?* типдаги риторик инкор гаплар ҳам кучли тасдиқ ифодалайди.

Ҳукм субъект ва предикатнинг бирикишидан ташкил топади. Гап эса, одатда, эга ва кесим муносабатидан ҳосил бўлади. Иккинчи даражали бўлаклар эга ва кесимни қайсидир жиҳатдан аниқлайди.

37-§. Ҳар қандай гап асосида воқелик ётади. Гап ўз мундарижасини ана шу воқеликдан олиб, унинг хусусиятларини ўзида предикативлик орқали акс эттиради. Предикатив қўшилма гапнинг материали бўлиб хизмат қилади. Предикативлик уч хил грамматик категорияни — шахс-сон, замон, модалликни ўз ичига олади. Мана шу уч хил категория бирлиги асосида

фикр ифодалангани. Масала, *Эндиликда совет кишилари космосда ҳаёт кечиршини ўрганмоқдалар* гапида предикативлик учинчи шахсни, кўпликни, ҳозирги замонни, сўзловчининг воқеликка бўлган қатъий ишончини; *Сен инженер бўларсан* гапида эса иккинчи шахсни, бирликни, келаси замонни, тахмин маъносини ифодалаган.

Сўзловчининг баён қилинаётган фикрга бўлган модал муносабати тасдиқ, инкор, тахмин, икқиланиш, гумон, ҳайрат, рад этиш, кесатик, ишонч, таъкид, таажжуб каби муносабат турларида намоён бўлади. Масалан, *Меҳмонлар эртага колхозимизга келадилар* гапида хабар оддий тасдиқ, *Меҳмонлар эртага колхозимизга албатта келадилар* гапида хабар қатъий тасдиқ билан. *Меҳмонлар эртага колхозимизга келар экан* гапида эшитилганлик, *Меҳмонлар эртага колхозимизга келар эмиш* деганда эшитилганлик, ишончсизлик ифодаланган.

Ҳар қандай воқеа, ҳодиса маълум замон доирасида содир бўлади. Демак, ифодаланган воқеа, ҳодисалар уч грамматик замондан бирини кўрсатади (замондаги умумийлик ҳам шунга киради). Замон маъноси турли воситалар орқали ифодаланган. Масалан, *лекция ўқилди* (ўтган замон), *лекция ўқилипти* (ҳозирги замон), *лекция ўқилади* (келаси замон) гапларида замон маъноси феълнинг замон формалари воситасида ифодаланган. Кесими от билан ифодаланган гаплар ҳам замон маъносини англата олади: *Вали — студент. Опам — врач* каби. *Зилзила! Шамол! Одам!* каби атов гаплар ҳам замон (ҳозирги замон) маъноси билан боғланган.

Гап шахс тушунчаси билан зич боғланган. Сўзловчи ва тингловчисиз гапнинг, нутқнинг мазмунини тасаввур қилиб бўлмайди. Сўзловчи ўз фикрини гап орқали ифодалайди, ўзгаларга тушунтиради. Тингловчи ҳам шу фикрни гап асосида қабул қилади. Демак, гапда I шахс, II шахс, III шахснинг (шахс категориясининг) мавжудлиги объектив заруриятдир.

Шахс категорияси сон ва замон категориялари билан чамбарчас боғлиқдир. Булар гапда биргаликда ҳаракат қилади, бирга яшайди. Масалан, *Биз ўз ватанимизни севамиз* гапида ҳозирги-келаси замон маъносидан ташқари, I шахс, кўplik маъноларини ҳам англаймиз.

38- §. Гапнинг муҳим белгиларидан яна бири унинг тугалланган интонация билан айтилишидир. Интонация гап тузишда **актив иштирок этади**. Фикрнинг тугалланганлиги ёки тугалланмаганлиги гап интонациясидан билиниб туради. Масалан, *ўша артист...* бирикмасида интонация тугалланмаган, шунинг учун бирикма ўзидан кейин сўз қўшилишини талаб қилиб турибди, буни тингловчи ҳам кутади. Демак, бу интонацион ҳолатда *ўша артист* қўшилмаси сўз бирикмаси саналади. Бу қўшилма *ўша артист бизнинг қишлоғимизга ҳам келган эди*

тарзида бошқа сўзлар билан муносабатда ишлатилса ва интонацион тугаллик содир бўлса, гап ҳосил бўлади. *Уша артист* бирикмасининг ўзи ҳам предикатив интонация билан айтилса, гап ҳосил бўлади: *Уша — артист*. (эга — кесим). Демак, интонация гапни шакллантирувчи муҳим воситалардан ҳисобланади.

Интонация гапнинг мундарижасини, турларини белгилашда ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Масалан, дарак, сўроқ, буйруқ, ундов гапларнинг ҳар қайсиси ўзига хос интонация билан айтилади. Интонациянинг ўзгариши билан бир турдаги гап бошқа турдаги гапга айланиши мумкин: *Вертолёт келди.*— Оддий хабар мазмунидаги дарак гап, дарак интонацияси иштирок этган; *Вертолёт келди?*— таажжуб маъносини англатувчи сўроқ гап (сўроқ интонацияси иштирок этган); *Вертолёт келди!*— қувонч маъносини англатувчи ундов гап (ҳаяжон интонацияси иштирок этган).

Умуман, гап предикативликсиз, интонациясиз шаклланмайди. Шундай қилиб, гап грамматик жиҳатдан шаклланган, фикрий ва интонацион тугалликка эга бўлган, предикативлик кўрсатадиган, ҳукм ифодаладиган синтактик қўшилма ёки нутқ бирлигидир.

ГАПЛАРНИНГ КЛАССИФИКАЦИЯСИ

39-§. Гап икки жиҳатдан: тузилиш ва кузатилган мақсадга кўра классификация қилинади. Классификациянинг биринчи жиҳати гапнинг ташқи томони — структурасини, иккинчи жиҳати эса ички томони — мазмун томонини ўрганишни назарда тутади.

ГАПНИНГ СТРУКТУРА ТИПЛАРИ

40-§. Гап тузилишга кўра икки типга: содда гап, қўшма гапга ажратилади. Гапни бундай типларга ажратишда унинг нечта предикатив қўшилмадан ташкил топганлиги назарда тутилади.

Грамматик, фикрий ва интонацион жиҳатдан шаклланган, бир нисбий тугал фикр ифодаладиган, состави айрим гапларга бўлинмайдиган гаплар содда гап дейилади: *Самарали меҳнат фаровонлик келтиради. Мен Совет Иттифоқининг гражданиман* каби.

Икки ва ундан ортиқ содда гапларнинг қўшилишидан тузилиб, мазмун ва интонацион жиҳатдан бир бутунликка эга бўлган гап қўшма гап дейилади: *Олим бўлсанг, олам сеники.* (Мақол.) *Жисмимиз йўқолур, ўчмас номимиз* (Ҳ. О.) каби. Қўшма гап составида бирдан ортиқ содда гап бўлиб, улар алоҳида олинган содда гаплар каби фикрий, грамматик ва интонацион жиҳатдан тўла шаклланиб етмаган, тугалланмаган бўлади.

Қўшма гап таркибидаги содда гаплар мазмунан бир-бирининг бўлишини талаб қилади. Улар грамматик-семантик муносабатга киришиб, фикрий ва интонацион жиҳатдан тугалланган бир бутун конструкцияни — қўшма гапни ҳосил қилади. Қўшма гап таркибидаги содда гапларни алоҳида олинган содда гапларга тенг деб бўлмайди. Масалан, *Олим бўлсанг, олам сеники* гапни иккита содда гап тарзида қаралса, қўшма гап ва унга хос фикрий, грамматик ва интонацион бутунлик бузилади. *Олим бўлсанг* қисми маълум интонация иштирокида шарт маъносини эмас, истак маъносини англатади. *Олам сеники* гапи ҳам мазмунан тугалланмай, тўмтоқ бўлиб қолганлиги сезилади.

ГАПНИНГ МАЗМУНИГА КўРА КЛАССИФИКАЦИЯСИ

41-§. Сўзловчи ёки ёзувчи объектив борлиқдаги нарса, ҳодисаларни гап орқали акс эттиради. Бунда у ўз олдига ҳар хил мақсад қўйиши мумкин. Масалан, у гап орқали бирор факт ҳақида хабар беради ёки ўзига маълум бўлмаган воқеа-ҳодиса тўғрисида савол беради ва саволга жавоб олишни истайди ёки ўз хоҳишини (буйруқ, илтимос кабиларни) ифодалашни кўзда тутади. Масалан, *Студентларнинг илмий конференцияси эртага ўз ишини бошлайди* гапи хабар бериш мақсадида; *Сиз институтни аъло диплом билан битирганмисиз?* гапи билмаган нарсани билиб олиш ниятида; *Кутубхона эртага янги бинога кўчирилсин!* гапи сўзловчининг маълум ишни бажариш ҳақидаги буйруғини англатади. Ана шу ифода мақсади нуқтан назаридан гаплар дарак гап, сўроқ гап, буйруқ гап каби турларга бўлинади.

41-§. Инсоннинг ҳис-туйғулари ва фикр ифодалаш эҳтиёжи хилма-хил. Мана шу ҳолат гапларнинг юқоридагилардан бошқа формаларда ҳам бўлишини тақозо қилади. Масалан, *Эҳ, қандай мағрур бу тоғлар! Ҳаёт нақадар гўзал! Ким у мени мафтун этган гўзал?!* типидagi гаплар сўзловчининг ҳис-ҳаяжонини — эмоциясини ифодалайди. Мана шу эҳтиёж гапнинг эмоционал турини келтириб чиқаради.

Гаплар эмоционалликка кўра эмоционал гап (ундов гап) ва эмоционал бўлмаган гап деб икки гурпуага ажратилади. Гапнинг исталган мазмун тури сўзловчининг эмоциясини ифодаласа, ундов гапга айланади: *Вертолётда училади!* (Дарак-ундов гап). *Қани у мард комсомол?! (Сўроқ-ундов гап.) Йиқил, эй золим фалак!* (Буйруқ-ундов гап.)

43-§. Сўзловчи ўзи баён қилаётган фикрида нарса-ҳодисаларнинг белги-хусусиятлари ҳақида маълум хулосаларга келади; уларни тасдиқлайди ё рад этади, таъкидлайди ёки инкор қилади. Бу қонуният гапда диалектик равишда ўз аксини топади. Шу асосда логикада ҳукмнинг тасдиқ ва инкор формаси,

грамматикада гапнинг бўлиши ва бўлишсиз турлари ажратилади, яъни гаплар инкор ва тасдиқ мазмунида бўлади.

Шундай қилиб, гаплар кузатилган мақсадига, семантикасига кўра дарак, сўроқ, буйруқ гапларга; эмоционалликка кўра эмоционал гап (ундов гап), эмоционал бўлмаган (дарак, сўроқ, буйруқ гаплар) гапга; ҳаракатнинг воқеяликка муносабатига, яъни воқеа-ҳодисанинг бажарилиши ёки бажарилмаслигига кўра тасдиқ гап (бўлишли гап) ва инкор гапга (бўлишсиз гап) ажралади.

Дарак гап.

44-§. Сўзловчининг бирор факт, воқеа-ҳодиса тўғрисида хабар бериши ёки маълум предметда муайян белгининг мавжудлигини тасдиқ ё инкор қилишини ифодалайдиган гап дарак гап дейилади. Масалан, *Манзура йигитларнинг қизгин суҳбатига қулоқ солди. Йигитлар футбол мусобақаси ҳақида сўзлашар эдилар. (Ас. М.) Пахта — давлат иши, колхознинг суянган тоғи. (О.) Физкультура ва спорт кишининг меҳнат қобилиятини оширишида, узоқ яшашида асосий омиллардан биридир. («С. Ўзб.»)*

Дарак гапда соф дарак мазмуни ифодаланиб қолмасдан, унда сўзловчининг воқеяликка бўлган турли хил муносабати (модаллик, экспрессивлик каби) ҳам ўз аксини топади. Қиёсланг: *Эртага Украина маданияти ходимлари келишади* (аниқ дарак); *Эртага ... албатта келишади* (дарак — қатъий); *... келишар, ... келишса керак* (дарак билан бирга гумон, иккиланиш); *... келишармиш, келишар экан* (дарак + эшитилганлик).

Англашиладики, дарак гапнинг бундай маънолар ифодаланишида интонация билан бирга кесим ва унинг қандай формада келиши муҳим роль ўйнайди.

Дарак гапларда гапнинг бошланишида интонация гап ўртасигача кўтарилиб бориб, гап сўнгида секин пасаяди.

Ҳар бир дарак гап бир-биридан паузалар билан ажратилади. Одатдаги тинч оҳангли нутқда дарак гаплар ўртасида паузалар қисқа бўлади.

Ёзма нутқда тинч оҳангли дарак гаплар охирига нуқта, ҳаяжон ифодаловчи дарак гаплар охирига эса ундов белгиси қўйилади.

Сўроқ гап.

45-§. Сўзловчининг ўзига номаълум бўлган бирор воқеани суҳбатдошдан билиб олиш истагини, заруриятини ифодаловчи гап сўроқ гап дейилади.

Дарак гапларда сўзловчи учун маълум бўлган фактлар билдирилса, сўроқ гапларда, аксинча, бирон нарсанинг номаъ-

лумлиги ва сўзловчининг шу номаълум фактни билиб олиш истаги ифодаланади.

Сўроқ гаплар, асосан, диалогик нутққа хос бўлиб, тингловчидан бирор фактнинг инкор ёки тасдиқ қилиниши талаб этилади. Масалан:

— *Ота ҳам ишингиз тушиб турадимми?*

— *Ҳозир унча ишим тушмайди.*

— *Илгари ишингиз тушармиди? Куёвингиз нима иш қилади?*

— *У киши ҳам тракторчи эди. Ҳозир фронтда.*

— *Қачон кетган?*

— *Уруш бошланган кунлари. (А. Қ.)*

Сўроқ гаплар *ким, нима, қачон, қандай* каби сўроқ сўзлар ёки *-ми, -чи, -а* (*-я*) каби сўроқ юкламалари воситасида тузилади. Масалан:— *Ота, сафарингиз узоқми?— Хийла бор, қизим. Ашхабодгача. Сиз-чи?— Мен Чоржўйгача ... етиб қолгандирмиз-да?— Оз қолди. Узингиз Чоржўйданми? (Р. Ф.)*

Сўроқ гаплар таркибида *наҳот, наҳотки, ахир, ростдан* каби сўзлар иштирок этиши мумкин. Бунда сўроқ билан бир вақтда ҳар хил модаллик оттенкалари (*шубҳа, гумон, ишончсизлик, таъкид кабилар*) ҳам англашилади. Масалан, *Наҳотки эртага ҳам ҳаво очилиб кетмаса-я? (Б. К.) Наҳотки унинг ҳақида, унинг бахти ҳақида ўйлайдиган одамлар ҳам бўлса? (Ас. М.) Ахир ... Ҳамма нарсани нима деб хатлатибсизлар, шуларни оласизми ахир? (А. Қ.)*

Сўроқ гаплар ифодаланиш воситалари жиҳатдан бир қанча кўринишларда бўлади. Буларнинг асосийлари қуйидагилар:

1. Юкламалар воситасида таркиб топган сўроқ гаплар. Бунда ифодаланаётган фикр сўзловчи учун номаълум бўлмайди. Сўзловчи бу ҳолда ўз фикрининг тингловчи томонидан тасдиқ ёки инкор қилинишини билиб олишни мақсад қилиб қўяди. Бундай сўроқ гапларга кўпинча *ҳа, йўқ* сўзлари ёки шу сўроқ гаптаги сўроқ билдирган сўзнинг ўзи билан жавоб қайтарилди. Мисоллар: *Ҳу ... ана у, атрофлари пахтазор оқ ўйларни кўряпсизми?— Ҳа, кўрдим.— Жуда яхши, хат-саводинг борми?— Йўқ. (С. А.)*

2. Сўроқ сўзлар воситасида шаклланган сўроқ гаплар. Бундай сўроқ гаплар *ким, нима, қандай, қайси, қаерда, қаерга, қачон, нима учун* сингари сўроқ сўзлар ёрдами билан тузилади. Бу сўзлар нима ҳақида сўроқ берилганлигини билдиради. Бу ҳолда сўроқ гап сўзловчи учун номаълум бўлган нарсани аниқлаб олишга қаратилган бўлади. Масалан:

— *Қаерликсиз?— Баҳрободлик...*

— *Урмонжон кимингиз бўлади?*

— *Ҳеч кимим бўлмайди.*

— *Болтабой акам қаёққа кетдилар?*

— *Станцияга.*

— *Қачон келадилар?*

— Цемент тушириб бўлиб келадилар-да. (А. Қ.)

Бундай гапларда сўроқ сўзлардан сўнг сўроқ мазмунини конкретлаштирувчи бошқа сўзлар ҳам келтирилиши мумкин: *Ким келди? Акангми? У уйда нима қилади? Уқийдимми? Езадимми?* каби.

3. Сўроқ баъзан фақат интонация воситасидагина англатилиши мумкин. Бундай сўроқ гапларда кўпинча таажжуб, шубҳа, ҳайратда қолиш, гумон каби модал оттенкалар ифодаланган. Масалан, *Мунисхон Обидова «Сени кутаман» деган ашулани айтиб беради.*

Қудрат ҳаяжонда:

— *Мунисхон Обидова? Бу қандоқ гап? (З. Ф.)*

— *Бекбўта ака, бу қаердан?— деди ҳайратда қолган қиз.*

— *Ўзимиздан, ўзимиздан.*

— *Ўзимиздан?— ажабланиб қайта сўради Ойқиз. (Ш. Р.)*

Жўра сабрсизланиб сўради:

— *Энди тамом бўшатдиларми сени?*

— *Бўшатиш қаяқда? Қочдик...*

— *Турмадан?— Кўз оқларини йнатиб сўради Жўра. (О.)*

Фақат интонация билан шаклланган сўроқ гаплар ўзига хос балаandroқ овоз билан талаффуз қилинади.

Сўроқ гапларга одатда дарак гаплар билан жавоб қайтарилади. Бироқ аксарият ҳолда кесими биринчи ва учинчи шахс буйруқ феъли билан ифодаланган сўроқ гапларга дарак гаплар билан эмас, балки буйруқ ёки қарши қўйилган сўроқ гаплар билан жавоб қайтарилади:— *Нима қилай, машинани гаражга элтиб қўяйми?*

— *Йўге... Орқангага қайтиб ўтирасанми?*

— *Бўлмаса, қаерга борай?*

— *Далага бора қолмайсанми? Битта-яримта учраб қолса, уйга олиб бориб қўясан. (Б. Қ.)*

46-§. Грамматик жиҳатдан сўроқ формасидаги гап мазмунан ҳамма вақт ҳам сўроқ қимматига эга бўлавермайди ва ўзига жавоб қайтарилишини талаб қилавермайди. Бундай гаплар риторик сўроқ гаплар дейилади. Риторик сўроқ гаплар ўз ичида яширин тасдиғи мавжуд бўлган гаплардир. Шунинг учун улар қўйилган саволга жавоб талаб қилмайди. Сўзловчи ва ёзувчи бундай гаплардан воқеа-ҳодиса белгисини алоҳида таъкидламоқчи бўлганда фойдаланади: *Ким бекат назоратчиларининг бошига лаънатлар ёғдирмаган, ким улар билан ўлгудек сўқширмаган? Ким уларни кишилар уруғининг энг ваҳишийси деб ҳисобламаган?... (П.)*

Риторик сўроқ гапларнинг яна бир кўриниши сўроқ-инкор, яъни яширин инкорни ўз ичига олган гаплардир:— *Эски одат эмиш! Нима, эски одат бўлиб, мен сени 70 яшар чолга кундош устига беряпманми? Эски одат эмиш! Еки мен сени бўйнингга тумор тақиб, намоз-ниёзга ўргатяпманми? Юзингга чачвон тутиб, домлага олиб боряпманми? Гапирсанг-чи, нега фик этмай-*

сан? (Б. К.)— *Хўш, айт-чи; нима учун керак у қизга? Нима, мен далада унмай қолган кўкатми? Ҳеч кими йўқ ғарибми? Оғзи-бурним қийшиқми, қари чол бўлиб қолибманми, ёки латта-путтаманми? (Б. П.)*

Риторик сўроқ гаплар бадий асарларда, эмоционал — таъсирчан нутқда турли ҳис-ҳаяжон, туйғуларни ифодалаш учун стилистик восита сифатида қўлланади. Бундай гапларда кўпинча сўроқ билдирувчи сўзлар қатнашади. Бироқ бундай сўроқ сўзлар, сўроқ маъносига эга бўлмай, афсусланиш, тасдиқ маъноларини ифодалайди: *Айтинг, нега менинг оғам туғмадиган илгари, миллион-миллион қаҳрамонлар, кўнгиллилар сингари. (Ф. Ф.) Қизни ким севмайди, қимизни ким ичмайди. (Мақол.)*

Сўзловчи суҳбатдошини ўзига фикрдош қилиш, ўзига нисбатан хайрихоҳлик, розилик ҳисларини уйғотиш мақсадида кўпинча риторик сўроқ гаплардан фойдаланади: *Ҳаммасини кўзингиз билан кўриб турибсиз-ку. Сирдарёни бўғиб, бошқа изга оқизишни эплай олди?— Большевиклар, совет кишилари.— Мирзачўлдаги ҳозир биз яшаб турган қишлоқ ўн беш йил муқаддам шундай ермиди? Ахир мамлакатда шундай улғуш олиб борилаётган пайтда ундан четда қолиб бўладими? (Р. Ф.)*

Баъзан тингловчи сўзловчининг сўроғига дарак гап билан эмас, риторик сўроқ гап билан қарши сўроқ беради ва шу билан ўз фикрини таъкидлайди:— *Ўктам оломон орасида юмалоқ ғадир-будур тошни юмалатаётган Комила қошида тўхтади ва қулиб деди:*

— *Ҳа, сиз бу ерда нега ҳансираб юрибсиз?*

Комила, қаддини ростлаб, енг учи билан пешанасидан терини арди-да, деди:

— *Ҳов, мен қараб турайма? Раис осмондан тушганми? (О.)*

Риторик сўроқ гаплар фикр ва мулоҳазаларни яқунлаш ёки тингловчининг диққатини сусайтирмаслик мақсадида қўлланилади:— *Демак, бараканинг сирини нимада экан? Бараканинг сирини ерни кўпроқ ҳосил беришга мажбур қилишда, уни миниб олишда экан. (А. Қ.)— ... Бузун эримнинг шу трибунадан икки юзламачилик билан айтган гаплари мени сўзга чиқишга мажбур қилди ... Ахир хотинини ўқишдан қолиб кетишга, уни уй чўриси бўлиб қолишга мажбур қилган ким? Қамбаров. Маст-аласт бўлиб келиб, хотинини, боласини ҳақоратлаётган ким? Қамбаров. Хотини бўла туриб, бошқа хотинга уйланган ва уни ҳам алдаган ким? Қамбаров. (К. Муҳамедов.)*

Суҳбатдошнинг эътиборини ўзига жалб қилиш мақсадида кўпинча риторик сўроқ гапдан фойдаланилади: *Аканг, Йўлчи ўғлим нима учун, ким учун қон тўкди? Ўзи учун эмас, халқ учун, жамики аламзадалар, аламдийдалар учун қон тўкди. (О.)*

Сўзловчининг бирор ишга киришни олдидан тараддудда қолганлигини, иккиланганлигини ифодалаш учун ҳам риторик сўроқ гап қўлланади: Бунда сўроқ гапларнинг кесими одатда шарт феъли билан ифодаланади. Айрим ҳолларда кесимдан

кейин -миди, -дими, -микан, -микан каби элементлари ҳам қўлланилади:— ... у билан очикдан-очик гаплашсаммикан, унга ҳамма нарсани ҳикоя қилиб бера қолсаммикан, ... (Василевская В.) Фронт бўлмаганда, балки у фан доктори бўлармиди. (Ад. Раҳмат.)

Кесими -миди, -дими элементлари билан шаклланган риторик сўроқ гаплар конкрет тасдиқ мазмунини ҳам ифодалайди. Мисоллар: *Богбон яхши бўлса, ёнтоқ битармиди.* (Қўшиқдан.)— Битмас эди маъносида. *Сен агар севсанг мени Мирзачўлга келмасмидинг.* (Қўшиқдан.)— Келишинг керак эди маъносида. *Қани бирон холис одам бўлса, айтсин: бутун Ўзбекистонни қидирганда ҳам Нурматжонга ўхшаган йиғитдан бирон тасини топадимиз?* (А. Қ.)— Тополмайди маъносида.

Англашиладики, кейинги гаплар форма жиҳатидангина сўроқ гапга ўхшайди, бироқ ўзига жавоб қайтарилишини талаб қилмайди.

Сўроқ гаплар махсус сўроқ интонацияси билан талаффуз қилинади. Бу интонация дарак гап интонациясидан кескин равишда фарқ қилади. Сўроқ гапларда бевосита сўроқни билдирувчи сўзда овоз кучаяди. Мазмун кучли эмоция билан ифодаланса, риторик сўроқ гаплар охирига сўроқ белгиси билан бирга ундов белгиси ҳам қўйилади. Масалан, *Меҳнатсиз яшаш бахтми?! Жаноблар!* (Ҳ. Ғ.)

Буйруқ гап

47-§. Буюриш, илтимос, тақлиф, хоҳиш, ўғит-насиҳат, хитоб, огоҳлантириш каби ҳар хил ифода оттенкаларини ифодаловчи гап б у й р у қ га п дейилади.

Буйруқ гаплар суҳбатдошни бирор иш-ҳаракатни бажаришга ёки ундан воз кечишга даъват қилади: *Жангга кирдинеми— қўрқувни унут. Улимни эмас, ўлдиришни ўйла. Ҳийла билан душманга панд бер. Ботир бўл ...* (У) *Жон беришга шошилманг, жонни сақланг, душман билан жанг қилишга, ғалаба қозонишга ўрганинг.* (Я.)

Буйруқ гаплар, одатда, иккинчи шахсга қаратилган бўлади. Шунинг учун уларнинг кесимлари кўпинча иккинчи шахс буйруқ феъли формаси билан ифодаланади: *Олдинга қарама ҳеч, ёни бурда-бурда қил.* (Ҳ. О.) *Халққа айтинг, мен асло ўлганим йўқ ...* (Ҳ. О.)

Иккинчи шахсга қаратилган буйруқ гапларнинг кесимлари шарт феълнинг бирлик ва кўплик формалари билан ҳам ифодаланиши мумкин. Бу ҳолда буйруқ маъносига илтимос, суҳбатдошга нисбатан ҳурмат маъноси оттенкалари қўшилади. Масалан, *Анна Петровна, илтимос қиламан: лимонларни жангчиларга берсангиз.* (Я.) *Қайтгунимизча, мана шу рўйхатдаги кишиларни чақириб қўйсангиз.* (И. Р.)

Оддий сўзлашув нутқида хос буйруқ гапларнинг кесимлари

ҳозирги-келаси замон феълнинг иккинчи шахс формаси билан ҳам ифодаланади. Масалан, *Сен ошпаз бўласан, уй-жойга ҳам қарайсан, сигирни ҳам соғасан . . .* (Р. Ф.)

Феълнинг биринчи ва учинчи шахс буйруқ формалари ҳам буйруқ гапларнинг кесими бўлиб келади. Биринчи ҳолда сўзловчининг бирор ишни бажаришга бўлган хоҳиши, истаги, даввати, иккинчи ҳолда эса биринчи шахс орқали учинчи шахсга қаратилган буйруғи ифодаланади. Масалан, *Марк்சча-ленинча назарияни қўнг билан ўрганайлик.* («С. Ўзб.») *Ғўзани ўз вақтида юқори сифатли парвариш қилайлик.* («С. Ўзб.») *Менимча, Қомилжон борса, ёмон бўлмас. Бу ерда ҳавасга лайлак боққандек бекорга савлат тўкиб юрмасин.* (С. Аҳм.) *Айтинг, Давронов ғалаба рапортига имзо чексин.* (А. Қ.)

Таъкидлаш маъносини ифодалашда кўпинча буйруқ гап ичида *-қани, -чи* юкламалари келтирилади ёки феъл кесимга *-гин (-қин, -кин)* аффикси қўшилади:— *Қани, яқинроқ келингни, бўлмаса,— деди подполковник солдатларни карта ёнига қақириб.— Езгин . . . тфу . . . рақия орқали бергин,— деди у севингани ҳолда баланд овоз билан,— гапни қўй, тезроқ жўнагин.* (З. Ф.)

Расмий нутқда (фармойиш, директива, қарор ва бошқа шу кабиларда) буйруқ гапларнинг кесими одатда мажхул даражадаги феълнинг учинчи шахс буйруқ формаси билан ифодаланади: *Эртага соат 12 да тўғон пойдеворида тош ётқизила бошлансин. Тўғон қурилиши ўз муддатида тамомлансин.* (Ш. Р.) *Йиллик пахта планини муддатидан олдин бажарганликлари учун қўйидагилар республика «Ҳурмат тахтаси»га ёзилсинлар.* («С. Ўзб.») *Шу чоғ оқопдан-оқопга оғзаки буйруқ келди: Тайёрланилсин!* (З. Ф.)

Буйруқ гапларнинг кесимлари баъзан ҳозирги-келаси замон ёки ўтган замон аниқ феълнинг биринчи шахс кўплик формаси билан ифодаланади:— *Юринг, ўртоқ Одилов. Кетдик. Пиёда кетдик.— Утир, Меҳри кетдик— Директорнинг гапи тўғри.— Салом «лочин», юр кетдик.* (Ҳ. Ғ.) *Қани, борамиз.* Баъзан эса сўзлашувда, персонаж нутқида буйруқ гапнинг кесими (ҳар хил стилистик талаб туфайли) шахс жиҳатдан алмашилиб қўлланилади, бироқ буйруқнинг қайси шахсга қаратилганлиги контекст, ситуация орқали англашила беради. Масалан, *Қани, ўзлари йўл бошласинлар.* (А. Қ.) *Дўстлар, дастурхонга марҳамат қилинсин* гапларидаги буйруқ — ҳукм II шахсга қаратилган.

Буйруқ гаплар буйруқ феълдан бошқа сўзлар билан ҳам ифодаланади: *Шу ондаёқ минглаб аёлларнинг чинқирishi эшитилади:— Нон, Нон, Нон.* (А. Толстой.) *Ойи, сув, сув,— Гулнор дам кўкрагини, дам томоғини фиксимлаб эза бошлади.* (О.)— *Жим,— муштини кўтарди Ермат.* (О.) *Секинроқ, мунча ўдағайлайсач?* (Н. Островский.)

Буйруқ гаплар ҳар хил интонация билан талаффуз қилинади. Қатъий буюриш, талаб англаувчи гаплар кучли оҳанг би-

лаи айтилади. Бунда логик урғу кесимга ёки буйруқ гапнинг маъно марказини ташкил қилувчи бошқа бир бўлак устига тушади. Угит, насиҳат, илтимос кабиларни англатувчи буйруқ гаплар анча паст ва майин оҳанг билан талаффуз қилинади. Тинч оҳанг билан талаффуз қилинган буйруқ гаплар охирига ёзувда нуқта, кучли эмоция билан талаффуз қилинган гаплар охирига ундов белгиси қўйилади: *Эр йигит бўл, эр йигит бўлиб гапир-у, эр йигит бўлиб гапга қулоқ сол. (М. И.) Сени иш енгмасин, сени ишни енг. (Мақол.) Айланинг, айланинг менинг олтин соатим! Нурланинг, нурланинг менинг ёқут юлдузларим! Оламда ҳақиқат ҳукм суришини истасан инсон яшадан жаҳонга нур сочинг! Бутун оламни абадий ёритиш учун сизни ёқиб қўйган бизнинг улғу партиямизга шон-шарафлар бўлсин! (Б. К.)*

Ундов гап

48-§. Дарак, сўроқ, буйруқ гаплар кучли интонация билан талаффуз қилиниши ва бу интонацияда сўзловчининг ҳис-ҳаяжони, руҳий кечинмалари ўз ифодасини топиши мумкин. Эмоционал қиммат касб этган бундай гаплар ундов гап деб аталади. Масалан, *Сидиқжоннинг бу важоҳати Зуннунхўжанинг ўйини пучга чиқарди... шунинг учун Сидиқжондан баланд келишга тиришиб, жаҳл билан — Яна нима керак?!— деди.— Яна нима бор?!— Қирмайсиз колхозга!— Қираман!— Қирмайсиз!— Қираман!— Аҳмоқ!— Аҳмоқ бўлмаганимда, шу аҳволга тушармидим?! (А. Қ.)*

49-§. Мазмунига кўра ундов гаплар дарак-ундов гап, сўроқ-ундов гап, буйруқ-ундов гапларга бўлинади. Демак, ундов гаплар асосий гап турларнинг махсус ундов интонацияси билан айтилиши асосида вужудга келади. Бу интонация эса жуда хилма-хил бўлиб, ифодаланган ётган ҳис-туйғуларимизнинг турли-туман оттенкали эканлиги билан боғлиқдир. *Юра қувончидан сакрай кетди: Келди! (Б. П. Хурсандчилик ифодаланган) Кукушкин комиссарнинг каравоти олдига тиз чўкиб:*

— Улди! Улди!!— деб қичқирди. (Б. П. Қайғу, алам ифодаланган.) Раҳимов (трубкага). Пўлат айиқларни олиб чиқ! Батарейларни янчиб ташла! Дадил олдинга бос! (Я. Кучли ирода ифодаланган.) Қаранг-а, ўзи қиз бўлса ҳам қанча ҳуқуққа эга!— деди ҳайрон бўлиб, ёш солдатлардан бири. (З. Ф. Қойил қолиш, ҳайратланиш маъноси ифодаланган.)— Иван Ивановичнинг пўстини жуда яхши. Ниҳоят даражада аъло. Барраси-чи, барраси! Бай-бай! Баррасини айтинг! (Г. Завқланиш маъноси ифодаланган).

Ундов гапда тушадиган логик урғу гапнинг бошқа турларидаги логик урғуга нисбатан анча кучли бўлади. Бу ҳол айниқса, буйруқ гап (буюриш, команда бериш каби)ларда яқ-

қол кўринади: Мана бу ерда одамзоднинг боши янчилади, ука! Уйимга нимага кирасан? (О.)

Эмоциянинг кучини ҳамма вақт ҳам овознинг кучли бўлиши билан изоҳлаб бўлмайди. Паст овоз, ҳаттоки пиҷирлаш билан ҳам кучли ҳис-ҳаяжон ифодаланиши мумкин: *Бола астагина:— Қўй, ийглама! Сўз бер менга!— деб сўради. Худоё, ўзинг сақла! . . . дея пиҷирлади она.* (М. Г.)

Ундов гаплар таркибда кўпгина ундовлар, таъкид юкламалари, шунингдек, сўроқ олмошлари ҳам келади. Бироқ бу олмошлар ўз хусусиятларини йўқотиб, ҳис-ҳаяжон ифодалашга хосланган бўлиб, ундов оҳанги билан талаффуз қилинади: *— Ие, сурати ҳам бор дейман. . . Қани, бир кўрай. Оҳо! . . . бир жаҳонку! . . . зап кетворган қиз эканда. . .* (Я.) *Уҳў, жуда активистка бўлиб кетибсан-ку!* (Ф. Ф.)

50-§. Ундов гаплар сўзловчининг воқеликдаги фактларга бўлган модал муносабат (ишонч, ишонмаслик, тараддуд, шубҳа, ҳайратда қолиш, таажжуб, кесатиш, нафрат, менсимаслик, ғазаб ва бошқа)ларни ифодалайди: *Бутун девор шунақа!— Мана бу ёғи ҳам. Сира ёпишмабди!— Цемент эмас, тупроқ!— Қотмагандир!— 24 кун бўлди!— Иш расво!— Шармандалик!— Мен бўри бўлдимми! Ит! . . . — Қуллуқ. . . ! Биз ит бўлсак, бўйнимиздаги тилла занжирингиз ўзингизга. Янгичасига айтганда, мен қизингизни хоҳламайман! Эскичасига керак бўлса, уч талоқ қўйдим!* (А. Қ.) *Адабларингизни оз берган эканмиз, лаънатилар!* (А. Толстой.)

Табрик, хитоб, орзу, истак, чақириқ ва шу каби маъноларни англатувчи гаплар ҳам ундов гаплар жумласига киради. Бундай гаплар, одатда, баланд оҳанг билан талаффуз қилинади: *Ёшлар, кўп мингчилар ҳаракатига қўшилиң! Социалистик мусобақа байроғини баланд кўтарайлик! Яшасин давримизнинг ақл-идроки, шон-шарафи ва виждони — Совет Иттифоқи Коммунистик партияси!*

Кесими шарт феъли билан ифодаланиб сўзловчининг жуда ҳам кучли орзу-истагини англатувчи гаплар ҳам ундов гап ҳисобланади: *Ашулани мана шунақа жойда айтсанг! Овозинг ҳамма-ҳамма жойда, ҳамма одамларга, осмонга, юлдузларга етиб борса!* (Ас. М.) *. . . Мен ҳам қалбимнинг шуғласи билан саҳнани ёритсам! Саҳна орқали кийиларнинг қалбига йўл топсам; бу қалблардаги яхшига меҳр-муҳаббат, ёмонга ғазаб ва-нафрат туйғуларини ёлқинлантирсам. Бу меҳр-муҳаббатдан гуллар унса!* Бу ғазаб ва нафратдан чақмоқлар чақнаса! (А. Қ.)

Ёзма нутқда дарак-ундов ва буйруқ-ундов гаплар охирига ундов белгиси қўйилади. Жуда ҳам кучли эмоция билан айтилган ундов гаплар охирига иккита ёки учта ундов белгиси қўйилади: *Ассалом! Ассалом!! Эй меҳрибон она-Ватан!!!* (С. Жўра.) Сўроқ-ундов гаплар охирига ҳам сўроқ, ҳам ундов белгиси қўйилади: *Бу ҳаётнинг ижодкори ким?!* (У.) *Нега ҳаммадан бурун станцияга шошилдинг?!* (Ас. М.)

Инкор ва тасдиқ гаплар

51-§. Предметда бирор белгининг мавжудлигини ёки бирор иш-ҳаракатнинг юзага келганлигини, юзага келиши мумкинлигини англатадиган гап тасдиқ гап дейилади:— *Одамлар бундан минг йил илгари ҳам қуёш нуридан фойдаланишни билганлар.* (О. Жўра.) *Тил жамиятнинг энг муҳим алоқа воситасидир.* (В. И. Ленин.) *Олманинг таркибида организм учун фойдали бўлган темир модда бор.* Бу йил ҳам пахта плани ошириб бажарилди. *Пахтамиз ҳам юзимиз каби оқ, кўнелимиз каби беғубор.* (О.) *Партия халқни коммунизмга бошлаб боради.* (А. Қ.)

52-§. Инкор гап предметда бирор белгининг мавжуд эмаслигини ёки бирор иш-ҳаракатнинг содир бўлмаганлигини, содир бўлиши мўлжалланмаганлигини англатади. Инкор гап инкор англатадиган воситалар ёрдамида шаклланади:

1. -ма аффикс. Бу аффикс феъл кесимга қўшилади: *Бугун қуёш кўринмади. Делегатлар билан учрашилмади. Еш юракнинг қувончини айта олмайман.* (Ф. Ф.) *Қилич тегса, чопилмайман, ўқ қадалса, ўлмайман.* (Ҳ. О.) *Уғлим, сира бўлмайди уруш!* (Зулфия.) *Эй қаторлар, мен ҳам сиздан кетда қолмайман!* (Ф. Ф.) *Узун дарёлар ҳам камар бўлолмас, қўшилиб чўлганса сенинг белинга. Дунёда ҳеч бир халқ тўғри келолмас, менинг билишимча, сенинг элинга.* (Ҳ. О.)

2. Эмас сўзи. Бу сўз кесим билан қўлланилади: *Районимиз ҳеч қачон орқада қолган эмас. Сен етим эмассан, ухла жигарим!* (Ф. Ф.) *Мен сенинг ўғлингман, эмасман меҳмон.* (Ҳ. О.)

Эмас сўзи баъзан гап орасида келиб, қисман инкор ифодалашга хизмат қилади. Бундай гаплар тасдиқ гап ҳисобланади. Масалан, *Мажлисда студентлар эмас, ўқитувчилар гапиришди. Биз поездда эмас, самолётда келдик.*

Кўпинча эмас сўзи иштирокида тузилган инкор гаплар мазмунан -ма аффиксли инкор гапларга яқинлашади: *У Москвани кўрган эмас — У Москвани кўрмаган. Ош пишган эмас — Ош пишмаган каби.*

3. Йўқ сўзи. Бу сўз уч хил функцияда қўлланади: а) составли кесимнинг компоненти сифатида: *Фақат унга айтганим йўқ, айтганим йўқ юрак розин.* (Қўшиқдан.) *Халққа айтинг, мен асло ўлганим йўқ, Ев қўлида таслим ҳам бўлганим йўқ.* (Ҳ. О.); б) гапнинг мустақил кесими сифатида: *Шунда тулкига қараб жўжа: отам ҳам йўқ, онам ҳам йўқ — инкубатордан чиққанман деди.* (Эртақдан.) *Ҳаёсизда вафо йўқ, вафосизда ҳаё йўқ.* (Мақол.) *Бу ерда даҳшат тўпларининг қаҳқаҳаси йўқ.* (Ф. Ф.); в) инкор гап функциясида келади: *Отанг борми? — Йўқ — Онанг-чи? — Йўқ.* (П. Т.) *Тошкентданмисиз? — Йўқ.* Баъзан йўқ сўзи билан ифодаланган инкор маъносини кучайтириш мақсадида инкор формали бошқа сўз келтирилади: *Сиз ҳам биз билан лагерга борасизми? — Йўқ, бормайман.*

Инкор гапда *ҳеч, ҳеч бир, ҳеч қачон* каби инкор ифодаловчи равишлар ҳам қўлланилиши мумкин. Бу сўзлар гапдаги мавжуд инкор маъносини кучайтиради: *Мен ўз сўзимдан қайтмайман — Мен ўз сўзимдан ҳеч (ҳеч қачон) қайтмайман.*

4. *-на . . . , -на . . .* боғловчиси. Бу боғловчи уюшиқ бўлаклар олдида такрорланиб қўлланади. Гапнинг кесими кўпинча тасдиқ (бўлишли) формада қўлланади, лекин гапдан инкор маъноси англашилади: *Бу ерда на ғурбат, на офат, на ғам. Бунда бор ҳарорат, муҳаббат, шафқат. (Ғ. Ғ.) Менинг номимга бир ғалати конверт чиқди: на адреси бор, на фамилияси бор, на почта муҳри бор? (Ас. М.)*

53-§. Логик ва грамматик инкор-тасдиқ категориялари бир-бирдан фарқланади. Баъзан грамматик инкор формасидаги гап логик тасдиқни, грамматик тасдиқ эса логик инкорни кўрсатади: *Сен ҳам борган жойларга мен ҳам бормай қолмайман. (Қўшиқдан, албатта бораман — кучли тасдиқ.) Ўз ўзини мақтаганда мақтанмай қолғаймуден. (Ғ. Ғ. Албатта мақтанаман — кучли тасдиқ.) Бормаган ерим, кўрмаган жойим, эшитмаган гапим қолмади. (Ас. М. Ҳамма ерга бордим, ҳамма жойни кўрдим, ҳамма гапни эшитдим — кучли тасдиқ.) Бошқалар қолиб, ҳали сиз план бажарадиган бўлдингизми? (Киновий инкор.)* Бундай гапларда инкор маъноси ифодаланишида интонациянинг роли катта бўлади. Кесатиқ, киноя, масхара ва шу каби маъноларни ифодалаш бевосита интонацияга боғлиқ: *Шаҳарда қоласан-а, қоласан. Қолиб бўлсан. (П. Қ. Қола олмайсан маъносида.)*

Бундан ташқари, ҳар бир тасдиқдан қисман инкор, ҳар бир инкордан қисман тасдиқ ҳам англашилади: *Бу олма Бойсунинг олмаси. (Бошқа жойнинг олмаси эмас). Москвага мен бормадим. (Бошқа киши борди.)*

Инкор ва тасдиқ категорияси гапнинг ҳамма турида мавжуддир. Шу нуқтаи назардан гапларни дарак-инкор гап, дарак-тасдиқ гап, сўроқ-инкор гап, сўроқ-тасдиқ гап, буйруқ-инкор гап, буйруқ-тасдиқ гап, ундов-инкор гап, ундов-тасдиқ гап турларига ажратиб ўрганиш мумкин.

Буйруқ-тасдиқ гаплар дарак-тасдиқ гаплар каби белгининг мавжудлигини, ҳаракатнинг бўлишлигини англади: *Агар ўқ текканда ҳам, Олдинга қараб йиқил. (Ҳ. О.)*

Буйруқ-инкор гаплар ҳаракатнинг бажарилишини тақиқлаш усули билан ифодалайди:

*Энг сўнги фашист ҳам топмасин омон,
Ленинча қадамжо бўлган бу ўлка
Устига тушмасин машъум кўланка. (Ғ. Ғ.)*

Сўроқ гапларда ҳам инкор ва тасдиқнинг грамматик белгилари мавжуд: *Бугун сиз навбатчимисиз? Бугун сиз навбатчи эмасмисиз? Бугун сиз навбатчи бўлмадингизми? Сўроқ гапларда ҳам бўлишли ва бўлишсизлик логик ва грамматик жиҳатдан*

фарқланади. Бошқача айтганда, грамматик жиҳатдан тасдиқ формасидаги сўроқ гап логик жиҳатдан инкорни, грамматик жиҳатдан инкор формасидаги сўроқ гап логик тасдиқни англатади. Масалан, *Бир малъун гулшанга қадам қўймишкан, жони бир жондошлар қолармиди жим? (F. F.) Биз душман иғволарига бефарқ қараб тура оламизми? Олишади икки тўлқин, қараб тураймами?! (O.)*

Ундов гапларда инкор ва тасдиқ кучли эмоция билан ифодаланади. Гап грамматик жиҳатдан тасдиқ формасида бўлса ҳам, логик жиҳатдан ундов-инкор гап эканлиги англашилиб туради: *Наҳотки еримиз чаппа айланиб, наҳотки дарёлар оқар тескари! Наҳотки одамлар кезар дарбадар! (F. F.)*

СОДДА ГАП

54-§. Содда гап тузилишига кўра содда йиғиқ гап ва содда ёйиқ гапларга ажратилади. Бундай таснифлашда иккинчи даражали бўлақларнинг иштирок этиш-этмаслиги эътиборга олинади. Фақат бош бўлақлар (эга ва кесим)дан тузилган гап содда йиғиқ гап дейилади. Содда йиғиқ гапларда иккинчи даражали бўлақлар иштирок этмайди: *Дўстлигимиз мустақамланаверади. Яшасин тинчлик! Меҳнат — бахт.*

Бош ва иккинчи даражали бўлақларнинг иштирокида тузилган гап содда ёйиқ гап дейилади: *Бу йилги қурултой март ойининг бошида ўтди* (аниқловчи + эга + ҳол + кесим). *Жисмоний машқлар организмни ҳар хил касалликлардан сақлайди* (аниқловчи + эга + тўлдирувчи + аниқловчи + тўлдирувчи + кесим) каби.

55-§. Бош бўлақларнинг иштирокига кўра содда гаплар бир составли ва икки составли гапларга ажратилади. Эга ва кесим иштирокида тузилган гаплар икки составли гап бўлади. Икки составли гап содда йиғиқ гап ва содда ёйиқ гап формасида бўлиши ҳам мумкин. *Профессор гапирди. Чигит экилди* (икки составли содда йиғиқ гап). *Оталаримиз Ватанимиз озодлиги учун курашган* (икки составли содда ёйиқ гап). *Ибодатхон тўсатдан Москвада бўладиган олимларнинг йиғилишига жўнайдиган бўлиб қолди.* (С. З. Икки составли содда ёйиқ гап.)

Демак, икки составли гап гапнинг бош ва иккинчи даражали бўлақларининг иштирок этишига кўра иккига бўлинади: икки составли содда йиғиқ гап, икки составли содда ёйиқ гап. Икки составли гап одатда, икки қисмга — эга состави ва кесим составига ажратилади. Эга состави эга ва унга тобе бўлақлардан, кесим состави эса кесим ва унга тобе бўлақлардан ташкил топади.

Гаплар ҳамма вақт икки составли бўлавермайди, баъзан бир составнинг ўзи билан ҳам ифодаланиши мумкин. Бундай гаплар бир составли гап саналади. Масалан, *Уқий ва изланиши*

керак. (Ас. М.) *Волга! Волга! Муаззам дарё! Суви мўл, бағри кенг улуғвор дарё!* (Б. Бойқобилов.) *Бугун қаҳрамон туғилган қишлоққа борилади.* (А. Раҳмат.)

Бир составли гаплар ҳам тузилишига кўра йиғиқ ва ёйиқ бўлади. Бир бош бўлакнинг ўзидан ташкил топган бир составли гап бир составли йиғиқ гап, бош бўлак ва унга тобе бўлаклардан ташкил топган бир составли гап бир составли ёйиқ гап дейилади: *Баҳор. Яшил либосга ўранган далалар.* (Ш. Холмирзаев.)

ГАП БЎЛАҚЛАРИ

56-§. Гап бўлақлари гапнинг узвий қисми сифатида майдонга келган синтактик категориядир. Сўзлар гапда грамматик-семантик жиҳатдан мустақил функция ифодалаб (синтезланиб), муайян сўроққа жавоб бўлиб келгандагина, гап бўлаги саналади. Сўзларнинг бирор бўлак вазифасида келиши ёки кела олмаслигини гап қурилишининг синтактик қонунлари белгилайди. Масалан, *Шоир ўзининг илҳомини севимли халқидан олади.* («С. Ўзб.») *Кейинги йилларда Совет Иттифоқининг халқаро миқёсдаги обрўси ниҳоят даражада ошиб кетди.* («С. Ўзб.») Биринчи гапда олтига сўз иштирок этган бўлиб, уларнинг ҳар бири мустақил бўлак вазифасини бажаради. Иккинчи гапда эса ўн бир сўз олтига бўлак вазифасида қўлланган.

Гап бўлаги гапнинг бошқа бўлақлари билан ўзаро грамматик боғланган, узвий муносабатга киришган органик қисмидир. Гап бўлаги билан гап орасидаги муносабат қисм билан бутун орасидаги муносабатдек бўлиб, диалектик характерга эга: бутунсиз қисм, қисмсиз бутун мавжуд бўлмайди. «Жузъийлик умумийликда, умумийлик жузъийликда яшайди». (В. И. Ленин.)

57-§. Гап бўлақлари мустақил сўзлар ва сўз бирикмалари билан ифодаланади. Ҳар қайси туркум сўзлари гапда маълум бир типик-синтактик функцияда қўлланади. Феълнинг кесим, сифатнинг аниқловчи, равишнинг ҳол, отнинг эга, тўлдирувчи вазифасида келиши шу ҳолат билан изоҳланади. Бироқ бундан сўз туркумлари ва гап бўлақлари тушунчаси бир хил ҳодиса экан деган хўлоса келиб чиқмайди. Сўз ва сўз бирикмаларининг моҳияти гап составида бажарган вазифасига қараб белгиланади. Муайян бир сўз формасининг ўзи бошқа сўзлар билан бўлган муносабатига кўра гапнинг ҳар хил бўлаги вазифасида кела олади.

Сўз туркумлари лексик-грамматик белгилар асосида аниқланади. Гап бўлақлари эса функционал жиҳатдан ажратилади. Гап бўлақлари синтактик категория сифатида, сўз туркумлари лексик бирлик сифатида ўргангилари. Сўзлар контекстда ташқарида кўп маъноли бўлиши мумкин, лекин гапда, унинг бўлаги сифатида, фақат битта синтактик функция бажаради.

Гап бўлақларини ўрганиш гапнинг лексик-семантик структурасини ўрганиш билан узвий боғлиқдир. Чунки гапни бўлақларга ажратиш уларнинг ифода материали ва маъноларини ўрганишни ҳам тақозо қилади. Гапнинг ҳар бир бўлаги ифода қилинаётган ҳукмнинг бутунлигини таъминлашда алоҳида ўрин тутади.

58-§. Гап бўлақлари, асосан, қуйидагича ифодаланади:

1. Сўзнинг синтетик формасидаги сўзлар билан: *Олмаоталик меҳмонлар Мирзачўлга боршиди* гапида иккита содда, иккита қўшма сўз иштирок этган бўлиб, тўртта бўлақ мавжуд (аниқловчи + эга + ҳол + кесим).

2. Сўзнинг аналитик формаси билан. Булар қуйидаги кўринишларга эга: а) мустақил сўз + тўлиқсиз феъл: *Биз қишлоққа борган эдик. Қарим ўқитувчи экан;*

б) мустақил сўз + предикатив-модал сўзлар: *Биз завод-фабрикаларга ҳам ашё етказиб беришимиз зарур. (Б. К.) Би-лиш учун ўқиш керак, изланиш керак (А. Қ.);*

в) мустақил сўз + кўмакчи: *Кўрмаган дунё ҳали сен каби ошиғини. (Ашуладан.) Мен дунёга келган кунданоқ ватаним деб сени танидим. (Ҳ. О.) Икки йил ишлаганимдан кейин қишлоғим томон йўл оламан («С. Узб.»);*

г) мустақил сўз + кўмакчи феъллар: *Унғай саволлар экан. айтиб бериб қўя қолмабсан-да. Қизиқсиз, ойи, айтиб бериб қўя қолиш учун билиш керакми, ахир. («Муштум»дан.) Бизни маҳалладагилар ҳам билиб қолди. (Ас. М.) Бирпас ўтириб ту-ринг, ойингиз ҳозир келиб қоладилар;*

д) мустақил сўз + иборат, демак типидagi сўзлар: *Комсомолнинг тарихи сафарбарликдан иборат. (Ас. М.) Партия де-ганимиз Ленин демакдир (Маяковский.);*

е) мустақил сўз + юклама: *Ерим борган жойларга мен ҳам бормай қолмайман;*

ё) мустақил сўз + ёрдамчи сўз функциясидаги бор, йўқ сўз-лари: *Қирғоғингда каклик бўлиб сайрагим бор-сайрагим бор. Қучоғингда балиқ бўлиб яйрагим бор-яйрагим бор. (Қўшиқ-дан.) Фақат сенга очганим йўқ, очганим йўқ юрак розин. (Қў-шиқдан.)*

3. Жуфт ва такрорий сўзлар билан: *Мен бу вақтларда ҳа-ётнинг паст-баландини билмаган, оқ-қорани танимаган бир йигитча эдим. (А. Қ.) Олмаотанинг олмасидек қип-қизилдир юзларинг, Қонибодом бодомидек қуп-қуралай кўзларинг. (F. F.)*

4. Мураккаб терминлар, мураккаб сўзлар, фразеологик би-рикмалар билан: *Совет Иттифоқи Коммунистик партиясига шон-шарафлар бўлсин! Термиз Давлат педагогика институти студентлари пахта теримида ташаббускор бўлдилар. Бу киши Ўзбекистон ССР Фанлар академиясида ишлайди. Салимбой-вачча ўзининг қордан қутилиб, ёмғирга тутилганини англа-ди. (О.) У капалаги учиб кетган секретарь қизнинг олди-дан ўқдай отилиб ўтди. Жанг қилиб чарчаган душман икки*

қўлини бурнига тиққанча Житомирга қараб йўл олган эди.
(Д.м. М.)

Б. Айрим конструкциялар билан. Булар, асосан, қуйидагилар:

а) бир. умумий аффикс билан бошқариладиган бирикмалар: *Қўш оғизли милтиқ ҳамшиша шофёрда турар эди.* (Ш. Р.);

б) сон-нумератив сўзлардан тузилган бирикмалар: *Минг еектара. пахта эккан эр боламан.* (Қўшиқдан.) *Алишер Навоий бир минг тўрт юз қирқ биринчи йилда Ҳиротда туғилган;*

в) бирга қўлланилиши зарур бўлган аниқловчи + аниқланмиш моделидаги бирикмалар: *Ботир баланд руҳ ва тетик қадам билан жўнади.* (С. Н.) *Диний китоблар зарарлидир;*

г) кўп вақт сифат, сифатдош + бор, йўқ каби сўзлар гапда от ёки отлашган сўздан кейин келиб, шу сўз (от) билан бирга битта бўлак вазифасида келади, бир бутун ҳолда ажратилади: *Наширётимизда қалами ўткир, юқори савияли ёшлар ишлайди.* («Уқ. газ.») *Сенинг кўз илғамас майдонларингда жаҳаннам қўрқажак жангларни кўрдим. Бир карра ёв ўтган ўрмонларингда кўмирдан ҳам қора тонгларни кўрдим.* (Ҳ. О.) *Мен ўтган йўл меридиан чизиғидан зиёда.* (Э. В.) *Инсофи йўқ йигит экансиз.* (А. Қ.) *Ақли бор йигит ҳар бир яхши ишнинг ташаббускори бўлади.* («С. Ўзб.»)

6. Изофали бирикмалар, қаратқичли бирикмалар билан: *Сукут — аломати ризо экан. Шул эрур айбим Муқимий — мардуми Фарғонаман. Бу йигит — Рустамжоннинг ўртоғи.* (Я.)

Гапни бўлақларга ажратишда сўзларнинг гапдаги функцияси, бошқа сўзлар билан муносабати, грамматик формаси каби ҳодисалар ҳисобга олинади. Бунда интонациянинг ҳам роли катта. Масалан, *Раис колхоз тарихидан гапириб кетди* гапида *гапириб кетди* — кесим (ҳаракатнинг кутилмаганда рўй берганлиги); бирок *гапириб* сўзидан олдин пауза қилиниши уни (*гапириб*) ҳол, кейинги сўзни (*кетди*) кесим ҳолатига туширади. Ёки *айтгани-айтган, дегани-деган* формасидаги такрорлар бир бутун чўзиқ интонация билан айтилса, битта бўлак — кесим (ҳаракатнинг давомлилиги), ажратувчи пауза билан эса эга ва кесим муносабатига ўтади. *Янги чой дамлади* гапида ҳам икки ҳолат бор:

а) логик урғу *янги* сўзига тушса, ҳол; б) *чой* сўзига тушса, *янги* сўзи аниқловчи бўлади. Бунда *янги* ва *чой* сўзлари бир бутун интонация билан айтилади.

59-§. Гап бўлакларини тузилишига кўра қуйидаги типларга ажратиш мумкин: содда бўлак, составли бўлак, мураккаб бўлак.

Синтетик формадаги сўз билан ифодаланиб, бир содда тушунча англатадиган бўлак содда бўлак дейилади. Масалан, *Отқулоқнинг илдизидан бўёқ олинади. Районим — Нурота...* (Э. Жуманбулбул.) *Йўлчи саҳарлаб Ҳўжакентга жўнади* (О.) гапларидаги бўлаклар содда бўлаклардир.

Аналитик формадаги сўз билан ифодаланган бўлак со с т а в л и бўлак дейилади. Составли бўлак бирдан ортиқ компонентлардан тузилади. Унда бир компонент мустақил бўлиб, бўлакнинг асосий маъноси шу компонент орқали ифодаламади. Ёрдамчи компонент лексик маъно ифодалай олмайди, етакчи компонентнинг маъносига ҳар хил грамматик маънолар орттириш, етакчи компонентни грамматик жиҳатдан шакллантириш, унинг бошқа бўлаклар билан синтактик алоқасини кўрсатиш каби вазифаларни бажаради.

Составли бўлак материал жиҳатдан қуйидаги кўринишларда бўлади:

1. Мустақил сўз + тўлиқсиз феъл: *Келган йигит агроном экан.*

2. Мустақил сўз + предикатив-модал сўз: *Карим қурилишга бориши керак.*

3. Мустақил сўз + кўмакчи: *Ҳамма нарса халқ учун.*

4. Мустақил сўз + кўмакчи феъл: *Анвар инженер бўлди* каби.

Икки ва ундан ортиқ мустақил сўзларнинг тобеланишидан туғилиб, бир мураккаб тушунчани англатувчи бирикмалар билан ифодаланган бўлак м у р а к к а б бўлак дейилади. Мураккаб бўлакнинг материалли мураккаб сўзлар, фразеологик бирикмалар, гапда яхлит ҳолда қўлланиладиган ажралмас сўз бирикмалари ташкил қилади. Мураккаб бўлакнинг материал жиҳатдан кўриниши:

1. Партия, совет ташкилотлари, давлат, ҳукумат номлари: *Совет Иттифоқи Коммунистик партияси, Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси, Сурхондарё область партия комитети* каби.

2. Илмий-сиёсий ва маданий муассаса номлари: *Ўзбекистон ССР Фанлар академияси, Урта Осиё Давлат университети, Термиз Давлат педагогика институти, Сурхондарё сиёсий маориф уйи, СССР Езувчилар союзи, Навоий театри, «Ешилк» студияси* каби.

3. Китоб, газета, журнал номлари: *«Ўзбек тили», «Ҳозирги ўзбек адабий тили» дарслиги, «Ўзбек тили ва адабиёти», «Шарқ юлдузи» журнали, «Тошкент оқшоми» газетаси* каби.

4. Турли географик номлар: *Азов денгизи, Шимолий муз океани, Урта рус пасттекислиги, Жанубий Сурхон сув омбори, Урта Осиё, Урта Шарқ, Урта Чирчиқ, Пушкин кўчаси, Ленин майдони* каби.

5. Ҳар иккала компоненти ҳам ҳали ўз лексик маъноларини бутунлай йўқотмаган, бироқ бир бутун ҳолдагина гапнинг мураккаб бўлаги функциясида келадиган *бориб келмоқ, топиб олмоқ, сотиб олмоқ, келиб кетмоқ* типидagi мураккаб феъллар.

6. *Ҳаво ранг, кул ранг, шмша ранг, оч ранг* каби мураккаб сифатлар.

7. *Ун беш, бир юз эллик, бир кам саксон, бир минг тўққиз юз етмиш тўртинчи* типдаги мураккаб сонлар; *ҳар ким, ҳар нима, ҳар бир, ҳеч ким, ҳеч нарса, бир неча, баъзи бир, қайси бир, ана ўша, мана шу* каби мураккаб олмошлар.

8. *Ҳар вақт, ҳар замон, ҳар қачон, ҳар дам, ҳар хил, бир замон, бир зум, бир нафас, ҳеч вақт, ҳеч қачон, ҳамма вақт, ўтган кунни, шу заҳоти, тунов кунни, кунни кеча, шу ерда* каби ҳар бирини алоҳида қўллаш мумкин бўлган иккита сўзнинг бирикиб, ҳаракатнинг битта белгисини ифодалайдиган мураккаб равишлар.

9. *Капалаги учиб кетмоқ, тегирмонга тушса бутун чиқмоқ, бошини олиб кетмоқ, ёстиғини қуритмоқ* каби фразеологик бирикмалар. Одатда, эркин сўз бирикмалари гапда ажралиб кетади, уларнинг компонентлари алоҳида бўлак функциясида шаклланади, гап мазмунига нисбатан мустақил бўлади. Масалан, кўпинча атрибутив бирикманинг тобе компоненти аниқловчи ҳоким компоненти бошқа бўлак, объектли бирикманинг тобе компоненти тўлдирувчи, ҳоким компоненти бошқа бўлак, релятив бирикманинг тобе компоненти ҳол, ҳоким компоненти бошқа бўлак функцияларида келади.

Бироқ сўз бирикмаларининг ҳар бир компоненти гапда доим алоҳида бўлак вазифасида келавермасдан, баъзан сўз бирикмаси яхлитлигича битта бўлак бўлиб келади. Масалан, *Ленинград — революция бешиги. Бу киши Арслонбекнинг акасининг ўғли. (Я.) Милициямиз — қонунбузарлар душмани* гапларидаги *революциянинг бешиги, Арслонбекнинг акасининг ўғли, қонунбузарлар душмани* бирикмалари гапнинг битта ажралмас бўлаги бўлиб, кесим вазифасида келган. Ёки *Ўзбекистоннинг пойтахти — Тошкент. Кўнгил хазинасининг қулфи — тил (Навои.)* гапларининг эгаси сўз бирикмаси билан ифодаланган.

Демак, мураккаб бўлак сўз бирикмаси билан ифодаланади. Мураккаб бўлак вазифасида кўпинча изофа характердаги ажралмас бирикмалар: қаратқичли аниқловчили бирикмалар, сон + нумератив сўзлардан тузилган бирикмалар, кесими сифат, *бор, йўқ* сўзлари билан ифодаланган «эга + кесим» моделидаги қўшилмалар, сифатдош ва равишдош оборотларни, гапдан ташқарида эркин бўлса ҳам, гапда алоҳида бўлак сифатида ажратиш мумкин бўлмаган сўз бирикмалари кела олади. Масалан, *Яхшининг сўзи — қаймоқ, ёмоннинг сўзи — тўқмоқ. (Мақол.) Эрниңг вазири — хотин (Мақол.) Дунёнинг ишлари Зиёдулла ўйлагандан анча мушкулроқ бўлиб чиқди. (Ҳ. Ғ.) Яхши рўзғор — жаннат, ёмон рўзғор — дўзах. (Мақол.) Бир неча киши кўл-оёғи боғланган Оқилхонтўрани судраб олиб киришди. (А. Қ.) Навоий — ғазал мулкисининг султони. (Шайхзода.) Шокир ота яна ўзининг «қўли қисқа»лигидан, рўзғор танглигидан ғоят куюниб сўзлади. (О.) Шаҳримизда ўттиз қаватли бинолар қад кўтармоқда. Бегона юртда шох бўлгандан, ўз юртингда гадо бўлган яхши. (Мақол.)*

60- §. Бўлақлар гапда вазифа бажариши жиҳатидан бир хил эмас. Баъзи бўлақлар гапнинг мазмунига аниқлик киритиш, тўлдириш каби вазифаларни бажаради, буларнинг қўлланмаслиги гап мазмунини, тузилишини тубдан ўзгартириб юбормайди. Улар гапда қўлланмаса ҳам, ўзининг гаплик ҳолатини ўзгартирмайди. Баъзи бўлақлар эса, аксинча, гапда иштирок этиши мутлақо зарурдир, чунки буларсиз гапнинг ўзи майдонга келмайди. Мана шу нуқтаи назардан бўлақлар икки турга ажратилади: бош бўлақлар, иккинчи даражали бўлақлар.

61- §. Гапнинг бош бўлақлари гапнинг асосини — марказини ташкил қилади, улар конструктивлик хусусиятига эга бўлиб, гаптаги бошқа бўлақларни марказлаштиради. Бош бўлақлар иккинчи даражали бўлақларсиз ҳам ҳукм ифодалайди — коммуникатив функция бажаради. Демак, гап учун зарур бўлган предикативлик тушунчаси бош бўлақлар орқали ифодаланади.

Предикатив алоқа (эга+кесим алоқаси) баёний алоқа бўлиб, инкор ва тасдиқни ўз ичига олади: булар ҳаракат, ҳолат, белги каби тушунчаларни воқелик ва замон билан боғлайди, сўзловчининг ана шу воқеликка бўлган муносабатини кўрсатади. Масалан, *Бола шўх* гапида предмет ва белги тушунчалари қўшилиб, *шўхлик* белгисининг болада мавжуд эканлиги ҳукм йўли билан тасдиқланган, воқелик ҳозирги замон билан боғланган.

Предмет ва белги муносабати сўз бирикмаларида ҳам ифодаланади (*шўх бола, сайроқи қуш* каби), бироқ бундаги предмет ва белги тушунчалари бир бутун мураккаб тушунча бўлиб, номинатив функция ифодалайди.

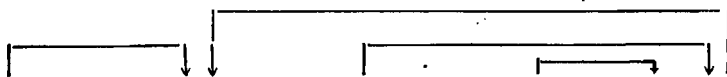
62- §. Иккинчи даражали бўлақлар бош бўлақларга боғланиб, уларни мазмунан тўлдириб, белги ва ҳолат жиҳатидан аниқлаб келади. Ана шу хусусиятидан келиб чиқиб, иккинчи даражали бўлақлар аниқловчи, тўлдирувчи, ҳол турларига ажратилади.

Иккинчи даражали бўлақлар гапда мустақил қўллана олмайди, улар бош бўлақларга боғлана олгандагина, нутқда иштирок этади. Демак, иккинчи даражали бўлақларнинг мавжудлиги бош бўлақлар туфайлидир.

Бош ва иккинчи даражали бўлақларнинг грамматик-семантик муносабати шуни кўрсатадики, иккинчи даражали бўлақлар тобе, бош бўлақлар ҳоким бўлақлардир.

Гапда иккинчи даражали бўлақлар бош бўлақларнинг бирига тобеланади ёки улар ўзаро бир-бирига боғланиб, сўнг бош бўлақка тобеланади.

Буни қуйидаги мисолда кўриш мумкин:

Санъаткорнинг бармоқлари дутор торлари устида сеҳрли ҳаракат қилар эди. (О).

63- §. Гапда ҳукм қаратилган, фикр ўзи ҳақида бораётган, белгиси кесим томондан аниқланадиган бош келишик формасидаги мутлақ ҳоким бўлак эга дейилади. Кесим ифодалаган белги (кенг маънода) эгага тегишли бўлади. Эга икки составли гапнинг ҳоким ҳолатдаги бўлагидир. Эга ўзига тобе бўлаклар билан эга составини ташкил қилади. У ўз состави ва кесим составига нисбатан ҳоким ҳолатда бўлади. Эга кесим орқали ифодаланган ҳаракат, ҳолат ёки бирор белгини ташувчи шахс ёки предметни кўрсатиб, ким?, ним а? сўроғига жавоб бўлади. Масалан, *Башорат (ким?) беихтиёр узоқдаги қорайиб кўринаётган олмазор боққа тикилди. Хадемай юлдузлар (ним а л а р?) чарақлаб қолди. (Ас. М.)* Бироқ гапдаги бош келишик формасидаги ҳар қандай сўз эга вазифасида келавермайди. Масалан, *Бу йигит — студент* гапида *йигит* ва *студент* сўзлари бош келишик формасида қўлланган бўлса-да, *студент* сўзи кесимдир. Ёки гапда қаратқичли аниқловчи формасидан бош келишик формасига ўтган сўзлар ҳам (белгисиз аниқловчи бундан мустасно) эга сифатида ажратилади. Масалан, *Мен ўқишим керак* гапида *Мен* — эга, *ўқишим керак* — кесим. Бу гап аслида *Менинг ўқишим керак* формасида бўлиб, тилнинг кейинги тараққиётида аниқловчи (*менинг* бош келишик формасида шаклланиб эга (*мен*, эга (*ўқишим*)). ўз формасини ўзгартирмай кесим, кесим (*керак*) эса боғлама вазифаларида қўлланадиган бўлган. Яна мисоллар: *Қишлоқ ҳали уйғонгани йўқ. (Н. Сафаров.) Қирғоғингда каклик бўлиб сайрагим бор. (Қўшиқдан.)* Гап бўлақларининг бундай қайта функцияланиши тилшўносликда синтактик қайта бўлиниш дейилади.

64- §. Кесими феъл билан ифодаланган гапларда эга кўпинча бажарувчи шахсни — логик субъектни кўрсатади. Аммо бунинг акси ҳам учрайди. Бу ҳодиса эганинг аниқ оборот (актив конструкция) ва мажҳул оборот (пассив конструкция) да қўлланиши билан изоҳланади. Аниқ оборотда гапнинг кесими кўпинча феълнинг аниқлик (баъзан шарт-истак) майли формасида бўлади. Эга ҳаракатнинг бажарувчисини кўрсатади: *Карима хат ёзди.* Мажҳул оборотда эга логик субъектни эмас, логик объектни кўрсатади. *Хат Карима томонидан ёзилди.* Бунда ҳаракатнинг бажарувчиси — логик субъект — тўлдирувчи, логик объект эса грамматик эга вазифасида келади. Кўринадик, бундай конструкцияларда бўлақлар ўзларига хос формада шаклланади. Эга логик объектни кўрсатганда, кўмакчи воситасида шаклланган тўлдирувчи логик субъектни кўрсатади. Кесим эса мажҳул нисбат формасида ифодаланади (иккинчи мисолдаги каби). Эга логик субъектни кўрсатганда эса, гап бўлақларининг шаклланиши бошқача бўлади (биринчи мисолдаги каби).

65- §. Баъзан эга гапда ёки нутқда қўлланмаслиги мумкин. Эганинг қўлланилмаслиги гапнинг тўлиқсизлигини, унинг бирор бўлагининг тушиб қолганигини, етишмаслигини кўрсатмайди. Аксинча, эганинг қўлланмаслиги (яшириниши) ҳар хил стилистик, поэтик талаблар натижасида содир бўлади ва гапнинг норма талаби доирасида эканлигини кўрсатади.

Гапда бирор бўлакнинг қўлланмаслиги маълум лингвистик қонунлар билан изоҳланади. Сўзловчи оз сўз билан кўп фикр англатишга мойил бўлади. Олдиндан тингловчига ҳам маълум бўлган кўпгина тил элементлари ўз ифодасини топмай қолаверади. Тилшуносликда бу ҳодиса *экономия принципи* дейилади.

Гапнинг кесими шахсли феъл билан ифодаланганда, кўпинча эга қўлланмайди. Чунки шахсли феъл кесимлар эганинг қайси шахс ва сондалигини, замонга муносабатини англатиб туради. Мисоллар:— *Драматик тўғаракда иштирок этасизми?— Иштирок этаман. Мактабда ўқиб юрган вақтларимда ҳам Абдулла Набиев ролда ўйнаганман.* («Л. у.») *Хаёлимда бўлдинг узун тун, Сени излаб қирғоққа бордим, Оч тўлқинлар пишқирган дамда, Топиб бер деб ойга ёлвордим.* (Ҳ. О.)

Эга шахси номаълум, шахси умумлашган, шахсиз гапларда қўлланмайди. Масалан, *Ер ҳайдасанг, куз ҳайда, куз ҳайдамасанг, юз ҳайда.* (Мақол.) *Бу кишини маҳалламизда Ҳошим хўроз дейишади. Ойни этак билан ёпиб бўлмас.* (Мақол.) *Фалакка қўл узатиб Шамсу анварни олиб бўлмас.* (Машираб.) *Бугун стадионга борилади. Эртага ҳам репетиция қилишга тўғри келади.* (Я.)

Баъзан топнишмоқларда эга қўлланмайди. Бунда топилиши керак бўлган предмет (эга) айтилмайди, яширилади: *Кундузи иззатда, кечаси хизматда...* (Кўрна.) *Тег, тег десам, тегмайди, тегма, тегма десам, тегади.* (Лаб.) *Зув боради, зув келади, асал ташийди.* (Ари.)

Умуман ўзбек тилида субъект тушунчаси кўпинча (хусусан кесими шахсли феълларда) икки марта (ҳам эга, ҳам кесим орқали) ифодаланган бўлади (*Мен студентман. Сиз олимсиз*). Бундай вақтда маълум стилистик талаб билан (масалан, ихчамлик учун) эга қўлланилмайди. (*Студентман. Олимсиз каби*).

Асосий фикр эгага қаратилиб, эга логик урғу билан ажратилганда, шунингдек, от кесими предикативлик аффиксларисиз шаклланган гапларда эганинг қўлланиши шарт бўлади. Масалан, *Менга у киши эмас, сиз керак. Лагерь қурилишига студентлардан Карим, Салим ва Валилар боришади. Сен етим эмассан.* (Ғ. Ғ.) *Узум — мева. Қуш — парранда. Уйғун — шоир. Осмон — бегубор каби.*

66-§. Эга қуйидаги туркум сўзлари билан ифодаланади:

1. Бош келишиқ формасидаги турдош ёки атоқли от билан: *Комсомол партиянинг жанговар ёрдамчиси, мустаҳкам таянчидир.* («С. Ўзб.») *Пахта* — шодлик манбаи, тинч ва бадавлат ҳаёт гаровидир. (Б. К.) *Саодат* етилган қизларнинг бутун ла-тофатини эгаллаб олган. (F. F.)

2. Бош келишиқдаги олмошлар билан:

а) кишилиқ олмошлари билан: *Биз ҳам чиройли, ҳам қувватли бўлишни истаймиз.* (Б. К.) *Сен одам бўласан. Мен буни яхши биламан, шунинг учун мен сенга ҳақиқий йўлни кўрсатаман.* (Н. Островский.) *Сиз билан биз...* халқнинг хизматкоримиз. (У.) *У узоққа, қор дўппили тоғ устига қараб ҳаёл сурди* (С. Н.);

б) белгилаш олмошлари билан: *Ҳамма шод, ҳамма бир-бирини севинч ва муҳаббат билан қаршиларди.* (М. И.) *Бошқалар уларни қуршаб олиб, ҳол-аҳвол сўрадилар.* (П. Т.) *Ҳар ким эканини олади.* (Мақол.) *Албатта, колхознинг нуқсонлари кўп. Бунинг учун ҳаммамиз, барчамиз, баримиз ҳам айбдор-миз.* (У.);

в) гумон олмошлари билан: *Нимадир қарсиллаб синди. Кимдир ўқирди. Кимдир сўқинди.* (А. Қ.) *Йироқда, қаердадир биров тунука томда юргандай бўлди.* (Ч.) *Аллаким гандираклади, аллаким қулади.* (Ҳ. F.);

г) эғалиқ олмошлари билан: *Бизникилар жазоловчиларни автомат ўқи етадиган масофага келтирдилар-да, контракага ўтдилар.* (Д. М.) ... *меники ҳам, сеники ҳам бу ерда нима қилсин.* (Ойдин.) *Уларники ҳам, бизники ҳам тайёр* (Ҳ. Шамс);

д) бўлишсизлик олмошлари билан: *Кўпчиликка ҳеч нарса писанд эмас. Кўчада ҳеч ким кўринмасди* (П. Т.);

е) сўроқ олмошлари билан: *Ғўзани ким чопиқ қилди? (С. Н.) Қишлоқда кимингиз бор? Яна нима керак?— Яна нима бор?* (А. Қ.);

ё) кўрсатиш олмошлари билан: *Бу буюқ тарих иши вди.* (Ас. М.) *Меҳрихонга қарадим. Бу — ўша алдамчи, бевафо кўзлар; бу — ўша бир кулгиси билан мачит тарновидан мусичаларни чўчитиб учирган ёқут лаблар...* (F. F.);

ж) ўзлик олмоши билан: *Ҳа ахир ўзингиз «ҳафа бўлмайман» деган эдингиз-ку.* (Ч.)

3. Отлашган сифатлар билан: *Ёш ҳам, кекса, ҳам, катта ҳам, кичик ҳам қурби етганча меҳнат қилади.* (Т. Сиддиқбеков.) *Кўрқоқ ўлмасдан бурун ўлади.* (У.)

4. Отлашган сифатдошлар билан: *Севиганлар бахтиёр сирдошлиқ ҳислари билан тўлиб, аста суҳбатлашдилар...* (О.) *Дивана сўянганлар тўғри ўтирди, ёнбошлаганлар қаддини ростлади.* (П. Т.) *Қоматиға ишонган қаддини букиб кетади — кўпчиликка ишонган тилагига етади.* (Мақол.)

5. Отлашган сонлар билан: Улар иккита киши бўлиб, биттаси ветеринария врачини Иван Иванович ва иккинчиси эса гимназия муаллими Буркин эди. (Ч.) Уювлари жазирама далада юриб, чолнинг участкасини айландилар. (О.) Иккаласи ҳам ёш, иккаласи ҳам мард, иккаласи ҳам пешқадам, отряд ўйинкулгилари ва машғулотларига иш боши эдилар. (Дм. М.)

6. Ҳаракат номи билан: Бу ерларни гулистон қилиш халқ орзуси. (Ш. Р.) Шуниси борки, тун қоронғусида текис суғориш қийин. (С. Н.) Ҳаётнинг бу жўшқин овозини эшитмоқ кишига завқ бағишлайди. (Тургенев.)

7. Отлашган кўмакчи, боғловчи, тақлидий сўзлар, ҳис-ҳаяжон ундовлари, ҳаттоки айрим товушлар билан: Ҳар «ёмон»нинг бир аммоси бўлиши керак, ҳар «яхши»нинг бир лекинни. (А. Қ.) Чилдирманинг бирдан кўтарилган «так-така, гиж-бонг»и зални янгратаиб, қулоқларни қоматга келтирди ... (Ас. М.) «Дод-вой», «оҳ-уф» борган сари кучайди. (А. С.) Шу улуғ номлар-ла очилди мактаб. «М»—будир ва бундай ёзилади «г». (Ф. Ф.)

8. Отлашган шахсли феъл билан: Шунинг учун ҳовлида «кирди-чиқди» кўпайиб қолган эди. (М. А.) Ферманинг «олди-сотди, ўлди-туғилди»лари ҳисобга олинди. (И. Р.) Келди-кетди кечаси алла-паллагача давом этди. (О.) Тўйнинг «бўлди-бўлдиси», меҳмоннинг «келди-келдиси» қизиқ туюлгандай, улуғ ишнинг бошланиш арафаси ҳам ажойиб бўлади. (Ш. Р.) Ёзиша ёзиб қўйинг-у, кўрамиз инженер афандим.—Йўқ «Кўрамиз»ингиз бўлмайди. Норма қатъий—деди Добротворцев. (А. М.)

9. Фразеологик бирикмалар билан: Уқ отишимизга ҳали етти қовун пишиғи бор. (А. Қ.) Гапнинг пўсткаллеси—шуда. (П. Т.) Ҳавас бўлса, анқонинг тухуми ҳам топилади. (О.)

Эганинг тузилишига кўра типлари

67-§. Эга ўз тузилишига кўра содда эга, мураккаб эга гиплариди бўлади:

Синтетик формадаги сўз билан ифодаланган ва биргина содда тушунча англатадиган эга содда эга дейилади. Содда эга от ва отлашган барча сўз туркумлари билан ифодаланади: Қишлоқ қуюқ дархатлар ичида оппоқ бўлиб кўринарди. (Ш. Р.) Ерда намлик кўп экан. Гулламоқда Мирзачўллар, ям-яшилдир Янгиерлар. (Қўшиқдан.)

Икки ва ундан ортиқ мустақил сўзларнинг тобеланиш муносабатидан тузилиб, бир бутун ҳолда қўлланиладиган, бир мураккаб тушунча англатадиган эгалар мураккаб эга дейилади. Мураккаб эга қуйидаги кўринишларда бўлади:

1. **Партия, давлат, ҳукумат номлари билан ифодаланади: *Ўзбекистон Совет Социалистик республикаси ва Ўзбекистон Коммунистик партияси ўзининг эллик йиллик юбилейини катта тантана билан нишонлади. («С. Ўзб.»)***

2. **Илмий-сиёсий ва маданий муассасаларнинг номлари билан ифодаланади: *Урта ва олий таълим министрлиги кадрлар масаласини коллегияда муҳокама қилди. Ўзбек энциклопедиясини нашрга тайёрлашда Ўзбекистон ССР Фанлар академияси катта ишларни амалга оширмоқда.***

3. **Китоб, журнал, газета номлари билан ифодаланади: *Бизда «Рус ва ўзбек тилларининг қиёсий грамматикаси» ўқитилди. «Совет Ўзбекистони» газетаси марказий газетга ҳисобланади. «Шарқ юлдузи» — Ўзбекистон Езувчилар союзининг органи. «Совет мактаби» — Ўзбекистон Маориф министрлигининг органи.***

4. **Турли хил географик (аномастик) жой номлари билан ифодаланади: *Сурхон сув омбори Шеробод даштини «оқ олтин» маконига айлантиришимизда асосий манба бўлиб хизмат қилади. Урта рус пасттекислиги мана шу ерда жойлашган.***

5. **Исм, фамилия биргаликда мураккаб эга вазифасида келади: *Мусо Жалил фашистлар томонидан ўлдирилди. Ҳамид Олимжон — бахт ва шодлик куйчиси.***

6. **Унвон, даража, мансаб қабиларнинг номлари билан ифодаланади: *Республикамизда ўнлаб филология фанлари докторлари етишиб чиқдилар. Областимизда Социалистик Меҳнат Қаҳрамонларининг сони кўпаймоқда. Биздан уч кишига Ленин ордени берилди.***

7. **Мураккаб сифат билан ифодаланади: *Сиз кўрган материалларнинг ичида жигар ранги яхши экан. Бироқ кул ранги ҳам ёмон эмас.***

8. **Мураккаб сон билан ифодаланади: *Бир юз йигирма беш иккига касрсиз бўлинмайди. Йигирма олтинчиси отилмасин.***

9. **Мураккаб олмош билан ифодаланади: *Мана бу яхши йигит. Ана у кўринмай кетди, қишлоқда яшайдими? Лекцияни мен ўзим ўқийман.***

10. **Мураккаб эга фразеологик бирикмалар билан ҳам ифодаланади. Фразеология умуман феъл характерида бўлиб, эга функциясида субстантивлашган ҳоллардагина қўлланади: *Раис болага қараб: Ҳалиги ўпкасини қўлтиқлаган сенмидинг деди.***

11. **Мураккаб эга ажралмас сўз бирикмалари билан ифодаланади. Бу функцияда кўпинча изофа характеридаги қаратқичли аниқловчилар, гап ичида алоҳида қўллаш мумкин бўлмаган сифатловчи аниқловчилар, «эга+кесим» моделидаги қўшилмалар, «сон+нумератив» формасидаги бирикмалар, кўпгина илмий таърифлар келади. *Фаслларнинг асли — баҳор. Дунёнинг гўзаллиги — инсон билан. Эллик ёшинг муборақ, рес-***

публикам. Чопишда ҳалиги бўйи новча биринчиликни олади. Ишлаб чиқариш кучларининг ишлаб чиқариш муносабатига тенглиги социализмнинг асосий иқтисодий қонунидир. Тўғри тўғр бурчакнинг юзи эни билан баландлигининг кўпайтмасига тенг.

Кесим

68-§. Эгага тобеланиб, унинг ҳаракатини, ҳолатини ва бошқа хилма-хил белгиларини ҳукм йўли билан ифодалайдиган иккинчи бош бўлак кесим дейилади. Масалан, *Рабфакда ўқидим, университетни битирдим, ишладим, армияда хизмат қилдим.* (А. Қ.) Саида ўзида йўқ хурсанд эди. (А. Қ.) Усталаримиз мислсиз беозор. (О.) Ҳа, ҳали далада ҳосил нўл,— деди Мирҳайдар (О.) гапларида кесим орқали эганинг белгиси (ҳаракати, ҳолати, хусусияти, миқдори) ифодаланган. Эгада бирор белгининг (белги кенг маънода) мавжуд ёки мавжуд эмаслиги кесимда тасдиқ ёки инкор қилинади. Масалан, *оёқлар илдам, кўкраклар баланд, бошлар мағрур* (О.) гапида эга вазифасида келган бўлақлар: *оёқлар, кўкраклар, бошлар* сўзлари грамматик томондан мустақил бўлиб, бу сўзларнинг белгилари уларга тобе бўлган, кесим вазифасида қўлланаётган илдам, баланд, мағрур сўзлари орқали тасдиқ йўли билан ифодаланган. *Гўё ҳали олам ёришмаган... Юлдузларда нур йўқ* (О.) гапларида эса эганинг белгиси кесимда инкор йўли билан ифодаланган.

69-§. Кесим предметнинг актив (иш-ҳаракат) ёки пассив (сифат, ҳолат) белгисини ифодалайди.

Предметнинг актив белгиси унинг ўз фаолияти натижасида ҳосил қилинади. Масалан, *Қизчалар қувонишар, сув сачратишар: сочларини ёзиб, ёмғирга тутишар; қўлларини осмонга чўзиб интилишар эди* (Ас. М.) гапида кесимлар (*қувонишар, сочлишар, тутишар, интилишар*) эганинг (*қизчалар*) актив белгисини ифодалаган.

Предметнинг пассив белгиси унинг ўзида мавжуд бўлган белгидир. Бу ҳолда предмет белгининг пассив эгаси сифатида тасаввур қилинади. Масалан: *Унинг юзи қорамтир, тўлагина, кунлисираган лаблари ингичкагина, қоп-қора кўзлари жуда жонли, ўйноқи...* гапида кесимлар (*қорамтир, тўлагина, ингичкагина, жуда жонли, ўйноқи*) пассив белгиларни ифодалаган.

Пассив белгилар ким?, нима?, қандай? сўроқларига жавоб бўлади: *Партия билан халқнинг бирлиги ғалабамизнинг гаровидир* (нимасидир?). *Сув — биз учун куч, қон ва катта хазина* (нима?). (О.) *Кунларимиз йиллардан салмоқли* (қандай?), *Йилларимиз тугал бир умр* (нима?). (Ф. Ф.) Кесимга бериладиган сўроқлар унинг формасига мос бўлади. Қуйидаги гапларни шу жиҳатдан қиёсланг: *Сен улғу совет*

давлатининг грждинисин (кимсан?), шу улуг халқининг фарзандисан (кимсан?). (F. F.) Бу янги ҳаёт Холмуроднинг руҳан ва жисман ўсишига кун сайин таъсир қилар эди (ним а қилар эди?). (П. Т.) Ҳар бир кичик имо-ишорадан муҳаббатга тааллуқли маънолар англайдиган етуккина қиз бўлиб қолибди (ним а бўлиб қолибди?). (F. F.)

Демак, кесим кенг маънода белги ифодалайди. Бироқ бу белги предикатив йўл билан ифодалангани ва эгага алоқадор бўлади.

70-§. Кесимнинг ҳаракат доираси кенг: у эгага боғланади, шу билан бирга, ўзига тобе бошқа бўлақлар билан ҳам муносабатга киришади. Демак, кесим, бир томондан, эганинг белгисини ифодалайдиган, иккинчи томондан эса, қайсидир жиҳатдан маъноси тўлдириладиган, аниқланадиган (тўлдирувчи, ҳол) актив бўлақ ҳисобланади. Икки составли гапларда кесимсиз гап шаклланмайди. Бундай гаплар қанчалик ёйиқ бўлмасин, кесим қўлланмагунча фикр ифодалаб бўлмайди. Масалан: *Биз узоқ тайёргарликдан кейин ўтган якшанба қишлоқ ёшлари билан соат олтида уйдан чиқиб, бепоеън далалардан ўтиб, узоқ қирларни айланиб, кечқурун яна уй-уйимизга қайтиб* гапида кесим қўлланмаса, фикр ҳам ифодаланмайди. Демак, кесим фикрнинг объектив борлиқ билан, замон билан алоқасини (коммуникатив алоқани) ифодалайди. Гапнинг энг муҳим белгиси бўлган фикрий-интонацион тугалликнинг, предикативликнинг ифодаланишида катта роль ўйнайди.

Кесим тушунчаси гап тушунчаси билан узвий боғланган. Кесим гапнинг мазмун-мундарижасини, структура жиҳатидан типларини белгилашда ҳам хизмат қилади: *Эртага мактабда олимпиада ўтказилади* (дарак англатувчи феъл кесим)— дарак гап. *Эртага мактабда олимпиада ўтказиласинми?* (сўроқ англатувчи феъл кесим)— сўроқ гап. *Эртага мактабда олимпиада ўтказилсин!* (буйруқ англатувчи феъл кесим)— буйруқ гап каби.

Кесим грамматик эга билан логик субъектни белгилашда, аниқ оборот билан мажҳул оборотни бир-биридан фарқлашда, гапни составларга ажратишда, уларни таснифлашда муҳим омиллардан бири ҳисобланади.

Кесим ифода материалига кўра иккига бўлинади: от кесим ва феъл кесим.

71-§. **От кесим.** Феълдан бошқа сўзлар билан ифодаланган кесим от кесим дейлади. От кесим эганинг сифати, миқдори, жинси, хусусияти каби пассив белгиларини ифодалайди. От кесим ким?, ним а?, қандай?, қанча?, нечта? каби сўроқларга жавоб бўлади.

От кесим, асосан қуйидаги туркум сўзлари билан ифодалангани:

1. От билан: *а)* бош келишидаги атоқли от билан: *Келатганларнинг бири — Қурбон ота, иккинчиси — Иброҳимов.*

(А. Қ.) Шомдан кейин ўзини таппа ташлаб, тун бўйи уйқуни урадиган — **Момо**. Қечалари икки маҳал туриб, туя соғадиган — **Ойна**. (Б. Қ.) Қочоқ чўпоннинг номи — **Ёдгор**, отасининг номи — **Бозор**. (С. А.) «Бўстон» колхозининг раиси — **Арслонбек Қаландаров** (А. Қ.);

б) Бош келишиқдаги турдош от билан: Бу ҳолда кесим предмети барқарор белгисини (касб, унвон, вазифа кабиларни) кўрсатади ёки эгани сифат жиҳатдан характерлайди: **Ойна қандай қиз? У — кўкнинг юлдузи, ернинг малаги, менинг китобимнинг беагаи**. (Б. Қ.) **Бизнинг хотинларга ҳаё — фазилат, вафо ҳунаридир, меҳнат — одаги**. (Ф. Ф.) **Ҳар орден медаль — бир хазина** (О.)

Бундай кесимлар баъзан худди, каби, ёё ёрдамчилари билан бирга келади;

в) воситали келишиқдаги от билан: **Наргизнинг кийими ҳам, сиргалари ҳам гулдан**. (Ш. Р.) **Сиз — Тошкентдан, мен — Фарғонадан**. **Офицер сўроқ вақтида: «Мени асир олган киши қаерлик, қайси тоифадан?» — деб сўрабди**. **Штабдагилар: «Ўзбекистонлик, оддий колхозчи тоифасидан — деб жавоб беришибди**. (А. Қ.) **Янглишмасам, синглингиз қайноқ комсомоллардан**. (О.) **Ақл ёшда эмас, бошда**. (Мақол.) **Айтган гапини — кўнглимда, ёзган хатини — қўлимда**. (Кўшиқдан.) **Ҳамма — сайловга**. **Падарканинг буниси — аямга**. (А. Қ.)

Воситали келишиқлардаги от кесимларнинг кўплик, эгалик, предикативлик аффикслари ёки боғлама билан шакллана олишлари уларнинг от кесим эканлигини яққол кўрсатади: **Августнинг салқин туни ширин уйқуда эди**. (О.) **Ешлар — бизнинг келажакимиз**. (О.) **Ҳозир мен Тошкентдан, Қумрихонлар оиласи билан борди-келди қилиб тураимиз**. (Ф. Ф.) **Мен шарқданман, шарқли шоирман**. (Ф. Ф.)

2. Сифат билан: Бундай кесимлар эганинг донмий, пассив белгисини англатади: **Далиллар аниқ ва кучли эди**. **Оч қолсак ҳам, яланғоч қолсак ҳам, — деди Меҳроҳ — ўз туғилган жойимиз, киндик қонимиз томган тупроқ яхши**. (С. А.) **Ўзбек халқининг кўнгли пахтасидай оқ, меҳри қуёшдай иссиқ**. (Я.)

Оддий, қиёсий, орттирма даража формасидаги сифатлар кесим вазифасида кела олади: **Турсун ака, бизнинг янги қишлоқ «Қизил байроқ»никидан ҳам чиройлироқ бўлади**. **Қаргалар яхши ёритилса, иш бир неча марта сифатлироқ бўлади**. (С. Н.) **Пўлат яғринларни кўтарган ерлар кўм-кўк**. (Ҳ. О.)

3. Сон билан: Бунда кесим эганинг миқдорий белгисини англатади: **Илмли кишиларнинг умри — иккита**. (С. Н.) **Беришда саноғи — тўққиз, олишда саноғи — ўттиз**. (Мақол.)

4. Олмош билан: **Комсомолнинг тарихи ана шундан иборат**. **Бўйингдан бобонг ўргилсин, ўзинг ким бўласан? — Ҳўш, сизнинг темангиз нима бўлади? — Бўлмаса тезлаштир, дадангнинг райлари — шу**. (С. Н.)

5. Равиш билан: *Мунча иччигинг тез. (С. Н.) Уларнинг кийимлари ҳам украинча, ўйинлари ҳам украинча эди. (Т. С.) Ҳайит ва Махсум учун қайноқ чой табиб буюрган шарбатдай эди. (С. А.)*

6. Тақлидий сўз билан: *Тарвузлар ҳам сой тошидек ғуж-ғуж. (Б. К.) Аудитория шов-шув. (П. Қ.) Ҳаммаёқ тақир-тукур, қасир-қусур.*

7. Инфинитив ва ҳаракат номи билан: *Ўз ватанини севмоқ — бу ватанда инсоният ғояларини амалга оширилишини истамоқ ва қўлдан келганча бунга ёрдамлашмоқдир. (Белинский.) Энди асосий қийинчилик янги прогрессив усулни пухта эгаллаш, чигит экишни пухта ўтказиш эди. (С. Н.)*

72-§. Феъл кесим. Феъл билан ифодаланиб, эганинг ҳаракатини, ҳолатини англатадиган кесим феъл кесим дейилади. Кесим вазифасида қўлланган феълнинг семантикасига кўра ҳаракат билдирувчи феъл кесим ва ҳолат билдирувчи феъл кесим турлари ажратилиши мумкин.

Ҳаракат билдирувчи феъл кесим предметнинг физик ҳаракатини англатади. Бу ҳаракат ҳар уч замондан бирида содир бўлади. *Спорт мавсуми бошланди... Қувноқ, эчил, бақувват йигит ва қизларимиз навбатдаги мусобақага тайёрланмоқдалар. («С. Ўзб.») Бугун байрам қилдим, деди хотинига Сайрамов кулиб. (О.) Саида бюро номига ёзаётган мактубини битирди ва эрталаб райкомга олиб борди. (А. Қ.) Опа-сингил югуриб ҳовлига киришди. (Ас. М.)*

Ҳолат билдирадиган феъл кесим эганинг ҳар хил психологик ҳолатини ифодалайди: *Назарида бутун борлиқ мудрайди. (Б. П.) Тепада азим қайрағоч савлат тўкиб турарди. (О.) Бу гал Саида ҳаяжонланмади. (А. Қ.) Замира бўланиб қолди. (П. Қ.)*

Феъл кесим феълнинг қуйидаги формалари билан ифодаланади:

а) соф феъл билан: *Бу шўх қиз минбар оша ўз саргузаштларини сўйлайди. (Ф. Ф.) Саида мажлисга тайёрлик юзасидан бир неча коммунист билан суҳбатлашди. (А. Қ.) Эртасигаёқ бутун колхоз катта азм ва ифода билан далага чиқди. (О.);*

б) равишдош билан: *Шайтон аравада чопмай ўлаур, бу ерва қачон келиб ётиб эдинг?— Хуфтонданоқ шу ерва келиб кириб ётиб эдим (Ҳ. Ҳ.);*

в) сифатдош билан: *Тансиқ ишлаётган бригада планни ошириб бажарган. (О.) Комила ўз колхозининг ҳар жиҳатдан олдинда бўлишини истар ва бунинг учун курашар эди. (О.)*

73-§. Кесим тузилиши жиҳатидан. ордда, составли ва мураккаб бўлади. Синтетик формадаги сўз билан ифодаланиб, эганинг белгисини англатадиган кесим содда кесим дейилади.

74-§. Содда кесим ифодаланишига кўра содда от кесим, содда феъл кесим турларига бўлинади.

Содда от кесим предметнинг доимий белгисини ҳозирги замон нуқтаи назаридан кўрсатиш учун хизмат қилади. Содда от кесимли гаплар кўпроқ тасвирий характерда бўлади. Эганинг белгиси ҳозирги замонда мавжудлигини ифодалайди; унинг касби, машғулоти, мансаб, унвони, жинси, миқдори, сифати кабларни кўрсатади.

Содда от кесим қуйидаги сўз туркумлари билан ифодаланади:

1. От билан: *Пахта — қудрат, пахта — зийнат, пахта — чирой... (Т. Тўла.) Гулнинг тўни қирқ парча бўлса ҳам, у — гул. (О.) Шеърнинг онаси — тил. (О.) Ҳозир у юз центнерчи пахтакор. (О.) Ешлар — бизнинг келажакимиз. (О.)*

2. Сифат билан: *Ҳозирча яслининг боғчиси яхши-ку, биноси эски. (О.) Колхознинг бағри кенг, меҳнати сербарака. (О.) Холангиз ўрғилсин, мунчаём билимдонсиз, — деди Сорабиви. (О.)*

3. Сон билан: *Болаларнинг ҳаммаси ўттизта. Уннинг ярми — беш. Ҳайдар чўққи бобонгиз ҳам саксонда. (F. F.)*

4. Олмош билан: *Ялли ҳосилни икки ҳисса ошириб юборсак, ана шу вақтда марра — бизники. (О.) Узим ҳар жойдаман, кўнглим сендадир. (М.) Раҳмонқуловни кўрсатиб, трест бошлиғи — ўша, — деди Элчибек. (Ас. М.) Таълим олиб коммунистлардан, биринчи ғишт қўйган — ўзимиз. (М. Турсунвода.)*

5. Равиш билан: *Қулоқларингга тугиб олингларки, колхозда иш кўп, вақт оз. (О.) Ҳа, ҳали далада ҳосил мўл, — деди Мирҳайдар. (О.)*

6. Ҳаракат номи билан: *Ҳаммадан оғир нарса — соғиниш. (О.) Партия ва ҳукуватимизнинг мақсади битмас-туганмас моддий неъматларни яратмоқ, халқни таъминламоқдир. («С. Узб.»)*

7. Бор, йўқ сўзлари ҳам кесим вазифасида келиб, эга орқали ифодаланган предметни, ундаги бирон белгини тасдиқ ёки инкор этиш йўли билан кўрсатади: *Дуруст-дуруст, — деди раис, — ишимизда силжиш бор. (А. Қ.) Колхоз учун етарли ёғоч бөр. (О.) Ҳозир раисимиз йўқ, райком бюросига таклиф қилинган. (А. Қ.) Бизнинг текшириш ишларимиз учун колхоз битта хона берса, бас. Бошқа ҳеч нарсага эҳтиёжимиз йўқ. (О.)*

Содда феъл кесим бир лексик маъноли феъл билан ифодаланади. Бу функцияда асосан, соф феъл қўлланилади. Бундай кесим эганинг актив белгисини ифодалайди ва шахс-сон, замон, майл, даража, модаллик каби хилма-хил грамматик маъноларни англатади: *Мени кутгил ва мен қайтарман. (К. С.)*

75-§. Составли кесим. Мустақил сўз билан турли грамматик маъноларни ифодаловчи ёрдамчи сўзларнинг бирикишидан ҳосил бўлган кесим составли кесим дейилади.

Составли кесимнинг етакчи компонентини ташкил этувчи сўз тушунчани ифодалайди. Эганинг белгиси ана шу қисмда ифодаланлади. Бироқ шу қисмнинг ўзи ёрдамчи элементларсиз фикр-ни ифодали олмайди. Ёрдамчи компонент етакчи компонентнинг маъносини, грамматик формасини шакллантиради, тўлдиради. Ёрдамчи элементлар етакчи компонентнинг маъносига шахс-сон, замон, модаллик каби грамматик маънолар қўшади ва кесимни эга билан боғлайди.

Етакчи компонентнинг қайси сўз туркуми билан ифодаланишига кўра составли кесим составли от кесим, составли феъл кесим турларига бўлинади.

Составли от кесимнинг етакчи компоненти қуйидагича ифодаланлади: 1. От билан: *Нима қиламан бўлмаса, Анзират холага ташлаб қўйиш ҳам инсофдан эмас.* (А. Қ.) *Келган икки киши профессор экан.* (О.)

2. Сифат билан: *Зеҳнингиз тез, тил ўрганишга қобилияти-нигиз яхши экан.* (А. Қ.) *Шундай паллаларда унинг сиймоси Уктам учун, айниқса чиройли ва ёрқин эди.* (О.) *Анжир кулчадай қалин, йирик ва ҳолвайтардай юмшоқ эди.* (О.)

3. Сон билан: *Улар ўн учта эди.* (Ҳ. Ғ.) *Бўлмаса айб иккингида эканда.* (Ҳ. Ҳ.)

4. Олмош билан: *Сизнинг суйганингизнинг хати менда эди.* (Ҳ. Ҳ.) *Қаршига бориб, уни ҳам қурилишга сафарбар қилган йигит шу эди.* (Ас. М.)

5. Равиш билан: *Бўш жой кўп эди.* (Ас. М.) *Жуман. тўхтаб қолди, лекин гап тугамагандек эди.* (Ас. М.) *Бу капалар дарёдан анча нарида экан.* (А. Қ.) *Уктамнинг юраги ширин бир соғинч билан тўла эди.* (О.)

6. Ҳаракат номи билан: *Бир нарсани қадрлаш учун уни аввало яхши билиш керак.* (А. Қ.) *Унинг мўлжали беш-олти километр юриб қайтиш эди.* (А. Қ.) ... *ининг мана шу икки томонини ўрганишимиз, жуда яхши билишимиз зарур* (А. Қ.)

7. Мимема билан: *Милиционер, афтидан, бўлисга ёрдамлашишни ҳам, жим тура беришни ҳам билмай, ханг-манг эди.* (Ҳ. Ғ.) *Аудитория шовур-шувир эди.* (П. Қ.)

8. Бор ва йўқ сўзлари билан: *Колхозингизда кўпгина ташаббускор ёшлар бор экан.* (Ш. Холмирзаев.) *Раис далада йўқ экан,— деди ўтирганлардан бири.* (О.) *Мактаб ҳовлисида таътил бўлгани учун ҳеч ким йўқ эди.* (О.)

Составли феъл кесимнинг етакчи компоненти қуйидагича ифодаланлади:

1. Соф феъллар билан (бунда кесим феълнинг турли майл формалари билан ифодалана беради): *У нима ўйлади экан.* (Ас. М.) *Қурбон ота иккинчи самоварга сув олиб қўймоқда эди.* (А. Қ.) *Оббо! Унақа олифта бўлса, келмасин эди.* (А. Қ.) *Бўлмаса комсомолларга айтинг эди, ўрнингизга бошқа*

одам сайлашсин эди. (П. Қ.) Энди дадаси билан ҳам ярашса эди. (Я.)

2. Равишдош билан: *Ноз-неъмат тўла дастурхон устида суҳбат бошланиб кетди.* (О.) *Мотор бир пишқириб, равон гуриллай бошлади.* (А. Қ.)

3. Сифатдош билан: *Улар Садбарни сабрсизлик билан куттишган эдилар.* (Ас. М.) *Бу ердагилар ҳам юпқани мазали пиширар экан.* (О.) *Кампир суратни қўлидан қўймас эмиш.* *Бутун қўни-қўшниларга уни кўрсатиб чиққан эмиш.* (F. F.)

76-§. Мураккаб кесим. Икки ва ундан ортиқ сўзларнинг грамматик-семантик муносабатидан ташкил топиб, бир бутун ҳолда кесим сифатида ажратиладиган морфологик-синтактик ҳодисалар мураккаб кесим дейилади. Мураккаб кесим қуйидагича ифодаланади:

1. Турғун бирикмалар билан: *Фанимиз штаби СССР Фанлар Академияси.* («С. Узб.») *Бу ер — ишлаб чиқариш бошқармаси,— деди Раҳмонқулов.* (Ас. М.)

2. Фразеологик бирикмалар билан: *У тегирмонга тушса бутун чиқади.* (О.) *Мирзакаримбой илоннинг ёғини ялаган.* (О.) *Ўрмонжон курсида ўтириб тонгни оттирди.* (А. Қ.)

3. Изофа характеридаги, кўчма маъноли қаратқичли бирикмалар билан: *Қонқизиқлик кучсизлик нишонасидир.* Арслонбек — «*Бўстон*» *колхозининг раиси.* (А. Қ.) *Оталар сўзи — ақлнинг кўзи.* (Мақол.)

4. Бир умумий аффиксга эга бўлган бирикмалар билан: *«Пахтакор» стадиони — олтиш беш минг ўринлик.* *Ломоносов номли университет — ўттиз уч қаватли.* *Сақласанг минг кунлик, сақламанг — бир кунлик.* (Мақол.)

5. Сон+нумератив сўзларнинг қўшилишидан ҳосил бўлган бирикмалар билан: *Озгина ер эмас бу.* *Тахминан, чорак кам бир таноб.* (О.) *Мана тоғ десанг тоғ, баландлиги уч мингу олтиш саккиз метр.* (Ас. М.)

6. Оборот формасидаги бирикмалар билан: *Дафтарлар билан тўғри аудиторияга қайтиб бормагани ҳам ҳеч кимга дилдирмасликка уринганидан.* (П. Қ.) *Қишлоғимиз тинч, ўзингиз кўргандай.* *Унинг қийинчилиги — дадаси келгунча.* («Л. у.»)

Мураккаб кесим кўпинча қуйидаги формаларда шаклланади:

а) кесимликни кўрсатадиган элементларсиз: *Шўр — экиннинг душмани.* *Партия комитети — ҳосилдорликни ошириш ташаббускори.* *Меҳнат — кишининг маънавий дунёси* («С. Узб.»);

б) ўрин-жой келишиги билан: *Дўстлигимизнинг асоси — халқ ва партиянинг бирлигида.* (Я.) *Гап тарихчида эмас, ... гап тарихчининг мақсадида.* (П. Қ.) *Капсанчилар қишлоғи — Бақақуруллоқнинг чиқаверишида* (А. Қ.);

в) чиқиш келишиги билан: *Уртоқ Семёнов — саркарда Фрунзенинг ишонган командирларидан (Я.)*;

г) шахс-сон аффикси билан: *Мен бундан ортиқ хаёлларга бора олмайман. Чунки факультетнинг биринчи курсидаман. (Ф. Ф.) Мен юртнинг фарзандиман (Ф.)*;

д) -дир элементи билан: *Совет Иттифоқи барча халқлар билан қардошларча дўстлигимизнинг моддий ифодасидир. («Уқ. газ.») Бизнинг факультетимиздаги кўтарилиш шунинг бир заррасидир. (П. Қ.)*

77-§. Боғлама. Кесимдан кейин келиб, унинг эга билан муносабатини кўрсатувчи ёрдамчи воситалар боғлама (связка) дейилади. Масалан, *Эртасига яна аллақайда бўғиққина момақалди роқ гулдираб, беозоргина ёмғир савалаб қўйди. Мариянинг жилмайишида ғалати бир маъюслик бор, кулгичларининг атрофида майда ажинлар йиғиладиган бўлибди; Бугунги сафар унинг учун ёшликка қайтиш, тўғрироғи, ёшликнинг қайтиб келиши эди (Ас. М.)* гапларида кесимдан кейин қўлланган сўзлар (*қўйди, бўлибди, эди*), биринчидан, кесимни грамматик жиҳатдан шакллантирган — состав ҳосил қилган; иккинчидан, кесимнинг семантикасини тараққий эттириб, фикрни тугаллаган, шахс-сон, замон, модаллик каби грамматик маънолар ифодалаган; учинчидан, кесимни эга билан боғлаган.

Боғлама қуйидагича ифодаланади:

1. *Эди, экан, эмиш* каби тўлиқсиз феъллар билан. Тўлиқсиз феъллар составли кесимнинг ёрдамчи компоненти вазифасида келиб тусланади. Ҳар хил туркум сўзи билан ифодаланган, турли формадаги кесимларнинг етакчи компоненти билан актив муносабатга киришади: *кўклам эди, чиройли эди, ўнта эдик, сен эдинг, кўп эдик, бориб эдик, келган эдилар, бормоқчи эдик, келсалар эди* каби.

Эди ёрдамчиси ҳаракат, ҳолат, белги ёки умуман, бир воқеликнинг ўтган замонда аниқ юз берганлигини англатади: *Эр ва хотин жуда аҳил эди. Буни бутун қишлоқ халқи билар ва мақтар эди. (О.) Уста Азим шарқча бинолар қуришда моҳир эди. (О.)*

Экан ёрдамчиси аввалдан маълум бўлмаган воқеанинг кейин маълум бўлганлигини, баъзан қутилмаганда юз берганлигини англатади: *Замон бир подачининг ўғли экан. (Ф.) Мени синаб нима қиласан, ўғлим. Узинг районда ишлар экансан. (Ас. М.) Очил бува тўқайдан қайтиб келса, колхознинг «Газ-69»и ҳовлида тайёр турган экан. (Ас. М.)*

Эмиш ёрдамчиси сўзловчи учун гумон, эшитилганлик каби конкрет бўлмаган воқеаларни ифодалашда қўлланилади: *Бу Чинорни Очил буванинг узоқ аجدодларидан бири ўтказган эмиш. (Ас. М.) Уч энага тарар эмиш қора сочини... (Фольклордан.)*

2. Предикатив-модал сўзлар билан. Бу ёрдамчилар, асосан, етакчи компоненти ҳаракат номи билан ифодаланган кесимлардан кейин келади ва англатган маъноларига кўра бир-биридан фарқланади.

Керак, зарур, шарт (баъзан қарз, фарз) ёрдамчилари ҳаракатнинг бажарилишидаги қатъийлик, муқаррарлик, заруриятлик каби модал маъноларни англатади: *Биз ҳам боришимиз керак-ку, Очил бувадан гап очган эканмиз, у билан йўлга чиқишимиз зарур.* (Ас. М.) *Сумбулатомчи булогини албатта бориб кўриши, соатлаб тикилиб туриши керак.* (Ас. М.) *Мен эртага қолиб бўлса ҳам, проектни бюрогога тайёрлашим шарт.* (Ас. М.)

Лозим ёрдамчиси ҳаракатни бажаришга киришиш, мўлжалланганлик, шунга хоҳиш каби модал маъноларни англатади: *Биз колхозчиларга ҳар томонлама ёрдам беришимиз, уларнинг болалари учун шароит яратишимиз лозим.*

Мумкин ёрдамчиси ҳаракатнинг бажарилишидаги имконият қодирлик, мумкинлик каби модал маъноларни англатади. *Бундай дўстлик фақат совет тузуми шароитидагина амалга оширилиши мумкин.* («С. Узб.») *Имтиҳонларни аъло баҳоларда топширсангина туристик саёҳатга боришим мумкин.* («Л. у.») *Клуб ишини фақат Башоратхон бажариши мумкин.* (Ас. М.)

Предикатив-модал сўзлар билан шаклланган составли кесимларда боғлама ўзгармайди, етакчи компонент эгалик қўшимчалари билан шаклланиб, эга билан мослашади: *Мен ўқишим керак; сен ўқишинг керак; у ўқиши керак* каби.

3. Кўмакчи феъллар билан. Кўмакчи феъллар етакчи компоненти феълнинг равишдош формаси билан ифодаланган кесимдан кейин келиб асосан, қуйидаги модал маъноларни ифодалайди:

а) ҳаракатнинг бошланишини: *Бу гап Жуманнинг кўнглини кўтариб юборди.* (Ас. М.) *Тансиқ токчадан луғатни олиб, тез-тез варақлай бошлади.* (О.) *Ноз-неъмат тўла дастурхон устида суҳбат бошланиб кетди* (О.)

б) ҳаракатнинг давомлилиги, такрорланиб турганлиги, доимийлиги кабиларни: *У қафтида қиз қўлининг роҳатбахш ҳаракатини сезиб турибди.* (Ас. М.) *Гапинг тўғри-ку, лекин колхозларинг дуруст бўлиб келаётгубди.* (А. Қ.) *Бекор гап! Узим, ўз ихтиёрим билан ишлаб юрибман.* (Ас. М.) *Сен бориб кел, мен кутиб ўтираман, депти Афанди (Латифадан);*

в) ҳаракатнинг тугалланганлигини: *Олтинчи кун деганда областдан директорнинг ўзи келиб қолди.* (Ас. М.) *Бир ҳафтадан бери саволга тутаётган Азимжонга у қариндошларининг кўплари ҳақида гапириб берди.* (Ас. М.) *Эшон ҳамма гапни мухбирга айтиб қўя қолди.* (А. Қ.) *Аъзамжонга заҳархандалик билан: Мақолани ўқиб чиқдим,—деди у.* (А. Қ.)

Демак, кўмакчи феъллар билан шаклланган составли ке-

симларнинг етакчи компоненти ўзгармайди, ёрдамчи компоненти тусланиб, эга билан мослашади.

4. Кўмакчилар билан. Баъзан составли кесимнинг ёрдамчи компоненти вазифасида *учун, каби, билан, туфайли, ҳақида, тўғрисида* каби кўмакчилар ҳам қўлланилади ва сабаб, мақсад, аталганлик, ўхшатиш, биргалик каби грамматик маънолар ифодалаш билан бирга кесимни **эга билан боғлаш** учун хизмат қилади: *Ҳамма нарса халқ учун, халқнинг бахт-саодати учун. Ҳамма бир киши учун, бир киши ҳамма учун. Балиқнинг тириклиги сув билан, одамнинг тириклиги эл билан. (Мақол.) Бошимизга тушган ҳамма балолар инглизлар туфайли. (О.) Элчибек папқадаги материалларни ўқий бошлади. Материалнинг ярми — Самадийнинг маънавий қиёфаси ҳақида, ярми — норма бажариш ҳақида. (Ас. М.)*

5. *Бор, йўқ, эмас* сўзлари билан. Бу ёрдамчилар етакчи компоненти сифатдош билан ифодаланган кесимдан кейин келиб, ҳаракат, ҳолат ёки бирор белгининг тасдиқ ва инкорини кўрсатади: *Бу гапларни билмаган одам Очил бувани кўрса... «Чинордай одам экан!» деб, бир карра ҳайрат бармоғини тишламоғи бор. (Ас. М.) Уч соатдан бери бирон кимса дуч келгани йўқ. (Ас. М.) Азимжон... бу манзара, бу тарих... барчаси ўзиники эканини ҳали ақлига сиғдиролганича йўқ. (Ас. М.) Очил бува... эвара-чевараларининг ҳисобиغا етолган эмас. (Ас. М.)*

Бу формадаги составли кесимларда ёрдамчи компонент ўзгармайди. Етакчи компонент эгаллик қўшимчалари билан турланиб эга билан шахс-сонда мослашади: *Мен борганим йўқ... Сиз борганингиз йўқ* каби.

6. *Саналади, ҳисобланади* каби сўзлар ҳам боғлама вазифасида қўлланилади: *Карим студент саналади. Салим илғор бригадир ҳисобланади.*

7. *Иборат* сўзи чиқиш келишиги формасидаги отдан кейин келиб, боғлама сифатида қўлланилади: *Комсомолнинг тарихи сафарбарликдан иборат. (Ас. М.)*

8. Кесимдан кейин ёрдамчи сўзлар (боғламалар) қўлланмаганда, эга-кесим ўртасидаги синтактик алоқани предикативлик аффикслари бажаради: *Мен ўқи-ди-м; сен ўқи-ди-нг; у ўқи-ди. Мен студент-ман; сен студент-сан; у студент+дир* каби. Демак, кесим предикативлик аффикслари билан шаклланганда, эга-кесим ўртасидаги грамматик алоқа шу аффикслар орқали амалга оширилади.

Боғлама ва боғлама вазифасида қўлланилган сўзлар семаантикасига кўра бир хил эмас: баъзилари ўз лексик маъноларини бутунлай йўқотиб, формантларга айланган, улар фақат эга ва кесим орасидаги грамматик муносабатни кўрсатувчи воситадир. Бундай боғламалар аслий боғлама дейилади. Баъзи ёрдамчи сўзлар боғлама вазифасида қўлланса-да, улар ҳали ўз лексик маъноларини тамоман йўқотган эмас — улар

гапнинг мустақил бўлаги вазифасида ҳам қўлланаверади. Бундай боғламалар нисбий боғлама дейилади. Солиштиринг: *Мен боришим керак (керак — боғлама). Инсонга бахт керак (керак — кесим). Китобни ўқий бошлади (бошлади — боғлама).* *Мажлисни бошлади (бошлади — кесим).* *Қарим агроном бўлди (бўлди — боғлама).* *Қарим колхозда бўлди (бўлди — кесим).*

Боғламалар тузилиши жиҳатидан ҳам фарқли бўлиб, баъзилари сўз, баъзилари аффикс шаклидадир. Шунга кўра улар сўз-боғлама, аффикс боғлама деб номланади.

78-§. Кесимнинг эга билан мослашуви. Эга ва кесим мослашув йўли билан алоқага киришади. Кесим эгага мос форма олиб шаклланади. Бу мосликни кесимдаги шахс-сон аффикслари кўрсатади: *Мен ўқийман. Сен ўқийсан. У ўқийди. Биз ўқиймиз. Сизлар ўқийсизлар. Улар ўқийдилар* каби. Эга ва кесимдаги бу мослик кесими от билан ифодаланган предикатив қўшилмаларда ҳам бўлади: *Мен ўқувчиман. Биз ўқувчимиз* каби.

Англашиладики, эга ва кесим шахс ва сонда мослашади. Эга ва кесимнинг шахс ва сондаги мослиги умумий қоида ҳисобланса-да, шахсдаги мослик мутлақ, сондаги мослик нисбийдир: *Шоир ғазал ўқиди. Машиналар ўтиб турибди. Отам ишга кетдилар* (ҳурмат маъносида) каби. Бироқ эга ва кесимнинг бирлик ва кўпликда келиши фарқсиз эмас. Масалан, *Қўйлар ўтлади* гапининг кесими кўпликда берилса, одатдаги норма бузилади.

Эга ва кесимнинг бирлик ва кўпликда келиши кўпроқ қуйидаги ҳолларда учрайди:

1. Эга кўплик формасидаги шахслар билан ифодаланганда, кесим бирликда ҳам, кўпликда ҳам қўлланилади. Эга шахс тушунчаси англатмайдиган кўплик формасидаги жонли предметлар билан ифодаланганда, кесим бирликда қўлланилади. Мисоллар: *Меҳмонлар келдилар. Меҳмонлар келди. Қушлар сайради. Отлар кишнади.*

2. Эга жонсиз предметлар билан ифодаланганда (у бирлик ёки кўплик формада бўлишидан қатъи назар), кесим кўпинча бирликда қўлланилади. Масалан, *Уриқлар гуллади. Ҳаво исиди. Чигитлар экилди.*

3. Баъзан эга бирликда бўлса ҳам, кесим кўпликда қўлланади: *Опам келдилар.* Бунда ҳурмат маъноси ифодаланган. *Опам келдилар* гапи *Опамлар келдилар* формасида ҳам қўлланилади. Бунда икки ҳолат бор: а) бир опанинг келганлиги (ҳурмат маъносида); б) бирдан ортиқ опанинг келганлиги (кўплик маъносида).

4. Кесим сифат, сон, миқдор равишлари билан ифодаланганда, эга кўпликда бўлса ҳам, кесим асосан, бирлик формасида қўлланади: *Оёқлар илдам, кўкраклар баланд, бошлар*

мағрур. (О.) *Кўклам қуёшидан кўкарган қирлар кўм-кўк.* (Ҳ. О.) *Далада ишлар кўп.* (О.) *Кечаги мажлисда иштирок этган коммунистлар — қирқ еттига; сабабли келмаганлар — тўртта.*

5. Эга сон, миқдор равиши билан бирга келганда, кесим кўпинча бирликда қўлланилади: *Бу йил областимиздан олтинчи бешта пионер «Артекда» дам олди.*

7. Кесим бор, йўқ, керак сўзлари билан ифодаланганда, эганинг бирлик ёки кўпликда келишидан қатъи назар, бирликда қўлланади (хурмат маъносидagi кўплик бундан мустасно: **отам борлар каби**): *Курилиш учун ҳамма материаллар бор.* (О.) *Ҳозир чегарада — солдатлар йўқ.* (Ш. Холмирзаев.) *Далада бегона ўтлар йўқ.* (О.) *Бизга дўстлар керак.* (Ас. М.) *Инсонга бахт керак.* (О.)

Кесим баъзан -ган аффикси билан ясалган ўтган замон сифатдошининг такрорланган формаси билан ифодаланганда, такрорнинг **биринчи** элементи эгалик қўшимчаси билан шаклланади, эгага қараб ўз формасини мослайди. Эга ана шу элемент билан мослашади. Масалан: *Қурбонали яшил бойлик излаб тоғ-ма-тоғ, қишлоқма-қишлоқ юргани-юрган.* (Ш. Холмирзаев.) *Мен бундан кейин ҳам бахтимизни, давронимизни куйлаганим-куйлаган.* («Саодат»). Бундай мослик ички мослик бўлиб, синтактик қайта бўлиниш натижасида туғилган. Бундан ташқари, кесими сифатдош+бор, йўқ; ҳаракат номи+керак, мумкин каби формаларда шаклланган гапларда ҳам ички мослик мавжуд: *Мен борганим йўқ. Сен борганинг йўқ. У боргани йўқ. Унинг сувга ташлаган қармоғи хийла вақтдан бери қилмир этгани йўқ.* (Ас. М.) *Мен боришим керак. Биз боришимиз керак* каби.

Гапда эга бирдан ортиқ бўлганда, уларнинг кесим билан мослашиши қуйидагича бўлади:

1. Эгалар шахс жиҳатдан бир хил бўлганда, кесим бирликда ҳам, кўпликда ҳам қўлланади: *Устоз ва шогирд келди.— Устоз ва шогирд келдилар;*

2. Эга шахс жиҳатдан ҳар хил бўлганда, мослашиш қуйидагича: а) гапнинг эгаси биринчи, иккинчи; биринчи, иккинчи, учинчи; биринчи, учинчи шахсларда бўлганда, кесим биринчи шахснинг кўплигида бўлади: *Мен ва сен келдик, мен, сен ва у келдик. Мен ва у келдик;* б) эга иккинчи ва учинчи шахсда бўлса, кесим иккинчи шахснинг кўплигида бўлади: *Сен ва у келдингизлар.*

Эга ва кесимнинг грамматик мослиги логик мослик билан алоқада. Масалан, *Уқитувчилар келдилар* формасидagi мослашувда грамматик мослик билан логик мослик бир-бирига тўғри келган. Бироқ *ҳамма қаради; халқ ишлади* қўшилмаларида грамматик мослик бор-у, логик мослик йўқ; логик жиҳатдан эга кўплик, жамлик маъносидa, кесим якка ҳолда бу маъ-

нони англашмайди. Баъзан эга ва кесим логик жиҳатдан мослашган бўлиб, бу мослик грамматик мосликка тўғри келмайди Масалан. *Қарғаб тожу тахтини, Барча эл отдилар тош...* (Х. О.)

Тўлдирувчи

79-§. Ҳоким компонентига тобеланиш йўли билан боғланиб, шу тобе компонент орқали англашилган ҳаракат таъсирига берилган, шу ҳаракатни ўз устига олган объект ёки предмет тўлдирувчи дейилади. Тўлдирувчи воситали келишиклар формасида ёки кўмакчилар билан биргаликда келиб, ўзе эргашиб келган гап бўлагига бошқарув йўли билан боғланади ва воситали келишиклар ёки кўмакчили сўзлар сўроқларига жавоб бўлади. Ҳаракатнинг таъсири бевосита ёки бевосита ўзига ўтган предметни, ҳаракатнинг бажарилишида восита бўлган объектни билдиради. Масалан, *Бинафшалар майин ранглари, нозик боқишлари билан кўзларни беихтиёр маст этади.* (О.) *Мавлон ота халқ қурилишининг аҳамияти тўғрисида жуда заъли ҳикоя қилди. Муҳиддин қоғозга алланималарни ёзди.* (Р. Ф.)

Тўлдирувчи қуйидаги туркум сўзлари билан ифодаланади.

1. От билан: *Кумуш қишдан, зумрад баҳордан қолишмайди кузнинг зийнати.* (У.) *Юрак сенсан менинг созим, Тилимни найга жўр этдинг.* (У. Н.) *Космонавтлар билан учрашув ўтказилди.* («С. Ўзб.»)

2. Отлашган сифат билан: *Ажал ботирдан беади, кўрқоқни эади. Ажал кўрқоққа баҳона.* (У.) *Унинг чевар бармоқлари, саноқсиз ўришларнинг орасида хато қилмай-ишлар: оқни оққа, қорасини қорага, қизилини қизилга айириб турар эди.* (Б. Қ.)

3. Отлашган сифатдош билан: *Қари билганни пари билмас.* (Мақол.) *Ўтиб еганга тоғ ҳам чидамайди.* (Мақол.)

4. Сон билан: *Унинг нозик бармоқлари жуда усталик билан ингичка ўришларнинг бирини босиб, бирини кўтариб турарди.* (Ас. М.) *Саксонни орқада қолдирган бу отахоннинг қалби кундалик иш билан урарди.* (О.)

5. Олмош билан: *Шундай иш қилки, сендан ватан рози бўлсин.* (П. Қ.) *Уша ярадор солдат ва ҳамшира у билан бирга экан.* (А. Раҳмат.)

6. Равиш билан: *Аҳмадали ака кўпни кўрган, босиқ табиатли киши.* (А. Қ.) *Секретарь танимаса ҳам, ролдаги кишига буйруқ оҳанги билан: тезликни оширманг!— деб қўйди.* (А. Қ.)

7. Ҳаракат номи билан: *Отишни ўргандим, қилич билан чопишни ўргандим, душман ер тагига яширинса, топнишни, қулоғидан судраб чиқаришни ўргандим.* (Ойдин.) *Халқлар курра-мизда тинчлик байроғи қилпираб туришини истайдилар.* («С. Ўзб.»)

8. Ундов сўзлар билан: *Ҳаётда қитғой бўлиш керак, оҳу воҳ билан иш битмайди — деди Урмонжон. (А. Қ.) Ана шунда мен ғалаба урасини эшитдим. (Шолохов.)*

9. Ердამчи, тақлидий сўзлар билан: *Алламаҳалгача осмон фалакдан келаётган гумбур-гумбурни эшитиб, ялт-юлтни томоша қилиб ётди. (П. Қ.)— Масаланинг бир лекинни бор.— Ҳа майли, лекинни ҳам кўриш керак. («Муштум»дан.)*

10. Отлашган айрим товушлар билан: *... улар, Ойимхон ўқиб тугатган китобни сандал устига қўйиб, тўппа-тўғри «а» билан «б» дан бошладилар. Мўйлаби майса бўлиб қолган кап-катта чиройли йигитнинг «р» ни айта олмаслиги Холмуродга ғалати туюлди. (П. Т.)*

11. Ажралмас фразеологик бирикмалар билан: *Набираларимиз «Чучвара қайнайди, ачам менга бермайди»ни қишда қарда ўйнайди,— деди раис ҳазиллашиб. Кишилар орасига қора ип ташлашдан ҳазар қиладиган қилинг... — деди... Мирҳайдар. (О.)*

80-§. Тўлдирувчи гапда кесимга, шунингдек, ҳаракат, ҳолат, белги англатувчи сўз билан ифодаланган бошқа ҳар қандай бўлақларга тобеланиб, уларнинг маъносини тўлдириб келади.

Ҳаракат билан объект орасидаги муносабатнинг характери га кўра тўлдирувчиларнинг воситасиз тўлдирувчи, воситали тўлдирувчи турлари ажратилади.

81-§. Воситасиз тўлдирувчи. Ҳоким бўлақда ифода қилинган ҳаракатнинг таъсири бевосита ўзига ўтган предметни билдирувчи тўлдирувчилар воситасиз тўлдирувчи деб аталади.

Воситасиз тўлдирувчи ўтимли феълга, шунингдек, ўтимли феъл ўзагидан ҳосил қилинган сифатдош, равишдош ёки ҳаракат номига боғланиб, тушум келишиги формасида келади ва кимни?, нимани? сўроқларига жавоб бўлади: *Ўзбекистон пахтакорларининг муваффақиятлари ҳар бир совет кишини қувонтиради. («С. Ўзб.») Канизак бошқа туфлисичи кийди. Сидиқжон уни кузатиб қўядиган бўлди. (А. Қ.) Ёз қуёшининг қизғин шуъласи борлиқни ярқиратиб юборди. (Б. Қ.) Республика комсомолнинг XVI съездида рус тилини ўрганиш ҳақида гап бўлди. («С. Ўзб.»)*

Ҳоким бўлақ ифодалаган ҳаракат конкрет объектга эмас, умуман шу турдаги объектларга ўтиш тушунчасини ифодаласа, тўлдирувчи тушум келишиги формасисиз (белгисиз) қўлланади: *Ботирлари канал қазади, Шоирлари ғазал ёзади, Қўйчилари ўқийди ялла, Жувонлари айтади алла. (Ҳ. О.)*

Баъзан ҳаракат ўтган объект таъкидланиб ифодаланиши мумкин. Бу маъно диалогик нутқда — сўроқ гапга берилган жавобда аниқ ифодаланади. Бундай ҳолларда ҳам воситасиз тўлдирувчи белгисиз қўлланиши мумкин: *Ўқитувчи сизга нима берди?— Ўқитувчи бизга китоб берди. (бошқа нарса эмас).*

Воситасиз тўлдирувчи қуйидаги ҳолларда тушум келишик формасида (белгили) қўлланади:

1. Бир жинс ёки бир тур предметлар ичидан сўзловчи ва тингловчи учун илгаридан маълум бўлган биттаси ёки бир-нечаси ажратиб кўрсатилганда: *Мен китобни ўқидим*. Бунда сўзловчи *ўқимоқ* ҳаракати ўтиши мумкин бўлган объектлар (масалан, *хат, қонспект*) ичидан бирини — *китобни* ажратиб олганлик маъноси англашилади.

2. Атоқли от, ҳаракат номи, отлашган сўзлар, кишилик, ўзлик, кўрсатиш, белгилаш олмошлари билан ифодаланганда: *Ойсултонни чиройли эмас деб ким айта олади. Лекин Бегенч, энди ўзини анча ўнглаб олиб, хижолатдан чиқди. Мен сенга шунни айтмоқчиманки, олти ойдан бери тинмай меҳнат қилдик. (Б. К.) Сенлар энди тотиб кўрган аччиқни ҳам, чучуқни ҳам кўрдим. (М. А.) Ватан тақдири, халқ бахти ҳаммани қизиқтиради. (О.) Уқимоқни қилдилар орзу. (Ҳ. О.)*

3. Тўлдирувчи олдидан аниқловчи қўлланганда: *Ойсултон яна кулди. Бегенч энди бу кулгининг оламда энг гўзал, унинг қалбини ҳаммиша шодлантирувчи кулги эканини, ўз хатосини тушунди. (Б. К.) Ешларимиз ўз ишодий кучларини, қобилиятларини, истеъдодларини яшнатиш учун ҳамма имкониятларга эгадирлар. Комсомол ташаббусининг тўлқини халқ хўжалиги ва маданиятимизнинг ҳамма соҳаларини қамраб олган. («С. Ўзб.»)*

4. Объект бўйича, унинг ўзи орқали бўладиган ҳаракат ифодаланганда: *Шоир қаламининг овозаси чўллар, боғлар, денгизларни ошди. (О.)*

5. Иш-ҳаракат натижасида ўзида ҳеч қандай ўзгариш юз бермаган объект ифодаланганда: *Ойқиз эндигина барг чиқараётган гўзаларини кўздан кечирди. (Ш. Р.)*

Иш-ҳаракатнинг таъсири объектга тўла равишда ўтмасдан, унинг бир қисмигагина ўтиши мумкин. Бундай пайтда воситасиз тўлдирувчи чиқиш келишиги формасида қўлланади: *Агар бемалол бўлса, ўша гулнинг уруғидан бир оз берсангиз. (С. Н.) Сен менга осмондаги гаплардан эмас, ердаги ҳақиқатдан гапир. (П. Т.) У ўз турмушидан, ўқишларининг боришидан ва бошқалардан сўзлади. (Ф. Ф.) Олтин денгиз каби буғдойлар, Қуёшнинг нуридан эмганлар. (У.)*

82-§. Ўз ҳоким бўлагига боғланиб, шу бўлак орқали ифодаланган ҳаракатнинг юзага келишида қурол-восита вазифасини бажарадиган тўлдирувчи воситали тўлдирувчи дейилади.

Воситали тўлдирувчилар воситали келишик сўроқларига ёки кўмакчили бўлак сўроқларига жавоб бўлади: *Жамилнинг гулдор галстуги олма каби юмалоқ юзларига ва кенг кўкракига ярашган. (М. Ҳ.) Менинг халқим ўз тақдирини бошқа дўст халқларнинг тақдири билан маҳкам боғлай билади. (Ҳ. О.)*

Воситали тўлдирувчилар утимсиз феълларга, шунингдек, бошқа туркум сўзларига ҳам боғлана олади.

Воситали тўлдирувчилар қуйидагича ифодаланади:

1. Жўналиш келишиги формасидаги сўз билан. Бундай тўлдирувчи:

а) бирор нарсага эришганлик маъносини англатади: *Меҳнатда янги ғалабаларга эришамиз. Унинг ёшликда адабиётга бўлган қизиқиши кейинчалик мустақил ижодий фаолиятга олиб келди (П. Қ.);*

б) иш-ҳаракат қаратилган, тегишли бўлган предметни англатади: *Бегенч Ойсултоннинг нозик юзларига, кулиб турган кўзларига тўймай тикилди. Ҳамма куч йиғим-теримга ажратилган (Б. Қ.);*

в) иш-ҳаракат нимага, кимга аталганини англатади: *Шунинг учун ҳам стипендиядан орттириб юрган пулларимга кампирга, Қумри, Абдуғаниларга, Едгорга, шулар қатори Саодатга ҳам арзиманган майда-чуйда совға-салом қилган бўлдим-да, шоль ўрталарида Тошкентга қараб жўнадим (Ф. Ф.);*

г) эваз маъносини англатади: *Тирикчиликнинг бўлак чораси қолмагач... кийим-кечакни энг арзон озиқ-овқатга: сабзи-пиёзга, турп-шолғомга айрбош қилдилар. (П. Т.)*

2. Чиқинш келишиги формасидаги сўз билан: Бунда тўлдирувчи қуйидаги маъноларни англатади:

а) тўдадан ажратилган, ҳаракат таъсирига қисман берилган объектни: *Қолхозимиз боғида ҳар хил кўчатлардан экилган. Узумдан сийлди;*

б) узоқлаштирилган четлашилган, сўзловчи учун мавжудлиги инкор қилинган объектни: *Улуғ Октябрь социалистик революцияси меҳнаткашларни зулмдан, миллий тенгсизлик чангалидан озод қилди (О.);*

в) субъектда ҳар хил ҳисларнинг туғилишига сабаб бўлган объектни: *У оддий гаплардан, ҳикоялардан, эртақлардан, тўйларда бахшилар куйлайдиган «Гўрўғли» ва «Авазхон» достонларидан завқланади. (П. Т.);*

г) предметнинг материални — нимадан ясалганлигини: *Подшо қирқ қават қўрғон ичида турар экан. Ташқи қўрғон тошдан, ундан кейингиси темирдан, ундан кейингиси мисдан, ундан кейингиси жездан қилинган экан. (Фольклордан.) Катта канал ҳовузига туташган жойда темир бетондан чиройли плотина қурилган эди. (Ш. Р.)*

3. Ўрин-пайт келишиги формасидаги тўлдирувчилар ҳоким бўлак ифодалаган белги, ҳаракат-ҳолат бирор предметда мавжуд ёки мавжуд эмаслигини англатади: *Гулда киши табиатини очадиган ажойиб бир хусусият бор. (С. Н.) Каримда ёдлаш қобилияти устун. Совет кишиларида гуманизм, интернационализм ғоялари олий формада муҷассамлашган. («С. Узб.»)*

83-§. Кўмакчи бирикиб келган сўзлар ҳам тўлдирувчи функ-

циясини бажаради. Бундай тўлдирувчилар қуйидаги маъноларни англатади: *Билан кўмакчили тўлдирувчилар*: а) иш-ҳаракатнинг бажарилишида қурол, восита бўлган предметни билдиради: *Тоза супурги билан бошдан оёқ супурди. Қўллари билан сийпади. Бармоқлари билан ёлларини таради.* (О.); б) биргалик маъносини англатади: *Чоллар неваралари билан, эркаклар хотинлари билан, қизлар бўлса дугоналари билан, дўстлари билан борардилар.* (Н. С.)

Учун кўмакчили тўлдирувчилар аталганлик маъносини билдиради: *Доим шуларни орзу қилган жонажон дўсти Шамбит учун Сергей ўша қоровул тепага чиқди.* (Т. Сиддиқбеков.) *Бу китоблардан ўзим учун ҳам, Бегенч учун ҳам олдим.* (Б. К.)

Томон кўмакчили тўлдирувчилар иш-ҳаракатнинг логик субъектини кўрсатади: *Бу карта Ойқизнинг илтимосига кўра инженер Смирнов томонидан чизилган эди.* (Ш. Р.)

Тўғрисида, ҳақида, хусусида кўмакчили воситали тўлдирувчилар фикр ким, нима ҳақда бораётганлигини кўрсатади: *Янги ўзгаришлар тўғрисида ташқаридагина эмас, балки ичкари ҳовлида ҳам гаплаша бошладилар.* (П. Т.)

Орқали кўмакчили тўлдирувчи иш-ҳаракатнинг содир бўлишида восита бўлган шахс ёки предметни билдиради: *Бу сўздан фойдаланиш масаласини мутахассислар орқали аниқлаш зарур.* (Ш. Р.)

Нисбатан кўмакчили тўлдирувчи муносабат маъносини билдиради: *Қурбоннинг оғир ҳаёти ва очиқ кўнгуллиги Фридуinning қалбида унга нисбатан ҳурмат ва муҳаббат уйғотди.* (М. И.)

Билан кўмакчили тўлдирувчилар бир предметни иккинчисига тенглаб баҳолаш маъносини англатади: *Бизнинг тупроғимиз олтин билан баравар. Пахта—гавҳар билан тенг нарса.* (Б. Бойқобилов.)

Устида, қаршисида каби ёрдамчилар ҳам баъзан ўзи боғланган сўз билан бирга келиб, воситали тўлдирувчи вазифасида қўлланади: *Нон, чой вақтида ҳам гап-сўз савдо, қалъа сафари ҳозирлиги устида борар эди.* (С. А.) *Йўлчи шу қашшоқчилик аламдийда чолнинг олижаноблиги қаршисида ўз миннатдорлигини қандай ифода қилишни билмай қолди.* (О.)

84-§. Тўлдирувчи боғланган ҳоким бўлак ҳаракат англатувчи сўзлардан ташқари, сифат, равиш, от билан ҳам ифодаланади.

1. Тўлдирувчи сифат билан ифодаланган ҳоким бўлакка боғланганда, қуйидагича маъноларни ифодалайди:

а) бир шахс ёки предмет билан чоғиштирилган иккинчи шахс ёки предметни кўрсатади: *Умуман Мирзакаримбой уйи Йўлчи учун турмадан хунукроқ кўринди.* (О.) *Дарҳақиқат, севмаганидан кейин асалдан ширин сўз ҳам заҳардан аччиқ сези-*

лиши мумкин. (Н. С.) Бундай чориштиришда чиқиш (баъзан жўналиш) келишиги формасидаги тўлдирувчилардан кейин кўра, қараганда, нисбатан сўзлари ҳам ишлатилади. Ҳоким бўлак сифат билан ифодаланади: *Дунёда бизнинг жонажон совет давлатимиздан кўра мустаҳкам ва қудратли давлат бўлмаган.* («С. Узб.») *Ҳабиба Хатибнинг қизига қараганда донороқ, гапга чеварроқ, китоб ўқишда чечанроқ бўлиб, хат ёзишни ҳам билар эди.* (С. А.)

Ҳоким бўлак равиш билан ифодаланади: *Қишлоқ комсомоллари ҳаммадан кўра бетиним ишларди.* (Ш. Р.) *Бу йил Қўнанбойнинг овуллари ҳам, яқин қариндош-уруғлари ҳам кузни бошиқаларга қараганда эрта кутиб олди.* (М. А.);

б) бирор шахс ёки предметга қиёсланган, ўхшатиш билан предметни кўрсатади: *У кўйлакка ўхшаш кенг оқ пальто кийган. Майса нозик кўлларига нисбатан каттароқ кўринган портфелини кўтарганича айвондан сакраб-сакраб тушиб кетди.* (Б. Қ.)

2. Тўлдирувчи от билан ифодаланган ҳоким бўлакка воситали келишик формалари ёки кўмакчилар ёрдамида боғланиб, ҳоким бўлак мазмуни бевосита ўзи (тўлдирувчи)га тегишли эканлик маъносини англатади: *Унсин учун, бечора қиз учун, бу қандай фалокат, бу қандай мудҳиш мотам!* (О.) *Бу ҳодиса Мулланусрат ва баъзиларга катта дастмоя бўлди. Биласизми: бу боғ колхоз учун даромад манбаи, сиз учун тажриба мактаби бўлади.* (С. Н.)

85-§. Тўлдирувчилар тузилишига кўра содда ва мураккаб тўлдирувчиларга ажралади.

Синтетик формадаги сўз билан ифодаланиб, бир содда тушунча англатадиган тўлдирувчи содда тўлдирувчи дейилади.

Содда тўлдирувчи қуйидаги сўз туркумлари билан ифодаланади:

1. От билан: *Осмонларни тўлдириб самолёт ўтиб кетди, Унинг кучли овози оламни тутиб кетди.* (Кўшиқдан.) *Пилла етиштиришни Қорабулоқликлардан ўрганиш керак,— деди раис.* (Н. С.)

2. Сифат билан: *Яхшига ёндаш, ёмондан қочи.* (Мақол.) *Илғорларни мақтайдилар, қолоқларни қоралайдилар.*

3. Сон билан: *Бектемир газанданинг биратўла иккитасини гумдон қилди.* (О.)

4. Олмош билан: *Сенга бахтдан тахт тиларман...* (Э. В.) *Замира ўқишда ҳам ҳеч кимдан орқада қолмайди.* (П. Қ.)

5. Равиш билан: *Кўпига ҳам, озига ҳам сабр қилдик, чидадик, болам,— деди Меҳринисо буви.* (О.) *Сиз фақат бугунни кўрманг. Бугуннинг эртаси бор.* (А. Қ.)

6. Феъл ва унинг функционал формалари билан: *Охири жиғибийрон бўлган кампир Башоратга ўдағайлади: «Борингни»*

Йиғиштир дедим, йиғиштир. (А. Қ.) Гапни айтгин уққанга, Жонни жонга суққанга. (Мақол.) Қўрққанга қўша кўринар. (Мақол.) Мана ҳадемай, тўрт йиллик ўқшни ҳам тугатиб, Тошкентга йўл оламан. (Ғ. Ғ.)

7. Мимема билан: *Ҳалижон отнинг дупур-дупурини эшитиб, харсонгош орқасида ўтирди. (М. Сафаров.)*

Икки ва ундан ортиқ сўзларнинг тобеланиш муносабатидан ташкил топиб, бир мураккаб тушунча англатадиган, гапда бутунлигича тўлдирувчи вазифасида қўлланадиган морфологик-синтактик бирликлар мураккаб тўлдирувчи дейлади.

Мураккаб тўлдирувчи кўпинча қуйидаги воситалар билан ифодаланади:

1. Мураккаб сўзлар билан: *Совет Иттифоқи Коммунистик партиясига чексиз миннатдорчилигимизни изҳор этамиз. («С. Ўзб.») Икки юзта пионернинг бир юзу олтинчи бештасига «ГТО аълочиси» значоги берилди. («Л. у.») Тонг саҳарни қутлар булбуллар... (У. Носир.)*

2. Турғун бирикмалар билан: *Меҳмонлар Ленин музейини бориб кўрдилар. («С. Ўзб.») Ўзбек совет энциклопедиясини нашрга тайёрлашда олимларимизнинг хизматлари бениҳоя каттадир. («Ўзб. мад.»)*

3. Фразеологик бирикмалар билан: *Дадам мени ўз ҳузурлариغا чақириб: «Санамай саккиз дейишни қаердан ўргандинг, тирранча»,— дедилар. (Н. С.) Мен Тангриқул ҳожининг тегирмонга тушса бутун чиқишига ишонаман. (А. Қ.)*

4. Изофа характеридаги қаратқичли бирикмалар билан: *Деҳқонларимиз миришкор— ишнинг кўзини яхши биладилар. (Н. С.) Палак экдим Тошбулоқнинг тошига, кўкартирдим кўзгинамнинг ёшига. (Ф.)*

5. Белгисиз қаратқичли бирикма билан: *Бутун қишлоқ Лола сайлига кўчиб жўнади. (Н. С.) Халқимиз ҳар йил пахта кампаниясини уюшқоқлик билан ўтказадилар.*

6. Оборотлар билан: *Сайрамов ўрнидан туриб кетганлигини ўзи ҳам билмай қолди. (А. Қ.) Мардикор олиш воқеасидан халқ нафратланди. (О.)*

7. «Сон+нумератив» моделидаги бирикмалар билан: *Юз метрга югуришда курсимиз биринчиликни олди. Раис бирданига ўн етти кишини механизаторлар мактабига кузатди. (Н. С.)*

Аниқловчи

86-§. Предметнинг белгисини, сифатини, миқдорини, хусусиятини, қарашлилигини англатувчи иккинчи даражали бўлак аниқловчи дейлади. Аниқловчи от ва отлашган сўзлар билан ифодаланган ҳар қандай бўлақларга боғланиб келади: *Мовий осмонда кул ранг булутлар сайр қилишмоқда. (Ш. Р.)*

Қизгин, сокин ҳавода бирин-кетин мардона товушлар янграб кетди. (О.) *Бизнинг ҳалол меҳнатимиз севикли Ватанимизни боғ-бўстонларга айлантирсин.* (Б. Қ.)

Аниқловчи боғланиб келган сўз аниқланмиш дейилади. Демак, аниқланмиш белгиси аниқланадиган предмет.

Аниқловчилар англатган маъноларига кўра икки хил: сифатловчи аниқловчи, қаратқичли аниқловчи.

87-§. Сифатловчи аниқловчи. Сифатловчи аниқловчилар аниқланмишга битишув йўли билан боғланади ва у предметнинг хилма-хил белгиларини (ранги, хусусияти, масаси, таъми, ҳиди, характери, ҳажм-шакли, миқдори, тартиби, тури, жинси кабиларни; шунингдек, бирор пайт ёки ўринга мансублигини билдиради. Англатган маъноларига мувофиқ, қандай?, қанақа?, қайси?, нечта?, нечанчи? каби сўроқларга жавоб бўлади: **Оромбахш, тиниқ ва салқин ҳаво эркаланиб оламни муаттар қилади.** (Г.) *Қуёш, тоза ҳаво, кенг, тиниқ зангори осмон кўзларни беихтиёр тортади.* (О.) **Юмшоқ қорнинг тоза ҳидига... аччиқ, бадбўй ва хавfli бир ҳид қўшилиб турар эди.** (Б. П.) **Миллион-миллионларча оддий кишилар, чет эллардаги дўстларимиз, бизнинг Ватанимизга умид ва фахр билан назар солмоқдалар.** («С. Ўзб.»)

«Сифатловчи аниқловчи» қулайлик учун баъзан «сифатловчи», у боғланиб келган аниқланмиш эса «сифатланмиш» деб ҳам юритилади.

Сифатловчилар қуйидаги сўзлар билан ифодаланади:

Сифатлар билан: Бундай аниқловчи предмет белгиларини турли жиҳатдан характерлашга хизмат қилади: **Салтанатнинг оппоқ, кенг пешанаси, бежирим, қирра бурни, оппоқ иягида нафис бир қизиллик кўринди.** (М. А.) **Баъзан кичкина бир ҳодиса катта воқеаларни билишга сабаб бўлади.** (П. Т.) **Бизнинг эркин ва қувноқ ҳаётимизга ҳеч ким ҳалал бермасин.** (Б. Қ.)

Сифатлар билан ифодаланган сифатловчилар асосан қуйидагича: а) чоғиштирама ва интенсив сифатлар билан: **Кимсасиз бўм-бўш уйлар ичида қоп-қора тун ҳавоси нотинч кезар ва увилларди.** (Павленко.) **Кўм-кўк ғўзалар ҳосилга кириб, нишонаси гулга, гули кўсакка айланмоқда** (Р. Ф.);

б) кичрайтириш, эркалаш аффикслари қўшилган сифатловчилар билан (булар нисбат, эмоционал муносабат ифодалайди): **Болани нобуд қилишга ҳеч қайсимизнинг кўзимиз қиймайди: оппоққина лўмбиллаган ўғилгина бола эди.** (Ғ. Ғ.) **Қиз ўн етти-ўн саккизга кирган, ўрта бўйли, бир қадар кенг ва қорамтир юзли, тўлагина, лўппигина қиз эди.** (О.)

Сифат билан ифодаланган аниқловчилар такрорланиб қўлланганда, белги маъноси таъкидланади ва кучайтирилади: **Гўзал қизнинг узун-узун бармоқларида тилла узуклари... ўзига**

окуда ярашган. (М. А.) Ярқираган яхши-яхши оёқ кийимларини... профком тақсим қилиб берди. Урталикка қурилган мақтаб биносининг **катта-катта** деразалари қуёшда товланиб, қишлоқнинг кўркини очиб юборди. (Т. С.) Сифатловчи вазифасида такрорланиб қўлланган сифатнинг биринчиси чиқиш келишиги формасида бўлиши мумкин: **Курашишимизга янгидан-янги кучқуват бағишлайдиган бу дўстона бирлик, иноқлик кундан-кунга яна ҳам мустақкамланиб борди.** (Дм. М.);

в) антонимик муносабатдаги жуфт сифатлар билан: **Меҳри бўлса дадасига раҳми келгани учун аччиқ-чучук сўзларни ҳам кечирарди. Катта-кичик йўлларнинг ҳаммаси қум билан кўмилган эди.** (Ш. Р.);

г) нисбий сифатлар билан: Бу ҳолда ифодаланган сифатловчи предмет белгисини ўрин ва пайтга нисбат бериш орқали кўрсатади: **Далада кузги буғдой униб чиққан пайт эди. Колхозчилар мавсумий ишларни шоша-пиша бажаришарди.** (Ш. Р.)

2. Отлар билан: **Бунда аниқловчи аниқланмиш (предмет)-нинг материали: нимага хослиги; нимага ўхшашлиги, тури-жинси кабиларни кўрсатади: Каравотнинг устига... шойи, атлас, адрас кўрпалар, момиқ тўшак... момиқ ёстиқлар йиғиб қўйилган эди. Камчат телпак, бархит ва шойи чопонлар кийган кўп йигит-қиз тўпланган.** (М. А.) **Синглим Қумрининг чўлпон кўзлари эсингизга тушдими? (Я.) Ишчиларнинг темир, пўлат кўллари энг юксак тоғларнинг бағрини ёради.** (Ҳ. О.) **Уни Кўкон араванинг кўпол ғилдираги ўйноқлатиб кетган бўлса керак.** (Ас. М.)

Такрорий отлар билан ифодаланган аниқловчилар аниқланмишга битишув йўли билан боғланиб, аниқланмиш предметнинг миқдор жиҳатдан ортиқ эканлигини англатади: **Булар пайкал-пайкал ерга, омбор-омбор ғаллага, сарой-сарой молга, рама-рама қўйга эга бўлганларидан кейин... қулликлари унутилган. Гўнг остидан сандиқ-сандиқ қимматли моллар, той-той газламалар ва бошқа қимматли нарсалар чиқа бошлаган.** (А. С.) **Ҳар ерда уюм-уюм пахта чақнайди.** (О.)

3. Аниқлик, мажҳул нисбат ва барча замон формалари билан шаклланган сифатдош билан: **Бу кўрилмаган қизиқ ишлар соддадил Холмуродга ажойиб завқ беради.** (П. Т.) **Богаётган қуёшнинг сўнги нурлари азим чинорларнинг учиде жилваланиб ўйнади.** (М. И.) **Теварак-атрофни эзилган узум ширасининг ҳиди босган. Порлаган юз, яшнаган кўз, ботир қиз! Комсомолда чечак каби очдинг юз.** (Ҳ. О.) **Баъзан сифатдош ўзига тобе сўзлар билан сифатдош оборотни ҳосил қилади. Сифатдош оборот яхлитлигича аниқловчи ҳисобланади: Сувга бораётган, сувдан келаётган, ўт ёқаётган, туя суғораётган одамлар, ўз ишлари билан овора бўлиб, ўймалашиб юрадилар.** (Б. К.) **Ой шуъласи тушиб турган бинолар заррин тусда оқариб кўринади. Янги ўйғонган ям-яшил баргчалар билан ясанган дарахтлар**

қуёш нурида чўмилади. . . Гулнор чуқур садоқат ифода этган кўзлари билан йиғитга қаради. (О.) *Ўз маданиятини тараққий эттирмоқчи бўлган киши, олға боришни истаган ҳар бир инсон рус тилини билмоғи керак.* («С. Ҳзб.»)

4. Саноқ ва тартиб сонлар билан. Бу ҳолда аниқловчи предметнинг саногини, санаш тартибини ёки тахминий миқдорини кўрсатади: *Бу гиёҳлар мингга касалга даво.* (С. Н.) *Бухоро шаҳридаги мингларча кўчалардан ва кўчадаги юзларча довуллардан бирдан чиқаётган тартибсиз, ваҳимали ва ёқимсиз садолар. . . ҳаяжонга келтиради.* (С. А.) *Иккинчи дарсда Зоҳидов. . . ҳисобдан дарс берди.* (П. Т.)

Баъзан *кўп, мўл, кам, бир оз, неча, қанча, бир неча, бир-мунча, анча, бир талай, бир тўп, бир гуруҳ* сингари даражамикдор равишлари, нумератив сўзлар аниқловчи бўлиб келиб, предметларни миқдор томондан аниқлайди: *Бир тўп қариялар майдоннинг кираверишида офтоб — шувоқда ўтириб, афтидан, автомобиль кутишар эди. Оқтовуқ томонидан келган бир гуруҳ ўсмирлар, йиғитлар ҳайқириб-ҳайқириб бир-бирини қувлашиб ўтиб кетди. Уларнинг кетидан хўкиз қўшилган аравада бир талай болалар қий-чув қилиб ўтди.* (А. Қ.) *Кўп хотинлар, азада айтиб йиғлаган каби, ёниқ фарёд кўтаради.* (О.) *Кўпгина қорхоналарда беш кунлик иш ҳафтасига ўтилди.* («С. Ҳзб.»)

5. Олмошлар билан. Бунда олмошларнинг маъно турларига кўра аниқловчилар предметларни конкретлаштириб, умумлаштириб, макон, пайт ва бошқа жиҳатлардан аниқлаб келади: *Мана бу ўртоғим — доктор. . . Бу кишининг феъли-атвори менга жуда ёқиб тушди.* (Ғ. Ғ.) *Унинг шахло кўзларида қандайдир бир қувонч аломатлари кўринди.* (Б. К.) *Ҳовлига яқин ерда қандайдир бир ҳашарот чирилламоқда эди.* (С. В.) . . . *Баданим аллақандай қўрқинчли учрашувдан дарак бергандай жимирламоқда эди.* (Ғ. Ғ.) *Билмадим, бошқа докторлар қандай ҳукмга келган эканлар, менимча, хотинларда ўткир асабийликдан бошқа ҳеч қандай жиддий касаллик кўринмас эди.* (Ғ. Ғ.)

6. *-ча, -дай, -дек* қўшимчалари воситаси билан ясалган равишлар, *каби, сингари* кўмақчили отлар билан. Бу ҳолда аниқловчи предмет белгисини ўхшатиш йўли билан кўрсатади: *Душманнинг ҳужуми шиддатли бўлади. Қатъият ва темирдек ирода билан қарши туринамиз.* (Я.) *СССР халқларининг қардошларча дўстлиги бузилмас ва енгилмас дўстликдир.* («С. Ҳзб.») *Теварагида гул барглари каби парвоналар-учишган лампанинг пилигини кўтарди.* (О.) *Тўқ қизил бахмал каби шафтолилар гўё дарахтларни безаш учун сепилган катта-катта мунчоқлардек тўйилдилар.* (Б. К.)

7. Тақлидий сўзлар билан. Бунда аниқланмишнинг хусусияти тақлидий йўл билан билдирилади. Масалан, *Дупур-дупур* туёқ товушлари билан *кўча тўлди. Араваларнинг қалдир-*

қулдур овозлари... эшитилади. Уйда қаҳ-қаҳ кулги аралаш ғовур-ғувур овозлар эшитилади. ... Жаранг-журунг қадах овозлари дутор, ғижжақларнинг майин оҳангларига қўшилиб, тантанали хорга айланадилар. (Б. К.)

8. *Керак, зарур каби предикатив-модал сўзлар билан. Бу ҳолда аниқловчи предметнинг белгисини унинг қиймати, унга бўлган эҳтиёж нуқтаи назаридан билдиради: Зарур ишлар битгач, она чой қайнатишга буюрди. Керакли жойлар билан гаплашиб қўйди. Нима қилибман буларга? Далада қолган кераксиз пичанни ўриб олганимми? (М. А.)*

88-§. Қаратқичли аниқловчи. Предметнинг қарашлилигини кўрсатувчи аниқловчи қаратқичли аниқловчи дейилади. Қаратқич вазифасида қўлланувчи сўз қаратқич келишиги формасида, қаралмиш эса эгалик формасида шаклланади. Қаратқичли аниқловчи кимнинг?, ниманинг?, қайси?, қандай? каби сўроқларга жавоб бўлади. Масалан, *булбулнинг овози, Навоийнинг ғазали, тоғнинг ҳавоси, булоқнинг суви, турнанинг боласи, чумчуқнинг пари* бирикмаларида биринчи компонентлар қаратқичли аниқловчилар бўлиб, аниқланиши лозим бўлган предметларнинг (иккинчи компонентнинг) қайси шахсга қарашли эканлигини, ўринга бўлган муносабатини, турини кўрсатган, натижада аниқланмишнинг одатдаги (ёлғиз ҳолдаги) маъно доираси торайган — аниқланган.

Қаратқичли аниқловчилар грамматик ва семантик шаклланиши жиҳатидан икки турга ажралади: белгили аниқловчилар (қаратқич келишиги қўшимчасини олган), белгисиз аниқловчилар (қаратқич келишиги қўшимчасини олманган).

1. Белгили аниқловчилар предметнинг бошқа бир предметга ёки шахсга конкрет қарашлилигини таъкидлаб кўрсатиш орқали ифодалайди: *Енгилтаклик бизнинг кишиларга хос сифат эмас. (Т. С.) Артилган, тозалаган сари семиз отларнинг баданлари ярқирайди. (О.) Қайрағоч теракларнинг илдизи ер остига синган. (О.) Оқилбой уйдагиларнинг бутун умидини барбод қилиб, гапнинг пўсткаласини айтиб берди. (М. А.)*

2. Белгисиз аниқловчи предметнинг умумий қарашлилигини ифодалайди: *она меҳри, шаҳар кўчаси, тоғ пиёзи* каби.

Англашиладики, қаратқичли аниқловчининг ҳар иккала турида ҳам предмет қарашлилиқ йўли билан аниқланади: *тоғ ҳавоси, тоғнинг ҳавоси* каби. Бироқ бундан қаратқичли аниқловчининг белгили ва белгисиз формаларда қўлланилиши (шаклий бошқалиги) фарқсиз деган хулоса чиқариб бўлмайди. Солиштиринг: *Тоғнинг ҳавоси шифобахш. (П. Қ.)— Қаернинг ҳавоси? тоғнинг* (аниқловчи таъкидланган). *Халқ тоғ пиёзидан ҳам фбрдаланади. Қандай пиёздан?— тоғ пиёзидан*

(аниқловчи таъкидланмаган, умумий қарашлилиқ — предметни сифатлаш орқали аниқлашга мойиллик).

Белгисиз аниқловчилар сифатловчи аниқловчиларга ҳам яқин туради ва аниқланмишни жинс, тур, хослик нуқтаи назаридан аниқлайди: *Дала йўлининг икки томонидаги боғлар ту-таш гуллар билан қопланган. (О.) Данғиллама клуб ва чухона бинолари шу кезларда алоҳида безатилган. (Р. Ф.) Қишлоққа яқин ерлардаги мева дарахлари чиройли бир манзара касб этган. (Б. К.)*

Қаратқичли аниқловчили бирикмаларнинг белгисиз турида ички (семантик) муносабат кучли бўлади. Бирикма компонентлари ифодалайдиган тушунчалар бир-бирига яқинлашади. Натижанда кўпгина белгисиз қаратқичли бирикмалар даврлар ўтиши билан одатдаги синтактик алоқаларининг йўқотади: *илм аҳли, сўз боши, Пушкин кўчаси, Навоий театри, Министрлар Совети каби.*

Қаратқичли аниқловчили бирикмаларда, баъзан қаратқич компонент қўлланмайди. Буни аниқланмишдаги эгаллик қўшимчалари кўрсатиб туради: *Икки йилдан кейин тўйимиз бўлади. Ваъдамиз бир ерда қарор топди. (F. F.) Йўлга солар, тутар қўлимдан, бошимдадир сенинг ҳаёлинг, юракларда ёнар суратинг, гўзаллигинг, гулинг, жамолинг. (Ҳ. О.)*

Қаратқичли аниқловчи алоҳида аниқловчилар олиб келиши мумкин. Бунда предмет турли томондан, янада конкрет аниқланади: *Чол, бу бегона йигитнинг вазиятида тараддудланиш сезиб, қайтадан сўради. (О.) Табиийки, бу олий орзуларнинг рўёбга чиқуви фақат сувга боғлиқ эди. (Ш. Р.)*

Аниқловчи кўпликдаги биринчи ва иккинчи шахс кишилиқ олмошлари билан ифодаланганда, аниқланмиш эгаллик қўшимчасисиз ҳам шаклланиши мумкин: *Бизнинг йигитни ҳам, катта масофани пиёда босгани учунми, кун хийла бетоқат қилган эди. (О.) Бизнинг полкда турли миллатдаги йигитлар бор. (F. F.)*

Қаратқичли аниқловчи асосан аниқланмишдан олдин келади. Айрим ҳоллардагина, айниқса шеъриятда, аниқланмишдан кейин келиши мумкин: *Шодлигим кўкка сиғмас, битмас бахтим бор менинг. Энг баланд ушда Помир тоғининг тикилгандир зўр байроғимиз. (Ҳ. О.)*

Қаратқичли бирикма таркибидаги компонентлар контакт ҳолида келганлари каби дистант ҳолатда — бир-бирларидан ажратилган, орага сўз киритилган ҳолда ҳам кела олади: *Кўкка юлдузларнинг олтин гунчалари сепила бошлади. Қишлоқ меҳнат ва ижоднинг ҳар кунги баланд, қизғин руҳи билан яшар эди. Сенинг ширин табассум билан айтган захарли сўзларинг менга аччиқ шарбатни эслатади. (М. И.) Набираларнинг ҳаддан ошган суюнчли ҳангомаси чолнинг кўзларини очди. (О.)*

89- §. Қаратқичли бирикманинг ифода материали асосан қуйидагича:

1. Икки элементи ҳам конкрет предмет маъносидаги сўзлардан иборат бирикмалар: *Йигитнинг юраги бир оз ўйнаб кетди. Йўлчининг кўзига, «жаннатдай» боғ манзараси очилди. (О.) Йўлчи меҳмонларнинг отларини... темир қозықларга қантариб боғлади. (О.) Супанинг четига омонатгина ўтириб бошини қуйи солди (О.)*

2. Бош компонент равиш, аслий сифат ёки сифатдошдан ясалган абстракт от, эргаш компонентни отдан иборат бирикмалар: *Бир тўп жайдарни қизил олма мевасининг мўллигидан ҳовузга энгашиб тушган... Қуёш яширинган бўлса ҳам, кундузнинг ёруғлиги ҳали тамом сўнмаган. (О.) Кампирнинг бу гаплари болага унинг муҳаббатининг ошиб бораётганлигини равшан кўрсатиб турар эди. (F. F.)*

3. Компонентлари абстракт отлар билан ифодаланган бирикмалар: *Аянч, жиркани ҳислари, ғазаб ва номус ҳислари алангаланиб, қалбларда алвон турли тўлқинлар жўш урганди. (M. A.)*

4. Аниқловчи от ёки олмош билан, аниқланмиш сифатдош билан ифодаланган бирикмалар: *Меҳмоннинг қизарганини пайқаган кекса бой юзини тескари бурди. (О.) Менинг келаётганимни бир неча кишилар кўрган эди. (F. F.)*

5. Ҳар иккала компоненти ҳам олмош билан ифодаланган бирикмалар: *Бироқ бизнинг ҳаммамизни ташвишга солаётган бошқа бир жиддий масала бор эди. (Дм. М.)*

6. Бош компоненти ҳожат, керак, зарур сингари модал сўзлар билан, эргаш компоненти от, олмош ва ҳаракат номи билан ифодаланган бирикмалар: *Энди уни шаҳарга юборишнинг ҳожати йўқ. (Дм. М.) Тўйдан кейин ногора чалишнинг ҳеч кимга кераги йўқ. (А. Қ.)*

90- §. Бир аниқланмишга бирдан ортиқ аниқловчилар эргашиб келади. Бу икки хил кўринишга эга:

1. Аниқловчилар бир хил характерга эга бўлади ва аниқланмишни бир томондан аниқлайди. Бундай аниқловчилар уюшмиш аниқловчиларни ҳосил қилади: *Золимларга кўкрак керган, мушт кўтарган мингларча ўз оға-иниларининг, оталари, оналарининг гулдурос овози унинг қулоқларида гувуллайди. (О.)*

2. Аниқловчилар турли характерга эга бўлади ва предметни турли томондан аниқлайди. Бундай аниқловчилар уюшмайди ва улар орасига ҳеч қандай белги қўйилмайди: *Кўпни кўрган бу кишининг подполчилик фаолиятида қандайдир чинакам ижодият бор эди. (Дм. М.)*

91- §. Аниқловчилар тузилиши жиҳатидан икки хил бўлади: содда аниқловчи, мураккаб аниқловчи.

Синтетик формадаги сўзлар билан ифодаланиб, бир содда тушунча англатадиган аниқловчи содда аниқловчи дейилади. Содда аниқловчи қуйидаги сўз туркумлари билан ифо-

даланади: а) от билан: **Мамлакатимизнинг ҳамма бурчакларида байрам тантанаси ҳукм суради.** («С. Ўзб.») **Пўлат қиличингни кўрганман ўтда, халқимиз Москвадан қувганда ёвни.** (Ҳ. О.) **Аҳмадалининг укаси инженер бўлди** (А. Қ.); б) сифат билан: **Улуғ жанг кунидир** (Ғ. Ғ.); в) сон билан: **Юзнинг яри — эллик. Иккита олма бир кило чиқди; г) олмош билан: Ҳамма гуллар мени олқишлар, ҳамма қушлар тинмай сайрайди.** (Ҳ. О.) **Бизнинг колхоз — бой колхоз; д) равиш билан: Эртанинг бугуни бор, бугуннинг эртаси бор. Кўп гапнинг ози яхши, оз сўзнинг ўзи яхши** (Мақол.); е) сифатдош билан: **Ўқиганининг тили кўп узун бўлди.** (Фольклордан.) **Кўрилажақ масала ҳам нозик экан.** (Ғ. Ғ.)

Икки ва ундан ортиқ сўзларнинг тобеланиш муносабатидан ташкил топиб, бир мураккаб тушунча англатадиган, гапда бир бутун ҳолда аниқловчи вазифасида қўлланадиган бирикмалар м у р а к к а б а н и қ л о в ч и дейилади.

Мураккаб аниқловчилар қуйидаги морфологик-синтактик ҳодисалар билан ифодаланади:

1. Мураккаб сўзлар билан: **Урта Осиёлик олимлар симпозиумга тўпландилар.** («С. Ўзб.») **Жигар ранг бир мундир истаги учун наҳотки еримиз чаппа айланиб, наҳотки дарёлар оқар тескари.** (Ғ. Ғ.) **Кабинет учун бир юз элликта оммабон китоб, йигирма бешта портрет олинди.** («Ўқ. газ.»)

2. Турғун бирикмалар билан: **Совет социалистик республикалар иттифоқининг гражданиман.** («С. Ўзб.») **Сиёсий маориф уйининг ходимлари атеистик пропаганда соҳасида катта ютуқларни қўлга киритдилар. Байкал-Амур магистралининг дов юрак қаҳрамонларига халқимиз номидан «табрикнома» йўланди.** («С. Ўзб.»)

3. Фразеологик бирикмалар билан: **Оғзинг қани деса, қулоғини кўрсатадиган Ҳайдарқул бугун хўжалик раҳбари.** (А. Қ.) **Самадий юлдузни бенарвон урадиган йигитларимиз деб мақтанди.** (Ас. М.)

4. Изофа характеридаги қаратқичли бирикмалар билан: **Геолог бўлиш учун, — дерди Смирнов, — ер қаърининг гузуллашидан, тоғ бағрининг титрашидан кўрқмаслик керак.** («Гулистон.») **Йиғилишга пахта майдонининг қаҳрамонлари таклиф этилган.** (Н. С.)

5. Бир умумий аффикс воситасида бошқариладиган бирикмалар билан: **Башорат тўрт қаватли бинонинг ёнида тўхтади.** (Ас. М.) **Кўпчилик ўртасида оқ кофтали, қора юбкали, ихчам қоматли Фотима қувноқ турар эди.** (П. Т.) **Юз йиллик кекса қарағайлар ўзаро шивирлаша кетди.** (Б. П.) **У билан ўтган тўрт кунлик умр жуда қувноқ эди.** (Ғ. Ғ.) Бундай бирикмаларда баъзан бошқарувчи аффикс **-ли** ёки **-лик** қўлланмайди: **Ҳарбий кийим кийган, қора қош, қора кўз бир йигит самолётнинг деразасидан кўзини узмай, ерни томоша қилиб борарди.** (З. Ф.)

6. Ҳоким компоненти эга формасидаги сўз тобе компоненти сифат ва сифатдошдан иборат бўлган бирикмалар билан: *Қулоғи чиноқ, юзи ясси, кўзлари қисик, сочи диккайган бир тилмоч улуғларнинг ёнига яқинроқ ўтирди.* (М. А.) *Тани соғ одамнинг ақли ўткир, иши покиза бўлади. Сен ўтқазиб кетган ниҳол ўсиб бўйингдай бўлди.* (Ҳ. О.) *Кўз илғамас ўрмонларингда...* (Ҳ. О.)

7. Ҳоким компоненти эга формасидаги сўз, тобе компоненти бор ва йўқ сўзларидан иборат бирикмалар билан: *Поёни йўқ она ер ва зангори Днепр кўриниб турсин менга...* (Т. Ш.) *Ақли бор киши ҳамиша масъулиятни ҳис этади.*

8. Ҳоким компоненти ёшли ёки яшар, чоқли каби сўзлар, тобе компоненти саноқ сондан иборат бўлган бирикмалар билан: *Етмиш-етмиш беш яшар бир чол кўрғон дарвозасидан кирувчи ҳар бир кишига кўриниб турарди.* (С. А.) *Ун беш-йигирма чоқли одам анчадан бери офтобда ўтириб зерикди.* (А. Қ.)

9. Ҳоким компоненти ўлчов, миқдор, даража ёки ҳажм билдирувчи сўзлардан, тобе компоненти саноқ сондан иборат бўлган бирикмалар билан: *Ошлар сузилди, ҳар бири ўн қадоқ гурунчининг палови сиғадиган лангари товоқлар дастурхон устига тизилди, ҳар бир товоқ палов ёнида бир товоқ қайнатилган қазви, бир товоқ қовурилган қўзи гўшти ва бир дона ичи майиз, гурунч ва дориворлар билан тўлдириб қиздирилган товуқ қўйилди.* (С. А.) *Ҳозиргача биз бир минг бир юз гектар пахта майдонини сифатли ҳайдовдан чиқардик...* *Саккиз минг бир юз кубометр зовур қазидик.* («С. Ўзб.»)

10. Ҳоким компоненти ортиқ, кам, яқин сўзларидан, тобе компоненти чиқиш ёки жўналиш келишиги формасидаги сондан иборат бўлган бирикмалар билан: *Мингдан ортиқ комсомол БАМга бориш учун ариза берди.* («С. Ўзб.») *Элликка яқин область агитаторлари районларга жўнаб кетдилар.*

11. Ҳоким компоненти номли ва деган сўзлари, тобе компоненти от ёки феълдан иборат бирикмалар билан: *Ҳасаннинг оиласида унинг Зулайҳо номли ўрта ёшли хотини, Моҳтоб деган бўй етган қизи...* бор эди. (С. А.) *Бирдан зал гулдурос олқиниларга, яшанг, камол топинг, муродингизга етинг деган овозларга тўлиб кетди.* (З. Ф.)

12. От+-даги аффикси билан шаклланган от кўмакчидан иборат бирикмалар билан: *Майдонга қурилган қора уй олдидаги супада уч чўпон ётмоқда эди.* (С. А.) *Бу дарё ичидаги тош эди.* (П. Қ.)

13. Ҳоким компоненти хос, ўхшаш, мувофиқ, қарашли, яқин, баравар, тегишли ва тенг сингари сўзлардан, тобе компоненти отдан иборат бўлган бирикмалар билан: *Гулнор қизларга хос нозу қарашма билан гулдай очилиб кетди.* (С. А.) *Урушдан илгари бу ер институтга қарашли бир кишиники эди. Ҳакка қағиллаб ёй ўқининг парига ўхшаш думини ёйди-да, тўғрига*

қараб учиб кетди. (Б. П.) Мени эса умри етти йил, лекин мазмуни етмиш йилларга тенг бир ҳиссиёт чулғаб олган эди. **Ез фаслига мувофиқ оқ кителлар кийган Казанцев, Никофоров, яна ёш қозоқ тилмоч худди чайкага ўхшаш кўринарди.** (М. А.) **Пахта, гавҳар билан тенг нарсалар уни қизиқтирар эди.** (Б. К.)

92- §. Изоҳловчи. Предметга бошқа ном бериш, уни бошқача аташ йўли билан аниқлайдиган бўлақлар изоҳловчи, изоҳловчи аниқлаб келган бўлақ эса изоҳланмиш дейилади. Изоҳловчили бирикмада икки предметнинг ўзаро муносабати ифодаланади. Изоҳловчи ва изоҳланмиш бўлақлар от, отлашган сифат, сон ёки сифатдош билан ифодаланади. Масалан, **Уғил бола бўлганимда, албатта шу ерга келиб ишлардим, деб ҳавас қиларди Башорат. Бу Қудратиллахўжа вофуруш хонадони — Найманча танасидаги қуртнинг сўнги уяси эди.** (Ас. М.) **Кундузи болалар банд қиладиган парталарни кечкурун уларнинг оталари, акалари — катталар банд қилади.** (П. Т.)

Изоҳловчилар изоҳланмишдан олдин ҳам, кейин ҳам келади. Изоҳланмишдан кейин келган изоҳловчилар одатда ажратилди: **Бизлар, колхозчилар, партиямиз XXV съезди қарорларини бажаришга ҳаракат қилиб, юқори ҳосил чораларини кўрмоқдамиз.** («С. Ўзб.»)

Изоҳловчилар бир сўз билан ифодаланганидек, сўз бирикмаси билан ҳам ифодаланади: **Бу таниш товуш баҳор эртасининг завқли, ҳаётбахш шов-шувига, ҳаёт тўлқинига қўшилиб кетди.** (Н. С.)

Шахс номларини изоҳлаб келган изоҳловчилар изоҳланмиш шахснинг ёшини (**Хадича кампир**), амал-унвонини (**ўқувчи Толиб, полковник Ялангўш**), касби ва мутахассислигини (**Карим ошпаз, Исмоил доктор**), жинсини (**жажжси қиз Майсара, ўғил болалар**), қариндошлик муносабатини (**Мавлон амаким**), миллатини (**ўзбек Алишер, рус Степан**) кабиларни билдиради.

Изоҳловчилар ўхшатиш маъносини ҳам англатади. Бундай изоҳловчилар эмоционал характерга эга бўлиб, изоҳланмишни субъектив баҳолашга хизмат қилади: **Хитой зонтига ўхшаш бу ёйиқ соябонга тикилган чақноқ гуллар — юлдузлар, одамни сеҳрлаб қўйгудек жилвадор.** (Ҳ. Ғ.) **Урик, олма, шафтолиларнинг кўркам гулдасталари — тоза руҳли, қувноқ табиатнинг мўл-кўл ёйган гўзаллик сепи, қуёшда турли ранг ва нур билан порлайди.** (О.) **Худди олтин билан тўқилгандек ёрқин ҳавода, ажойиб чарх уриб, кабутарлар — қанотли раққосалар, ўйнарди.** (О.)

Изоҳловчилар тасвирий характерда ҳам бўлади: **Ферма мудири — қоп-қора, ўйноқи кўзли, тез гапирадиган, серҳаракат йигит — жун қирқувчилар ишлаётган сайхонга, бошлаб борди.** (Ас. М.)

Изоҳловчи ва изоҳланмиш бир сўз билан ифодаланади. Бу

ҳолда изоҳланмиш аниқловчи билан қўлланган изоҳловчи томонидан изоҳланади: *Энди янги бир фурсат — очилиш, гуллаш фурсати бошланди.* (Б. К.) *Бу йил совет халқига — ижодкор яратувчи халққа коммунистик жамият қуришда янги ғалабалар келтирди.* («С. Ўзб.») *Ахир шундай қадрдон яқин бир дўстни — юрак дўстини, унутиш мумкинми?* (З. Ф.)

Баъзан изоҳловчи бирдан ортиқ бўлади. Бу ҳолда изоҳланмиш предмет турли томондан характерланади: *Оташнинг ватанпарвар, буюк ёзувчи Ҳамза Ҳакимзода Ниезийнинг юбилейи социалистик ватанимиздаги барча халқларнинг маданий байрамига айланди.* («С. Ўзб.») *Шапқаларда қизил юлдузлар, озодлик юлдузлари, озодлик умидлари, порлаб ёнади.* (Н. С.)

Ҳол

93-§. Ҳаракат-ҳолатнинг бажарилиш ўрни, пайти, сабаби, тарзи, мақсади ва шу кабиларни кўрсатиб, бошқа бўлакка тобе бўлган иккинчи даражали бўлак ҳол дейилади.

Ҳоллар аксарият феъл кесимга, шунингдек, ҳаракат номи, сифатдош, равишдош ёки равиш билан ифодаланган бўлакларга боғланиб, уларни бирор жиҳатдан изоҳлаб келади. Масалан, *Сафаров билан Самандаров қотиб-қотиб кулишди.* (О.) (Кесимга боғланиб, ҳаракатнинг қайтарзда бажарилишини кўрсатган.) *Ойсултон ҳаёл суриб айвонга чиқиб қолганини ўзи ҳам сезмай қолди.* (Кесимга боғланиб, ҳаракатнинг бажарилиш сабабини кўрсатган.) *Равон ўқишни дадамдан ўргандим.* (Тўлдирувчига боғланган.) Ҳол равиш, равишдош, воситали келишик формаларидаги ёки кўмакчили отлар, ҳаракат номи, сифат, шунингдек, равиш характериға эға бўлган ажралмас бирикмалар билан ифодаланади.

Ҳол кўпинча равиш билан ифодаланади. Равиш гапда якка ҳолда ёки ўзига тобе сўзлар билан биргаликда (равишдош оборот кўринишида) ҳол функциясини бажаради. Бу унинг асосий синтактик вазифасидир.

От ва ҳаракат номи эса ҳолат, макон, сифат, сабаб, мақсад каби муносабатларни англатгандагина ҳол вазифасида келади. Улар баъзан ўзига тобе бўлаклар билан бирга (ёйиқ ҳолда) яхлит бир бўлак — ҳол бўлиб келиши мумкин: *Ботир баланд руҳ ва тегик қадам билан жўнади.* (С. Н.) *Ишни катта ҳушёрлик билан, дадиллик билан кенг миқёсда давом эттириш керак.* (Ас. М.)

Ифодалаган мазмунига кўра ҳоллар қуйидаги турларға ажратилади: равиш ҳоли, миқдор-даража ҳоли, ўрин ҳоли, пайт ҳоли, сабаб ҳоли, мақсад ҳоли, шарт ҳоли, тўсиқсизлик ҳоли.

94-§. Равиш ҳоли. Ҳаракатнинг қайтарзда, қандай вазият-

да содир бўлишини кўрсатадиган ҳол равиш ҳоли дейлади.

Равиш ҳоли қуйидагича ифодаланади: 1. Ҳолат равиши билан: *Оппоқ булутлар аста-секин қорая бошлади.* (Ф.) *Урмонжон тўсатдан келиб қолди. Сидиқжон бирдан бошини кўтардида, аланглаб қолди.* (А. Қ.) *Ортиқ Артаманов билан дўстларча кўришди.* (Б. К.)

2. Равишдош билан: *Йўлчи суқила-суқила олдинга интилди. Икки томондан учтадан олтига оқ кийинган қиз, чилдирма мақомига оёқ уриб, кифт қоқиб чиқди.* (О.)

3. Сифат билан. *Улар кўзлари билан илиқ, самимий саломлашди.* (О.) *Мен ҳақиқат учун айтилган гапни тўғри тушунман,— деди Элчибек.* (Ас. М.)

4. Кўмакчили ёки кўмакчисиз абстракт отлар ва ҳаракат номи билан: *Совет ёшлари ўз келажакларига ишонч билан қарайдилар. Бригада ўз вазифасини шараф билан бажарди.* (Р. Ф.) *Ойқиз чўл оқшомини дилдан севади.* (Ш. Р.) *Насимжон бемаъни оғиз жилмайиш билан теваракка қаради.* (О.) *Смирнов тиниқ сувга эътибор билан тикиларкан, юракюрагидан пичирлади... У Султоновни ўйлаб ич-ичидан ачиди.* (Ш. Р.)

5. Равишдош формасидаги «бўлмоқ» ёрдамчиси билан бириккан сонлар билан: *Дарёнинг бир жойи ботаётган қуёш нурида қип-қизил бўлиб товланарди.* (Т.) *Чиройли дўппи кийган қиз биринчи бўлиб кирди.* (Ш. Р.)

6. Экан ёрдамчиси, ҳолда сўзи билан бириккан сифатдош билан: *Бўтабой ҳамон ўйлаган ҳолда хатни букар экан «уф» тортиди.* (А. Қ.) *Ана қўл пулемётни маҳкам уйлагани ҳолда Прохоров қўлаб тушди.* (З. Ф.)

7. Кўмакчилашган сўз+от ёки от формасидаги сўз билан: *Бир миллиондан ортиқ хотин-қиз ўқитувчилар ёш авлодни совет ватанпарварлиги ва халқлар ўртасида дўстлик руҳида, коммунизм қурилиши ишига садоқат руҳида тарбиялаш ва ўқитиш соҳасида ўз кучларини сарф қилмоқдалар. Коммунистик партия етакчилигида, Ленин байроғи остиди коммунизм сари шахдам қадамлар билан бораверайлик. Қариялар Акмал бошчилигида экинзор бўйлаб ўтди.* (Т. С.) *Кекса бригадир мажлисдагиларнинг гулдурас қарсақлари остида настга тушди.* (Р. Ф.)

8. Равишда, суратда, тарзда, тахлитда, йўсинда, вазиятда, тартибда каби сўзлар билан бириккан сифат, сифатдош, равиш ва кўрсатиш олмошлари билан: *Яна теваракдан одамлар тўхтовсиз равишда бу ерга оқмоқда эди.* (О.) *Мамлакатимизда аҳолини маҳсулотлар билан марказлашган тартибда таъминлаш системаси амалга оширилмоқда.* («С. Ўзб.»)

9. Тақлидий сўзлар билан: *Анорхон пиқ-пиқ йиғлади. Боқча ҳовлида шафтолийлар, олмалар, ноқлар, тап-тап тўқила бош-*

лади. Тим қоронғилик ичида узоқдан юлдузлар жимир-жимир кўз қисар эди. (О.)

10. -дай, -дек, -симон аффиксларини олган, каби, сингари кўмакчилари билан бириккан от, сифатдош билан: *Тозагул ўн саккизга кириб, ойдаи тўлган, офтобдай кулган эди.* (Ҳ. Ғ.) *Тепаликдаги қишлоқ бу гўзалликка маст бўлгандек мудраб ётарди.* (Ғ.) *У Йўлчига яқин келиб, она каби бошини силади. Тун совуғи билан қотган лой оёқ остида синиқ шиша парчаси каби қирс-қирс ушалади.* (О.) *Кулала яширингансимон унга яқин келди.* (А. Қ.)

11. Равиш характеридаги фразеологик бирикмалар билан: *Улар... топирилган вазифани қўл учида бажариб юрдилар.* (Б. К.) *Муҳаббат деганим шуки, ҳеч вақт мендан кетгунча, эгасига етгунча тахлитда иш кўриш ярамайди.* (Р. Ф.) *Тоҳир... чидам билан яна анча вақт тишини тишига қўйиб кетди.* (М. Ҳ.)

95-§. **Миқдор-даража ҳоли.** Миқдор-даража ҳоли иш-ҳаракат, ҳолат, вақт кабиларнинг қайдаражада эканлигини, миқдор жиҳатдан чегаралаб, даражалаб кўрсатади.

Миқдор-даража ҳоли қуйидагича ифодаланади:

1. Миқдор равишлари ва миқдор-даража маъносига эга бўлган сифатлар билан: *Кун тамом ёришиб кетди.* (Б. П.) *Поёнсиз осмон гумбази яна ҳам чексиз кенгайди.* (Ғ.) *Брянск ўрмонларидаги ярим йиллик партизан ҳаёти ҳам бу масалага анча-мунча ўргатиб қўйган эди.* (Б. П.)

2. *Марта, бор, дафъа, баравар, ҳисса, процент* каби сўзлар олиб келган сон ва олмошлар билан: *Йўлчи бу дорини икки марта тайёрлаб берди.* (О.) *Алексей бу қўшиқни илгари ҳам бир неча бор айтган эди.* (Б. П.) *Ҳозирдан эътиборан меҳнатимизни икки ҳисса оширайлик.* (О.) *Менинг бригадам планни тўрт юз процент бажарди.* (М. Ҳ.)

3. *Кўра, қараб, яраша, сари, сайин* каби сўзлар олиб келган от ва сифатдош билан: *Хайр, ризқимизга яраша қолар, ўртоқ полковник.* (Я.) *У юрган сари тўп овозлари уни магнит каби куч билан ўзига тортарди.* (Б. П.)

4. Сон ва узунлик ўлчовининг номидан иборат бирикмалар билан: *Яна бир километрча юрдим, лекин лагерь кўринмади. Ўн метрча баландликка кўтарилдим.* (Р. Ф.)

5. Сон+чиқиш келишигидаги вақт номи, *ортиқ, ошиқ, кам, кўп* каби равишлардан таркиб топган бирикмалар билан: *Зиёдаҳон бир ярим соатдан ортиқроқ гапирди.* (А. Қ.) *Улар бир ойдан кўпроқ излашган. Жазоловчилар ўрмонни икки соатдан ортиқ ўққа тутди.* (Фад.)

6. *Бўйи, ичида, давомида, мобайнида, орасида* кўмакчилари билан бириккан вақт номларини англатувчи отлар ёки сонлардан ташкил топган бирикмалар билан: *Асрлар бўйи қақраб ётган ерлар боғу бўстонга айланмоқда. Бир-икки йил орасида айёр қиз Насимжонни хотинидан айнитиб, ўзи тегиб олди.* (О.)

7. Сон ва вақт билдирувчи сўзлар бирикмаси билан: *Поезд уч кечаю-уч кундуз йўл юрди. (З. Ф.) Йўлчи икки-уч минут ҳайрат ва саросимада қолди. (О.) Бир кун кутдик, икки кун кутдик, ўн кун — ҳамон алоқа йўқ. Эшелон қўзғалгунча икки соатгина гаплашиб олди. (Дм. М.)*

96-§. Урин ҳоли. Иш-ҳаракат ёки ҳолатнинг содир бўлишдаги ўрин маъносини билдирувчи ҳоллар ўрин ҳоли деб аталади.

Урин ҳоллари иш-ҳаракатнинг бирор жиҳатдан ўринга муносабатини кўрсатади ва қа е р д а?, қа е р д а н?, қа е р г а?, қа е р г а ч а? сингари сўроқларга жавоб бўлади.

Урин ҳоллари маъноларига кўра учта асосий группага бўлинади:

1. Ҳаракатнинг юз бериш, бажарилиш ўрнини билдирувчи ҳоллар.

2. Ҳаракатнинг бошланиш, чиқиш ўрнини кўрсатувчи ҳоллар.

3. Ҳаракатнинг охири нуқтасини кўрсатувчи ҳоллар.

1. Иш-ҳаракатнинг бажарилиш ўрнини билдирувчи ҳоллар ҳаракатнинг маълум бир нуқтада, доирада юз берганлигини англатади ва қуйидагича ифодаланади:

1) ўрин-пайт келишигидаги ўрин-жой номлари билан: *Мирзачўлда биринчи баҳор бошланди. (Р. Ф.) Республикада миллий интеллигенциянинг катта отряди ўсиб етишди. («С. Ўзб.») Миллионларча қўллар чексиз, қирғоқсиз пахта чаманларида «оқ олтин» терадилар. (Ю.)*

2) ўрин маъносидаги олмошлар билан: *Қаердадир чилдирма гишбонгламоқда. (А. Қ.) Бунда булбул китоб ўқийди, бунда қуртлар ипак тўқийди. (Ҳ. О.)*

3) ўрин англатувчи от кўмакчилар билан: *Катта кўчанинг ўнг томонида йигит ва қизлар ҳовуз қазिशмоқда. (Р. Ф.) Боғнинг қуйи томонида бир чизиқда саф тортган баланд, адл тераклар... (О.) Уч-тўрт километрлар чамаси нарида... яширин пойлоқчи ҳам қўйдик. (Дм. М.) Йигит эшикдан бир неча одим нарида отнинг бошини силаб турар эди. (О.)*

2. Ҳаракатнинг чиқиш нуқтасини кўрсатувчи ҳоллар чиқиш келишиги қўшимчаси билан шаклланиб, ҳаракатнинг манбаини, қаердан бошланганлигини англатади, қа е р д а н? сўроғига жавоб бўлади: *Москвadan келдим,— деб кулиб қўйди Мирзавев. (М. Сафаров.) Поезд станциядан узоқлашди. (Р. Ф.) Ой осмон гўмбазидан ўртасидан қараб турарди. (О.)*

3. Ҳаракатнинг йўналиши ва охири чегарасини кўрсатувчи ҳоллар. Жўналиш келишиги билан шаклланади, қа е р г а? сўроғига жавоб бўлади.

1. Бунда ҳол: а) йўналган ҳаракатнинг конкрет ўрнини кўрсатади: *Баҳорнинг яшил этаги Мирзачўл устига ёйилди. (Р. Ф.) Сидиқжон Баҳрабодга жўнаб кетди (А. Қ.);* б) конкрет бўлмаган ўрнини кўрсатади. Бунда ҳол *томон, сари, қараб* кўмак-

чилари билан шаклланади: Бу онда Тоҳир жадал бир ҳаракат билан қишлоқ томонга қайрилди. (О.) Бироқ у тушган поезд... шарққа қараб кетди (А. Қ.); в) макон бўйлаб содир бўлган ҳаракатни: Шу пайт самолёт осмонга кўтарилди. (Б. П.) Қуёш оламга нур сочади.

2) -гача, -га+қадар, -га+довур элементлари билан шаклланади ва қаергача?, қаерга қадар?, қаерга до-вур? сўроқларига жавоб бўлади. Бундай ҳоллар ҳаракатнинг охири чегарасини кўрсатади, вазифаси жиҳатидан бир-бирига яқин (синонимик характерда): Ахир Тинч океандан тортиб Қора денгизгача, Шимолий кутбдан Афғонистон чегараларигача ҳаммаси бизнинг Ватанимиз. (Ғ. Ғ.) Ана шу нур... заводларга, фабрикаларга, қўйингки, бизнинг қишлоққа қадар ёритиб юбораркан. (Ойдин.)

97-§. Пайт ҳоли. Иш-ҳаракатнинг бажарилиш пайтини билдирувчи ҳоллар пайт ҳоли дейилади. Иш-ҳаракат пайтини бевосита ифодалаш пайт равишларига ва вақтни англаувчи отларга хосдир: ёзда, ҳозир, эрталаб, соат иккида каби-лар.

Пайт ҳоли қачон?, қайси вақтда?, қачондан бери?, қачондан бошлаб? қачонгача? қайвақт-га қадар? сингари сўроқларга жавоб бўлиб келади.

Пайт ҳоли асосан қуйидагича ифодаланади:

1. Пайт равишлари билан. Холмурод эрталаб болалар билан машғул бўлар... кечқурун катталар билан шуғулланар эди. (П. Т.) Аҳён-аҳёнда отлиқ йўловчилар ҳам ўтиб қоларди. (Т. С.) Қонцерт жуда кеч тамом бўлди. (А. Қ.) Кундузлари елим-дай лой, кечалари ярим тунга қадар илиқ ҳаво бўлади. (Ҳ. Шамс.)

2. Отлашиб, ўрин-пайт келишигида шаклланган сифат, ҳаракат номи, абстракт от билан: Қайтишда улар анча қийна-лишди. Иссиқ ва совуқда ҳам, қурғоқчилик ва ёгингарчиликда ҳам очик ҳавода ухлардик. (Н. С.)

3. Пайт маъносини англаувчи сўзлар билан: Қишда беқасам тўн устидан шоҳи рўмолча боғлар, ёзда эса пилта ёқали оқ яктагини белбоғсиз киярди. (И. Р.) Шу чоқда ўнлаб самолёт моторларининг гувуллаши эшитилди. (Я.) Шу маҳалда эшик очилиб, ичкаридан Комилжон чиқиб келди. (У.) 1827 йилнинг куз кезларида бўлса керак, Юсуфбек ҳожи ўз танишидан хат олди. (А. Қод.) Яхши кунда дўст бўлиш ғанимат эмас, ёмон кунда дўст бўлиб кўр. (Ҳ. О.) Мен кўрган пайтда у кичкина эди. Айни туш вақтида занг урилди. Кечаси майдалаб ёққан ёмғир кечга яқин тинди. (Б. К.)

4. Билан кўмакчиси билан бириккан ҳаракат номи билан. Бунда ҳаракатнинг одатдагидан тез содир бўлиши англаши-лади: Қизнинг паранжисини кўриши билан йигитнинг юраги қинидан чиқаявди, (О.) Алексей уйқудан кўзини очиши билан

ирғиб ўрнидан турди. . . (Б. П.) Башориг палатага кириши биланоқ ўзини бойқача ҳис қила бошлади. (Р. Ф.)

5. Пайт англатувчи кўмакчилар билан бириккан чиқиш келишигидаги от ва отлашган сўз билан: *Шу вақтдан кейин неча-неча кечалар ўтди-ю, неча тонглар отди. (Р. Ф.) Бир неча минутдан сўнг дарвозанинг тирқишларида шуёла силжиди. (О.) Синглим кетиш олдидан беқасам тўнга орден ва медалларни тақиб қўйган экан. (О.)*

6. Сифат, сон ва вақтни англатувчи сўзлардан ташкил топган бирикмалар билан: *Иссиқ ойларда гўзани тунда сўғорадилар. (О.) Кундуз соат учларда ҳаммамиз йўлга тушидик. Кечаси соат бирда мотор овозини эшитдик. Газ саноати Улуғ Ватан уруши йилларида вужудга келди. («С. Ўзб.»)*

7. Вақтни англатувчи сўзларнинг арафасида, бошида, ўртасида, охирида каби кўмакчилар олиб келиши билан: *Март ойининг бошида ерлар майса билан қопланди. (Б. К.) Коллективимиз съезд арафасида социалистик мусобақани янада қизитиб юборди.*

Ҳаракатнинг бажарилиш жараёнига, вақтга муносабатига кўра пайт ҳоли қуйидагича бўлади:

1. Ҳаракатнинг бошланиш пайтини кўрсатувчи ҳоллар.

2. Ҳаракатнинг тугаш пайтини кўрсатувчи ҳоллар.

1. Ҳаракатнинг бошланиш пайтини кўрсатувчи ҳоллар чиқиш келишиги формасидаги сўз+пайт кўмакчилари билан шаклланади ва ҳаракатнинг қачондан бери давом этганлигини англатади: *Улар кечадан буён бу йигитларнинг ашуласини, асқияларини бир неча марта эшитишди. Муҳиддин уч кундан бери унга гапира бериб чарчади. Бугундан бошлаб сизнинг ёрдамчингиз мана шу бўлади. (Р. Ф.) Бу одамникида тўрт йилдан буён ишлайман. Мирзакаримбойнинг оиласи бир ярим ойдан бери шаҳарда. (О.)*

2. Ҳаракатнинг тугаш пайтини кўрсатувчи ҳоллар *-гача, -га+қадар, -га+довур* формалари билан шаклланиб, ҳаракатнинг қачонгача давом этганлигини, давом этиб тугаши мумкин бўлган охириги чегарани англатади: *Уйин-кулги ярим кечадан давом этди. (А. Қ.) Гулнор шу ёшгача ҳеч вақт онасини бу кайфиятда кўрмаган эди. (О.) Сухбаи аллавақтгача давом этди. Талай вақтгача саҳро гуруллаб турди. Мен шу чоққа қадар, ўғлимга отангман, деб келаятган эдим. Оқ мачитнинг одамлари ҳам ўлгудек ҳафсаласиз экан, ҳалига қадар кўчаларда йўлка қилмаганлар. (Ойдин.) Шунча одам кўз очиб юмгунча зим ғойиб бўлди-кетди. (А. Қ.)*

98-§. **Сабаб ҳоли.** Иш-ҳаракатнинг бажарилиш сабабини билдирувчи ҳоллар сабаб ҳоли дейилади. Сабаб ҳоли нима сабабдан?, нима сабабли?, нима учун?, нимага?, қандай муносабат билан?, нима натижасида? каби сўроқларга жавоб бўлади ва қуйидагича ифодаланади:

1. Равишдош билан: **Кўздан қолиб уйга қамалган бир кўкнор** ҳамқишлоғидан ҳам бир оз таълим олган эди. (О.) **Мачит** томининг тарновида кукулашиб турган икки мусича **чўчиб** ўчиб кетди. (Ф. Ф.) **Шу кунгача Латифа, гап-сўз бўлишдан кўрқиб**, ҳеч бир йигит билан театрға бормаган эди. (М. Ҳ.) **Қиз етиб келди. Севгилсининг қамчиланишига чидай олмай**, майдонга отилди. (С. А.)

2. Чиқиш келишигидаги от, ҳаракат номи билан: **Қудрат ўринсиз айтилган гапнинг хижолатидан лабини тишлаганча жим қолди.** (З. Ф.) **Бўстон қувонганидан сакраб бориб Қумрини қучоқлади ва ўпиб олди.** (С. Н.) **Оила отанинг келишидан қувонди.** (П. Қ.)

3. Жўналиш келишигидаги сифат ва сифатдош билан: **Гулнор ҳозир Нурининг меҳрибончилигига севинди.** Йўлчи ўз қишлоғидан келган одам билан кўришиб, ҳол-аҳвол сўраша олмаганига афсусланди. **Ортиқ Аширнинг соғлигига, балодан эсон-омон қутулганига, ўз уйига қайтиб келганига қувонди.** (Б. К.) **Башорат ойиси танимай қолганига маза қилиб кулди.** (Ас. М.)

4. От, оломош, ҳаракат номи, сифатдошларнинг кўмакчилар билан бирикиб келиши билан: **Жўрахоннинг таклифи билан бу ер артель идораси қилиб танланган эди.** (Ас. М.) **Холмурод ўқитувчига салом бергани учун қувонди.** Мели полвон меҳмон келиб қолгани сабабли дуторни ётқизиб қўйган эди. (П. Т.) **Совет ҳукумати туфайли биз бепоён чўлларни гулистон қилдик.** (Б. К.) **Қоратой оғир меҳнат орқасида чуқур чўзилган пешана чизиқларини силаб, маслаҳат берди.** (О.) **Шаҳарга кирганларидан кейин маслаҳатга биноан кўчада Кузнецов бошқа томондан, Владимир Степанович бошқа томондан юрдилар.** (Дм. М.) **Едгор эҳтиёт юзасидан жуда наст овоз билан куйлар...** эди. (С. А.)

4. Фразеологик бирикма билан: **Жамил дўстининг астойдил ишлагига бел боғлаганидан хурсанд бўлди.** (М. Ҳ.) **Акасининг юзидан ўта олмай, у билан бирга кунжут ўришга чиқди.** (С. А.)

98-§. Мақсад ҳоли. Иш-ҳаракатдан кузатилган мақсадни билдирувчи ҳоллар мақсад ҳоли дейилади. Мақсад ҳоли нима мақсадда?, нимага?, нима учун?, қандай мақсад билан? сингари сўроқларга жавоб бўлади ва қуйидагича ифодаланади:

1. Равиш билан: **Соловьев ҳарбий асирлар билан гаплашар экан, атайин ваҳимали гапларни айтарди.** (Дм. М.)

2. Сифатдош билан: **Қиз уни ушлаб олгани кўп уринди.** (А. Қ.) **Най эшитгани келдик.** (И. Р.)

3. Ҳаракат номи билан: **Холмурод молларни ўтлашга олиб чиқа бошлади.** (П. Т.) **Бизни чипта ковуш ўришини ўрганишга юборишди.** (Дм. М.)

4. Кўмакчилар билан бирикиб келган от ва ҳаракат ном-

лари билан: *Коммунистик партия ва Совет ҳукумати кескинликни юмшатишга, халқлар ўртасида тинчлик ва ишончни мустаҳкамлашга эришмоқ учун ҳамма чораларни кўрмоқдалар.* Яйловларда мол қишловини яхши ўтказиш мақсадида районлараро пунктлар ташкил этилмоғи лозим. («С. Ўзб.») Сўнгга у сув келгириш ниятида сойга тушиб кетди. (Ш. Р.) Комила, сув учун, янги ерларни эгаллаш учун, янги қишлоқ ва маданий ҳаёт учун курашиди. (О.) Овозингизни эшитиш умиди билан атайлаб келган эдим. (О.) Сир бой бермаслик учун у сунъий таажжуб билан саволни қайтарди, (Б. К.)

5. Бўлиб, деб ёрдамчилари билан бириккан феъл билан: *Огарнова одамларни ўз кўзи билан кўрмоқчи бўлиб, Воропаев билан боришга бетакаллуф кўна қолди. У ҳам ойни кўздан кетчирмоқчи бўлиб, шу ёққа йўл олган... эди. (Павленко.) Уста Рамазон уни қизиқтирмоқчи бўлиб... елкасига қўлини солди. (М. Ҳ.) Оқсоқол кетмоқчи бўлиб ўрнидан турди. (С. А.) Сиздан хат-хабар бормикан, бир билиб чиқай деб холамларнинг олдиларига кириб эдим. (F. F.)*

100- §. Тўсиқсизлик ҳоли. Маълум бир ҳаракатнинг бажарилишида тўсиқ, зидлик бўлишига қарамай, шу ҳаракатнинг бажарилишини англададиган ҳол тўсиқсизлик ҳоли дейилади.

Тўсиқсизлик ҳоли нимага қарамасдан?, нимага қарамай?, нима демай? сингари сўроқларга жавоб бўлади ва қуйидагича ифодаланади:

1. Туриб кўмакчиси билан шаклланган равишдош оборот билан: *Шу кунларда... ҳаммининг нима эканлигини била туриб, яна сўрайсиз. (У. Рашид.)*

2. -да, ҳам юкласини олиб келган шарт феъли билан: *Билиб турсангиз ҳам яна сўрайсиз. Қийналсак-да бир амаллаб етиб оламиз.*

3. Қарамай, қарамасдан кўмакчиларини олиб келган сўз билан: *Ойсултон жуда чарчади, шунга қарамай, яна шунча юргиси кела берди. (Б. К.)*

4. Демай кўмакчисини олиб келган сўзлар билан: *Қиш демай, ёз демай, бўрон демай йил ўн икки ой чўлда қўйнинг орқасидан юрамиз. (С. А.)*

5. Ганда феъл кесимнинг бўлишли ва бўлишсиз формада такрорланиши билан: *Мен хоҳласам-хоҳламасам, отин ойига қатнашим шарт эди. (С. А.)*

6. Билан кўмакчиси воситасида шаклланган сифатдош билан: *Тошга ёмғир кор қилурми мутасил ёққан билан...?! (Ф.)*

101- §. Шарт ҳоли. Шарт ҳоли ҳаракат ифодаладиган бўлакка боғланиб, шу бўлак орқали англашилган ҳаракатнинг содир бўлишидаги шартни кўрсатади ва феълнинг шарт майли формаси билан ифодаланади, ҳоким бўлакка -са аффикси ёр-

дамида боғланади: *Уқисанг, доно бўласан. Ишласанг, соғлом бўласан, бўтам.* (М. Сафаров.) *Оға, соғ борсангиз аввал дамларга салом айтинг...* (Ҳ. Ҳ.) *Борсам, инженерни бошлаб келаман.* (О.)

Мисоллардан англашиладики, шарт ҳолли гапларда субъектнинг бажарилиши мўлжалланган, бироқ ҳали юзага келмаган икки хил ҳаракат идеяси бўлади. Булардан бири ҳол — ёрдамчи ҳаракат, иккинчиси ҳол боғланган сўз (масалан, кесим) — асосий ҳаракат орқали англашилади. Асосий ҳаракатнинг юзага келиш-келмаслиги ёрдамчи ҳаракатнинг бажарилиш-бажарилмаслигига боғлиқ: *Уқисанг билсан, ўқимасанг билмайсан.* Бунда шарт ва натижа муносабатлари ҳам ифодаланган.

Шарт ҳоли баъзан пайт маъноси билан боғланади: *Кўрсам (кўрганимда маъносида) ёрим қувонаман, Сарвиқомат бўйларингни.* (Махтумқули.) *У қишлоққа борса (борганда маъносида), Очил бувани албатта кўради.* (Ас. М.)

102-§. Ҳоллар тузилишига кўра содда ва мураккаб типларга ажралади.

Синтетик формадаги сўз билан ифодаланган ва бир содда тушунча англатадиган ҳол содда ҳол дейилади.

Содда ҳол кўпинча қуйидаги сўз туркумлари билан ифодаланadi:

1. От билан: *Эрта кўклам, даламга чигит экаман, чигит.* (Қўшиқдан.) *Жон Москвам, пойтахтим, салом сенга Хоразмдан.* (Қўшиқдан.)

2. Сифат билан: *Саида тўғри секретарнинг хонасига кириб келди.* (А. Қ.) *Бу кошона асрлар зулмини енгиб, ҳамон мағрур яшайди.* (О.)

3. Сон билан: *Саккизда дарс бошланади.*

4. Олмош билан: *Шунда кўрди кўзим баҳорни, Шунда қалбим таниди ёрни.* (Ҳ. О.)

5. Равиш билан: *Бугун пахта миришкорларининг учрашуви ўтказилади. Машина дала шийпони ёнида секин тўхтади.* (Ас. М.)

6. Равишдош билан: *Узумнинг бу нави қизариб пишади, — эътироз билдирди агроном.* (О.) *Қаландаров ҳеч кимга айтмай районга жўнаб қолди.* (А. Қ.)

Икки ва ундан ортиқ сўзларнинг бирикишидан ташкил топиб, бир мураккаб тушунча англатадиган, бутунлигича ҳол ва зифасида қўлланадиган морфологик-синтактик бирликлар мураккаб ҳол дейилади.

Мураккаб ҳол асосан, қуйидаги воситалар билан ифодаланadi:

1. Мураккаб сўзлар билан: *Бир кунни Асқарали тонг саҳарда ҳовуз ёнида пайдо бўлди.* (М. С.) *Олим урушгача Ўзбекистон Фанлар академиясида ишлаган.* («С. Ўзб.»)

2. Гапда яхлит қўлланиладиган сўз бирикмалари билан: *Алишер Навоий бир минг тўрт юз қирқ биринчи йилда Ҳирот*

шаҳрида тугилган. Шоир ўн беш ёшиданоқ «Зуллицонайн» лиқаби билан шуҳрат топган. Ҳар баҳорда шу бўлар такрор. (Ҳ. О.)

3. Сифатдош оборот билан: *Бог кезганида ҳам, тоғ кезганида ҳам уни ёдидан чиқармади. (М. С.)*

4. Равишдош оборот билан: *Олматонинг олмасидай қип-қизилдир юзларинг, Қонибодом бодомидай қуп-қуралай кўзларинг. (Ғ. Ғ.)*

5. Бирикмали аниқловчилар билан: *Шу бола бош яланг, оёқ яланг, кўкраги очиқ юради. (О.)*

6. Фразеологик бирикмалар билан: *Бошимни олиб, эй, Бобир, оёқ етганча кетгайман. (Бобир.)*

ГАПНИНГ УЮШИҚ БЎЛАКЛАРИ

103-§. Гапнинг бирор бўлагига нисбатан айни бир хил синтактик муносабатда бўладиган бирдан ортиқ бўлақлар у ю ш и қ б ў л а к л а р дейилади.

Уюшиқ бўлақлар кўпинча бир хил сўз туркуми билан ифодаланиб, бир хил сўроққа жавоб бўлади. Улар бирлаштирувчи, ажратувчи, санаш, чоғиштириш интонацияси билан, шунингдек, тенг боғловчилар воситасида ўзаро боғланади.

Уюшиқ бўлақлар жинс тушунчасига нисбатан тур тушунчасини ажратиб кўрсатади: *Богда олма, ўрик, шафтоли гуллади* гапида богда гуллаши мумкин бўлган умуман меваларнинг турлари, қисмлари саналади. Яна мисоллар: *Қизнинг қоши, кўзи, оғзи, юзи келишган эди. (С. А.) У кемаларда одамнинг жонидан бошқа ҳамма нарса бор: кино, музика, рақс. (М. Ҳ.) Ишқомда ҳусайни, диликаптар, кишимши, шивирғониларнинг барги ерга тегай деб энгашиган. (С. А.)*

Турли тушунчаларни англатувчи сўзлар билан ифодаланган бўлақлар бир хил вазифани бажариб, бир хил сўроққа жавоб бўлиб келса-да, уюшиқ бўлақ саналмайди: *Катта қизил олмалар чиройли товланиб турибди* гапида *катта* ва *қизил* бўлақлари уюшиқ ҳисобланмайди, чунки *катта* сўзи ҳажм тушунчасини, *қизил* сўзи эса ранг тушунчасини англатади.

Такрорланиб келган бўлақлар ҳам уюшиқ бўлақлар саналмайди. Масалан: *Дўстлик куйин янгратамиз биз ёшлар, биз ёшлар* мисолида ҳам *биз ёшлар* бўлаги уюшиқ бўлақ эмас.

Уюшиқ бўлақлар ёлғиз сўзлар билан ифодаланиб, йиғиқ ҳолда, шунингдек, бошқа сўзлар олиб сўз бирикмалари ҳолида кенгайиб, ёйиқ бўлиб келади:

Қалтакесаклар, каламушлар, сичқонлар думларини ликиллатиб югуришиб юрардилар. (Б. К.) Болаларимиз — кўзимизнинг нури, белимизнинг қуввати. (М. И.) Мария унинг юзидаги ҳар бир чизиқни, ҳар бир кичкина доғни, манглай тузилишини, қайрилган киприкларини, кўзидаги қўвонч нурини, қуш қанотидай қошларини, орқага таралган сочларини, журъатли

ва қувноқ юзини — ҳаммасини ёддан билади. (В. Василевский.) Қиз силлиқ, текис ўрилган узун, кўркам, ипакдай майин қўш қоқилини бир қўлига олиб кўрди-да, ўрнидан хурсанд турди. . . (О.)

104- §. Уюшиқ бўлақларни шакллантирадиган грамматик воситалар ҳам бир уюшиқ бўлаққа ёки уюшиқ бўлақларнинг энг кейингисига қўшилади. Сўнгги грамматик восита олдинги уюшиқ бўлақлар учун ҳам умумий бўлади. Атрофдаги ям-яшил пахта далалари, колхоз боғлари ва экинзорларида тинчлик ҳукм суради. (Б. К.) Ойқиз эрининг юраги, виждони, фазилатларини — бутун ички дунёсини чуқур билар эди. (Ш. Р.) Буфет, гилам, портретлар билан безатилган кенг ва ёруғ уй саранжомлиги ва озодалиги билан кишининг ҳавасини келтирар эди. (Б. К.) Одамлар ғўза чеканкаси, қишлоқ хўжалик машиналари, колхоз ҳаммоми, каноннинг янги нав уруғи ва ҳоказо тўғрисида сўзлашар эдилар. (О.)

Грамматик воситалар қуйидаги ҳолларда ҳар бир уюшиқ бўлақда такрорланиб келади:

1. Тингловчининг диққати ҳар бир уюшиқ бўлаққа алоҳида жалб қилинганда: *Йўлчи ҳам Қора Аҳмаднинг башарасига, қорнига тўқмоқдай муштуми билан тўхтовсиз тушира бошлади.* (О.) *Сергей Утапни, Қамчини, Ғани отани суҳбатга олиб қолди.* (Ҳ. Ғ.)

2. Уюшиқ бўлақлар дистант ҳолатда бўлганда: *Жонажон Ватанимизнинг шонли пойтахти Москвада, республикалар пойтахтларида, шунингдек, Тошкентда, республикамизнинг шаҳар ва районларида Биринчи Май байрами умумхалқнинг улуг тантанасига айланди.* («С. Ўзб.») *Холназар унинг фақат дўнг пешанасини, ялпоқ юзини, икки томондан мўйчинаяк билан терилган қизғиш соқолини, сарғиш мўйловини, кўкимтир кўзларини, киприк ва қовоқларини бойнинг олдида икки букилиб, таъзим қилиб турган гавдасини кўздан кечирди.* (Б. К.)

3. Уюшиқ бўлақлар юкламалар билан такрорланиб қўлланганда: *Бегенч ўқшини ҳам, комсомол ишини ҳам жуда яхши кўрарди.* (Б. К.) *Энди у усти-бошига ҳам, миниб юрган отига ҳам, ичадиган овқатига ҳам ҳеч қарамас эди.* (М. А.)

105- §. Гапнинг ҳамма бўлақлари уюшиб келади:

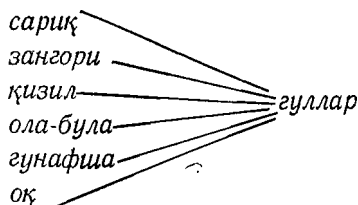
1. Эга уюшади: *Дунёда совет халқи кўрсатгандек бирлик, уюшқоқлик ва маънавий-сиёсий ҳамжиҳатлик бўлган эмас. Ўзбек халқи орасидан атоқли олимлар, ёзувчилар, врачлар, ўқитувчилар, инженерлар, агрономлар ва халқ хўжалигининг бошқа мутахассислари етишиб чиқди.* («С. Ўзб.») *Еғлиқ яхна ғўшт, барра бодринг, энди пишган помидор, пиёз, туз, қалампир, мурч, ардоқлаб сақланган нок ва анор ҳам мўл-кўл дастурхоннинг зийнати эди.* (Ш. Р.)

2. Қесим уюшади: *Улуғ Октябрь социалистик революцияси... мамлакатимизнинг илгари эзилган миллатларини уйғотди, улар-*

нинг маданиятини ўстирди, мамлакатимиз халқлари ўртасидаги дўстона, интернационал алоқаларни мустаҳкамлади ва социализм қурилишидаги улар ўртасидаги ҳамкорликни кучайтирди. («С. Ўзб.») Ёдгор ҳам қул эди, ҳам ошиқ. (С. А.) Дарҳақиқат, чин, самимий дўстлик олтиндан қиммат, пўлатдан қаттиқ, бўрондан кучлидир. Ҳовли шинам, соя ва салқин эди. Халқнинг хотираси мустаҳкам ва олижанобдир. Ғўза кекса деҳқоннинг ғурури ҳам, сурури ҳам эди. Бу онг янги қишлоқларга кўчиш онги бўлгани учун ҳам алоҳида севинчли ва қувончли, ёқимли ва чиройли эди. (Ш. Р.)

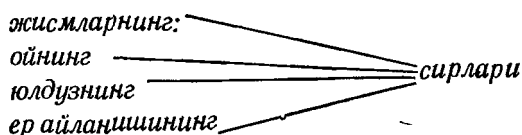
3. Сифатловчи аниқловчилар уюшади. Хуллас, табиат гўзал, ёқимли, иссиқ кунлардан хабар берар эди. (Дм. М.) Кичик ва ориқ, эпчил ва ғайратли боғбон Муротали қазиб қўйган чуқурларга кўчат ўтқазарди. (Ш. Р.) Мунаққаш деворларнинг олтин, қумуш, кўк, қизил, оқ, пушти, сариқ, қора гуллари юлдузлардек яшнаб, уйга бир ҳаётийлик берар эди. (А. Қод.)... шодликдан яна ҳам кенг очилган қора кўзлари шаҳарнинг поёнсиз мовий осмонида доиралар чизаётган мушакларнинг қизил, сариқ, яшил, оқ ва ложувард шуғлаларини ўзида акс эттириб порлар эди. (М. Ҳ.)

Уюшиқ сифатловчи аниқловчиларнинг аниқланмиш билан бўлган муносабатини схемада қуйидагича кўрсатиш мумкин:

Белгили ва белгисиз — қаратқичли аниқловчилар уюшади: Данғиллама клуб ва чойхона бинolari шу кунларда алоҳида безатилган. (Р. Ф.) У Мунисхоннинг кўзларида норозилик, нафрат, ғазаб аломатларини кўрди. (З. Ф.) Кампирнинг норозилиги Тоҳирнинг ҳам, Жамиланинг ҳам назарларидан яширишиб қола олмади. (М. Ҳ.) Ибтидоий жамиятда кишилар самовий жисмларнинг: ойнинг, юлдузнинг, ер айланишининг сирларини тушуниб етмаганлар. (З. Ф.)

Охири мисолда қаратқичли аниқловчи билан аниқланмиш муносабати қуйидагича:

Воситали ва воситасиз тўлдирувчилар уюшиб келади. Уюшиқ тўлдирувчилар кўпинча келишиқ ва кўмақчилар билан (баъзан белгисиз формада) шаклланади: *Саодат ёшлигидан ўз қишлоғини, ўз опаси, жонажон синглисини севади, мевазор боғни, унинг ҳар бир туп олмаси, гилоси, гулини, қушларини, қуёш, ой, юлдуз ва оқим сувларини жўшқин юрагидан яхши кўради.* (И. Р.) *Отпуссага кетувчилар учун махсус чақирилган ўртоқларимиз, муаллимларимиз, бизни тарбия қилган командирларимиз билан иссиқ-иссиқ қучоқлашдик, ўпишдик, хайрлашдик* (Ғ. Ғ.). *Орадан икки кун ўтмай, қурилиш майдончасини ёғоч, тахта, шифер, ғишт, тош билан тўлғазиб юбордилар.* (Ш. Р.)

Ҳоллар уюшиб келади: *Найнинг майин оҳанги қир, жилға, ва тоғ-тошларда узоқ-узоқларга янграб тарқалмоқда.* (И. Р.) *Она бечора... ҳеч бир шикоят қилмай, кун сайин, соат сайин сўлиб борарди.* (М. И.) *Биз совет қишлоқларига бориб ишлаш учун, халқимизни оқартиш учун, халқимизнинг бахт-саодатини ҳимоя қилиш учун ўқидик.* (П. Т.) *Хона тўйга келган аёллар билан лиқ тўлган: улар... юзма-юз, орқама-орқа, ёнма-ён, тиззема-тизза, бир-бирлари билан зич бўлиб ўтирмоқда.* (С. А.) *Икки кун тўхтовсиз давом этган кучли бўрон чўллар ва қишлоқларда, йўллар ва экинзорларда кўнгилсиз из қолдириб кетди.* (Ш. Р.)

106-§. Гапнинг уюшиқ бўлаклари ўзаро интонация ва тенг боғловчилар воситасида боғланиб келади. Ифодалаган грамматик муносабатларига кўра тенг боғловчилар тўрт турга бўлинади:

- 1) бириктирувчи боғловчилар: *ва, ҳам, ҳамда, билан;*
- 2) зидловчи боғловчилар: *лекин, аммо, бироқ;*
- 3) айирувчи боғловчилар: *ё, ёхуд, баъзан, ёки, гоҳ-гоҳ, дам-дам, ҳали-ҳали, бир-бир;*
- 4) ишкор боғловчи: *на, на.*

Бириктирувчи боғловчилар (*ва, ҳам, ҳамда, билан*) мазмун жиҳатдан уйғун, бир хил синтактик муносабат ифодаловчи уюшиқ бўлақларни боғлаш учун хизмат қилади. Бириктирувчилар икки уюшиқ бўлақ орасида ёки иккидан ортиқ уюшиқ бўлақларнинг энг кейингиси олдида келиб, кейинги уюшиқ бўлақни олдингилари билан боғлайди ҳамда уюшиқ бўлақларнинг тугаганини билдиради: *Жуда кўп йигитлар ва қизлар парашют спортига қизиқиб, автоклубларда спортнинг шу хили билан шуғуланмоқдалар.* («С. Ўзб.») *Бешта кетмон, болта, катта бир қозон ҳам яна алланималар дарвоза ёнига чиқариб қўйилди.* (Р. Ф.) *Абдурасул билан Холмуродов бир оз китоб варақладилар.* (П. Т.) *Ортиқ билан Ойнани олиб кетаётган тўриқ от тоғнинг соф ҳавосида отилган ўқ каби кўздан ғойиб бўлди.* (Б. К.)

Бириктирувчилар уюшиқ бўлақларни жуфтлаб боғлаши ҳам мумкин: *Эрк ва муҳаббат, Ватан ва халқ, дўстлик ва садоқат*

жанг ва меҳнат, шодлик ва бахт, жасорат ва ғалаба, ўтмиш ва келажак, ёшлик ва баҳор, табиат ва ҳаёт — ҳаммаси ҳам унинг ижодиди ўзининг ифодасини топган. (У.) Абай мурдадек оқариб, газаб ҳам озордан, ачинмиш ҳам қайғудан қалтираб кетди. (М. А.)

Ва билан боғловчилари баъзан қарама-қарши тушунчаларни англатган бўлақларни боғлаш учун ҳам ишлатилади. Бироқ бу одатдаги зидлашдан фарқ қилади: *Навоийнинг ўткир фикри чигалларни осон ҳал қилар, чин даъво билан тухматни, ҳақиқат билан ёлғонни тез айирар эди. (О.) Дунё икки лагерга — ҳаёт лагери ва ўлим лагерига, бахт лагери ва қайғу лагерига, ҳаққоният лагери ва алдамчилик лагерига, тинчлик лагери ва уруш лагерига айланиб кетди. («С. Ўзб.»)*

Зидловчи боғловчилар (лекин, аммо, бироқ) уюшиқ бўлақлар орасидаги зид муносабатни кўрсатади: *Бутун кучимни икки кўзимга йиғдим-да, унинг бевафо, бироқ ғамгин, шўх, лекин маънос кўзларига тикилдим. (Ғ. Ғ.) Эшикдан ҳасса таянган оппоқ соқолли, аммо кўриниши жуда тетик бир чол кириб келди. (Р. Ф.) Унинг катталашган қора кўзлари чироқда аллақандай умидсиз, лекин маънодор ёнади. (О.)*

Кўпинча бириктирувчи ва зидловчилар вазифасида -у, -ю, -да юкламалари ҳам қўлланади: *Мунисхон настга тушиди-да, Анвар билан бирга вагондан сал нарига бориб тўхтади. Анвар қамашган кўзларини сал очди-ю, индамасдан девор томонга ўгирилиб олди. (З. Ф.) Анорхон югуриб уйга кириб келди-ю, нарибери кийинди. (О.) Ойқиз дарҳол эшикни ёнди-ю, хатни кўкрагига босиб, уйга югурди. (Ш. Р.)*

Айирувчи боғловчилардан ё, ёки, ёхуд боғловчилари уюшиқ бўлақ ўртасида якка ҳолда ҳам, ҳар бир уюшиқ бўлақ олдидан такрорланиб ҳам ишлатилади. Бу ҳолда уюшиқ бўлақлар англатган маъноларнинг бири юзага чиқиши, иккинчисининг эса истисно қилиниши маънолари ифодаланади: *У ҳатто бир оз пул жамғариб, Фридуни ўқиш учун Табризга ёки Техронга юбориш фикрига ҳам тушган эди. (М. И.) Афтидан, ҳуржунда ё қатлама, ё ёнғоқ ёки ҳолва бўлиши керак. (М. Ҳ.) Сени Зебо, зебо қиз дейми, ойдин кеча ё кундуз дейми, соҳибжамол ё дилбар дейми ё санъаткор, ё чевар дейми? (М. Исм.)*

Баъзан айирувчилар билан боғланган уюшиқ бўлақлар воқеликнинг ҳаммаси реал эканлигини, юзага чиққанлигини, бироқ бу юзага чиқиш биргаликда ва бир пайт ичида эмас, балки турли пайтларда содир бўлганлигини англатади: *Шоир эл-улус ишидан қутилган дамларда бекор ўтирмас эди: ё ўқир, ё ёзар, ё хаттотликда машқ қилар, ё мусиқада янги куйлар яратишга уринар эди. (О.)*

Дам, гоҳ, гоҳо, баъзан, бир, ҳали айирувчилари ҳамма вақт уюшиқ бўлақлар олдидан такрорланиб келади ва уюшиқ бўлақларда ифодаланган ҳодисаларнинг галма-гал юз беришини

англатади: *Концертга келган бугунги ёш томошабинлар Мунисхонни гоҳ қувонтирар, гоҳ ҳаяжонга солар эди. (З. Ф.) Қуёш дам булут орасига кириб, дам секин ярқираб чақнарди. (О.) Ҳали шаҳарнинг бошига чиқиб кетиб, ҳали бозор оралаб, ҳали тубуктилар тушган уйларга бориб, кунни кеч қиларди. (М. А.)*

Инкор боғловчиси (на... , на...) уюшиқ бўлақлар олдида такрорланган ҳолда қўлланади ва шу бўлақлар орқали англашилган воқеликнинг бўлишсизлигини англатади: *Бу ерда на ғурбат, на офат, на ғам. Бунда бор: ҳарорат, муҳаббат, шафқат... (F. F.)*

Бу боғловчи бир турдаги уюшиқ бўлақларни группалаб ҳам боғлайди: *Ангелик, на думлар, шохлар, туморлар, на чиркин дарактлар, заҳарли морлар, на жоду, на сеҳр, на хурофот кўрқитар юраги оташ Ҳамзани. (Я.)*

107-§. Уюшиқ бўлақли гапларда умумлаштирувчи сўз. Уюшиқ бўлақларда ифодаланувчи тушунчаларни бир группага бирлаштирувчи, бир умумий ном билан атовчи бўлақ умумлаштирувчи сўз деб аталади. Умумлаштирувчи сўз одатда жинс тушунчаси, уюшиқ бўлақлар эса тур тушунчасини ифодалайди. *Энди одамлар: отлиқ, пиёда, ёш-қира учрай бошлади. (О.) Элмуроднинг дўстлари — Эргаш, Жўра ва Омонбой ҳам бирин-кетин отқускадан қайтишди. (П. Т.) Қўшинлар саф тортдилар. Турли миллат жангчилари: руслар ва ўзбеклар, украинлар ва грузинлар, латишлар ва тожиклар ёнма-ён турибди. («С. Ўзб.»)*

Умумлаштирувчи сўз уюшиқ бўлақлардан олдин ҳам, кейин ҳам келади: *Миллионлаб кишилар — французлар, чехлар, югославлар, руслар, украинлар, белоруслар, ўзбеклар, озарбайжонлар — Европани бошдан оёқ кезиб чиқиб, фашизмнинг асл башарасини кўришди. (Павленко.) Тоғда ҳам, пастда ҳам, қишлоқда ҳам, далада ҳам — ҳамма ерда фидокорона меҳнат тантана қилади. (Ш. Р.)*

Умумлаштирувчи сўзлар кўпинча ҳамма, ҳамма нарса, ҳеч ким, ҳеч нима, ҳамма вақт, ҳеч қачон, ҳамма жойда, ҳеч қаерда каби сўзлар билан, шунингдек, -отлар билан ифодаланади: *Ариқларда қий-чув билан чўмилиб, қизғин тупроққа ағанаган қора-қура болалар; ўрикзорда ўрик қоққан қизлар, ҳавозада зарғалдоқнинг «биё-биёви»га ва тракторнинг гулдираган овози, девор орқасида тандирда пишаётган поннинг ҳиди, олисларда чайлалардан, дала шийпонларидан кўтарилаётган тутун камалаги, боғларда меваларни қушлардан қўриқловчиларнинг шозқини — ҳамма нарса унга тинч ҳаётни ва эркин меҳнат нашъатини гавдалантирар эди. (О.) На муаттар чаманзорлар, на мухташам кўшклар, на кумушланган ҳовузлар, на чиройли қафаслардаги қушлар — ҳеч нима уни қизиқтирмайди. (О.) Чин севги, бўладиган тўй, садоқатли дўстлар, фидокорона ишлар —*

буларнинг ҳаммаси директорнинг касалига малҳам бўлди-ю, тезроқ тузалишига имкон берди. (Ш. Р.)

Бундай умумлаштирувчи сўзлар такрорланиб қўлланганда, улар ифодалаган маъно кучайтирилади: *Уша вақтларда ҳам қайнаб чиққан сувнинг жилдираб оқиши, япроқларнинг шивирлаши, булоқ остидаги тошларнинг қимирлаши — ҳаммаси, ҳаммаси долга ором бағишларди. (О.) Унинг узундан-узун ва оппоқ соқоли, ёқаси очиқ яктаги, дўпписининг жияклари, офтобда қорайган кенг кўкраги — ҳаммаси-ҳаммаси чангга ботган эди. (Ш. Р.)*

Баъзан бир гапда иккита умумлаштирувчи сўз қўлланиши мумкин. Бунда умумлаштирувчи сўзлардан бири уюшиқ бўлаклардан олдин, иккинчиси эса уюшиқ бўлаклардан кейин келади: *Колхоздаги бу йилги ишлар — ғўза парвариши, янги участкани ўзлаштириб, пахта экиш, уй-жой бинолари, гидростанция қурилиши — буларнинг ҳаммаси ўтган йиллардаги ишларга қараганда қарийб уч ҳисса ортиқ меҳнат талаб қилади. (Р. Ф.)*

Умумлаштирувчи сўз билан ва уюшиқ бўлаклар орасида чунончи, масалан сўзлари, уюшиқ бўлаклар билан умумлаштирувчи сўз орасида олдин, хуллас, умуман, қисқаси, бир сўз билан айтганда каби кириш сўзлар ва бирикмалар қўлланиши мумкин: *«Победа» колхозини «ҳаш-паш» дегунча ҳар томондан: чунончи, райпотребсоюздан, шаҳар советидан келган вакиллар босди. Бу соатсозликда кишиларимиз: масалан, Шевчук ва яна уч ўртоғимиз учрашиб туришарди. (Дм. М.) У ўзи шундай бир дўстки, унда ҳеч қандай яширин сир йўқ. Бошқаларга айтиш мумкин бўлмаган шодлигингни ҳам, қайғунгни ҳам, севинчингни ҳам ва дардингни ҳам — хуллас, кўнглингнинг энг чуқур жойида хазина қилиб сақлаган энг қимматли ва энг олижаноб сирларингни ҳам унга айтасан. (З. Ф.)*

ГАПНИНГ АЖРАТИЛГАН БУЛАКЛАРИ

108-§. Одатда ҳар хил мақсадлар билан гапнинг бирор бўлагига бошқаларига нисбатан алоҳида эътибор берилади. Бу бўлак махсус интонация билан таъкидланиб, мазмун ва грамматик жиҳатдан нисбий мустақил ҳолатга келтирилади — ажратилади. *Масалан, Колхозимизда бир йигит бор, мардона. (Қўшиқдан). Карим, укам, — колхозда машҳур сувчи.* Бу гаплардаги бўлакларнинг ажратилишида икки ҳолат бор: биринчи гапда ажратилган аниқловчи (*мардона*) аниқланмишдан кейин келтирилган: тартиб ўзгариши — инверсия бўлган. Иккинчи гапдаги *укам* бўлаги интонация билан ажратилган. Ажратилган бўлакларга сўзловчининг диққати кучайтирилган, таъкид билан айтилиб, пауза орасига олинган. Натижада, бу ажратилган бўлаклар нисбий ҳукм ифодалашга мойил бўлган.

Гапда бирор бўлақнинг ажратилиши гапнинг фикрий ва грамматик томонига ҳам таъсир қилади. Масалан, *Карим, укам — колхозда машхур сувчи* гапда *укам* сўзининг ажратилиши натижасида аниқловчи (*Карим*) эга вазифасини бажарган.

109-§. Гапда иккинчи даражали бўлақлар: изоҳловчилар, аниқловчилар, тўлдирувчилар, ҳоллар ажратилади.

Гапда ажратилган изоҳловчи актив қўлланади. Чунки ажратилган изоҳловчи гапнинг ҳамма бўлақларига тегишлидир. Бундан ташқари, изоҳловчи ва изоҳланмишнинг ўрни, тартиби аниқловчи ва аниқланмишга қараганда эркин. Изоҳловчи ажратилганда, изоҳланмиш билан грамматик шаклланиши жиҳатидан тенг ҳуқуқли, мустақил бўлади. Масалан, *Қўл билан қишлоқ ўртасида кўзни қамаштирадиган бепоён яшил майдон — бугдой даласи — чўзилиб кетган.* (Т. С.) *Аввал банорас паранжи ёпинган қайнона — Мирзакаримбойнинг хотини — ҳарсиллаб аравага чиқди.* (О.)

Ажратилган изоҳловчилар қуйидаги хусусиятларга эга:

1. Ажратилган изоҳловчилар изоҳланмишдан кейин келиб, унинг маъносини конкретлаштиради, таъкидлайди. Масалан; *Битирувчилар ўз ўринларини келган кишиларга — меҳмонларга бўшатиб бердилар.* (П. Т.) *Бу хотин, қишлоқнинг фаоласи, кўп йиллардан бери жамоат ишида ишлайди.* (Ас.М.)

2. Кишилиқ олмошига, маъноси умумий предметларга қарашил бўлган изоҳловчилар ажратилади. Улар бундай вақтда изоҳланмишнинг маъносини конкретлаштиради. Масалан: *Биз, янги ота-бола, трамвайдан тушиб қолдик.* (Ф. Ф.) *Мен, Олег Кошевой, «Еш гвардия» аъзолари сафига кира туриб... тантанали равишда қасамёд қиламан.* (Фад.) *Олдинда каттагина иморат, мактаб бинноси кўриниб, болаларнинг чуғурлашган овози эшитилди.*

3. Ажратилган изоҳловчилар изоҳланмиш билан кўпинча сонда, келишкда мослашади: *Биз, ёшлар... Бизга, ёшларга... каби. Мени, севгилингни кечир.* (А. Қод.)

4. Изоҳловчи яъни, *шу жумладан, хусусан, ҳатто* каби ёрдамчилар билан ҳам қўлланилади. Бу ёрдамчилар ўзи қарашли бўлган сўзнинг тор тушунчада (изоҳловчи) экаплигини кўрсатади. Масалан: *Совет кишиларининг, шу жумладан, ўзбек халқининг ҳам ватанга бўлган оташин муҳаббати Совет Армиясининг буюк қаҳрамонликларида яққол кўринди.* («С. Ўзб.») *Бепоён ўрмонларимизни, яъни яшил бойлигимизни муҳофаза қилиш халқ ишидир.* («С. Ўзб.») *Тушгача ҳеч ким, ҳатто Рўзимат ҳам бир оғиз гапирмади.* (А. Қ.)

Ажратилган аниқловчилар. Ажратилган аниқловчилар икки хил бўлади: а) ажратилган сифатловчилар; б) ажратилган қаратқичлар.

Ажратилган сифатловчилар сифатланмишдан кейин қўлланади. Бунда тартиб ва интонация асосий роль ўйнайди. Масалан, *Бир ёр севдим, индамас.* (Қўшиқдан) — Бир индамас ёр севдим маъносиди. *Бу колхоз усталари бири серсоқол, лекин пакана, бири новча-ю, лекин кўса* — ҳаммиша ҳар қандай қурилишида бир-га аҳил ишлар эдилар. (О.)

Ажратилган қаратқичли аниқловчилар ҳам ўзидан олдин қўлланадиган қаратқичли аниқловчининг маъносини конкретлаштириш, таъкидлаш учун қўлланади. Бунда изоҳловчи бўлак баъзан қаратқич келишигида шаклланмаслиги ҳам мумкин. Масалан, *Йўлчида ўз кучига ишонган, қадр-қимматини баланд тутган камбағал йигитнинг* — одамликнинг ғурури кучли эди. (О.)

Баъзан предметни турли томондан характерлаш учун бирдан ортиқ ажратилган аниқловчилар қўллашади. Бунда қаратқич келишиги охириги бўлакда сақланади: *Кейин у ягона ўғли* — ишонган боғи, *суянган тоғи* — Раззоқнинг айрилиқ дардини тортди. (Ҳ. Ғ.)

Ажратилган тўлдирувчилар. Ажратилган тўлдирувчилар ўзидан олдин келган, олмош, от каби сўз туркумлари билан ифодаланган бўлақларнинг маъносини конкретлаштириш учун қўлланади. Масалан, *Бадий асарни яхши тушуниш учун унинг композициясини, яъни асарни ташкил қилувчи асосий элементларни яхши билиш талаб этилади.* («Гулистон».) *Кечқурун ош сузсак, бир насиба кам, қўмсайман бировни* — аллакимимни... (Ғ. Ғ.) *Қураш йўлини қидирган бу ақлли йигитни* — Йўлчини, *Петров бутун революцион руҳ билан тарбиялайди.* (О.)

Ажратилган ҳоллар. Ажратилган ҳоллар ўзидан олдин келган ҳолларнинг маъносини изоҳлайди. Бу вазифада кўпроқ ўрин ҳоли, пайт ҳоли, равишдош обороти билан ифодаланган равиш ҳоли қўлланади ва пайтни, ўринни, ҳаракатнинг белгисини чегаралаб кўрсатади. Масалан, *Қўргондан, ичкари ҳовлидан, Мирзакаримбой чиқиб келди.* (О.) *Улар Ҳисор тоғи далаларида, Дараи ниҳонда, учрашган.* (С. А.) *Эртага, кеч соат саккизда, «Қизлар давраси» бўлади. Нигор ойим, хумор кўзларини ёшлаб, сунбул сочларини орқасига ташлаб, қирқ канизини бошлаб, бир сўз деб турибди.* (Фольклордан.)

ГАП БУЛАҚЛАРИНИНГ ТАРТИБИ

110-§. Ўзбек тилида сўз тартиби, асосан, эркин, яъни гап бўлақларининг тартиби ўзгарганда ҳам, кўпинча мазмун ва грамматик ҳолат ўзгармайди. Бироқ сўзловчининг мақсади билан боғлиқ бўлган стилистик фарқлар содир бўлади, Масалан, *Мос-*

квани мен билман (Ҳ. О.) гапида бўлақларнинг одатдаги тартиби инверсияга учраган — эгага алоҳида эътибор берилиб, кесимдан олдин келтирилган. Ёки *Сидиқжон тонгда Баҳрабодга жўнади* (А. Қ.) гапидаги бўлақларнинг тартибини ўзгартирайлик: *Сидиқжон Баҳрабодга тонгда жўнади.* — *Тонгда Баҳрабодга Сидиқжон жўнади.* — *Жўнади Сидиқжон тонгда Баҳрабодга.*

Англашиладики, гап бўлақлари махсус грамматик воситалар — морфологик кўрсаткичлар билан шаклланганда, уларнинг ўрни алмаштирилса ҳам, гапда фикрий ҳолат ўзгармайди. Тартиб ўзгариши фақат стилистик роль ўйнайди. Бироқ бўлақлар морфологик кўрсаткичларсиз (эгалек, келишик, кесимлик, кўмакчи кабиларсиз) шаклланганда, тартиб (интонация билан бирга) фикрий ўзгаришга, янги конструкциянинг туғилишига сабаб бўлади.

Бу қуйидаги ҳолларда учрайди:

1. Кесим аффикссиз ёки боғламасиз шаклланган, тушунча миқдори ва грамматик формаси жиҳатдан тенг келадиган предикатив қўшилмаларда: *Юрий Гагарин — биринчи космонавт.* — *Биринчи космонавт — Юрий Гагарин. СССРнинг пойтахти — Москва.* — *Москва — СССРнинг пойтахти. Бир ой — ўттиз кун.* — *Ўттиз кун — бир ой* каби. Бунда тартиб билан бирга ажратувчи паузанинг роли ҳам катта.

2. Иккинчи типдаги аниқловчи + аниқланмиш тартиби ўзгартирилса, предикатив қўшилма туғилади (Бунда ҳам паузанинг роли бор): *Жар орқаси — Орқаси — жар. Йўл ёқаси — Ёқаси — йўл. Тоғ этаги — Этаги — тоғ* каби. Бироқ бу ҳодиса II типдаги аниқловчили бирикманинг ҳаммасида эмас, кўпроқ ўрин, макон каби тушунча билан боғлиқ бўлган кўринишларида юз беради (*Колхоз ери, ёр савдоси, қўй чўпони* бирикмаларида юқоридаги тартиб ўзгариши бўлмайди).

3. Сифатловчили бирикма тартиби ўзгартирилса, сўз бирикмаси гапга айланади (бунда ҳам ажратувчи паузанинг роли бор): *Мустаҳкам тинчлик — Тинчлик — мустаҳкам. Доҳий Ленин.* — *Ленин — доҳий. Меҳрибон она — Она — меҳрибон* каби.

Умуман, тартиб ўзгариши — инверсия учраб турса-да, ўзбек тилида сўзнинг маълум тартиби — бўлақларнинг типик ўринлашиши мавжуддир. Масалан, эга ва кесим тартибида эга биринчи, кесим иккинчи ўринда келади: *Баҳор келди. Дарахтлар силкинди. Қарим — инженер* каби.

Қаратқичли бирикмада қаратқич биринчи, қаралмиш иккинчи ўринда бўлади: *Лениннинг асарлари, қорнинг эриши, Дашнабоднинг анори, дарахтнинг барги, колхознинг ери* каби.

Сифатловчили бирикмада сифатловчи биринчи, сифатланмиш иккинчи ўринда келади: *улуғ халқ, катта дoston, бепоён ватан, сеvimли ёр, тахта каравот* каби.

Изоҳловчили бирикмаларнинг тартибида қуйидагича ҳолатлар бор: а) мустақил изоҳловчи изоҳланмишдан кейин кела-

ди: *Биз, совет ёшлари, тинчлик учун курашамиз*; б) мустақил бўлмаган изоҳловчилар изоҳланмишдан олдин ҳам: *темирчи Жўра, генерал Раҳимов, бригадир Қарим* каби, кейин ҳам келади: *Жўра кофир* тошиб жаҳлга. (О.) *Ҳайдар чўққи отангиз* ҳам саксонда. (F. F.)

Тўлдирувчилик бирикмада тўлдирувчи олдин, у боғланиб келган сўз кейин келади: *Қолхозчилар планни бажардилар. Телефон орқали гаплашдик.*

Ҳолли бирикмада ҳол биринчи, у боғланган сўз иккинчи ўринда келади: *Кулимсираб бошладинг йўлга.* (У.) *Жўжани кузда санайдилар.* (Мақол.) Демак, предикатив қўшилмада ҳоким бўлакнинг биринчи, атрибутив, объектли, релятив бирикмаларда иккинчи ўринда келиши тартибнинг типик ҳолатидир. Бу конструкцияларда бўлақлар контакт ёки дистант ҳолатда бўлаверади.

Тартиб интонация, хусусан, паузалар ва логик урғу билан боғланган. Логик урғу кесимда ёки кесим олдидаги бўлакда бўлса, кўпинча тартиб ўзгармайди. Бошқа бўлақлар логик урғу оладиган бўлса, у кесимнинг ёнига келтирилади. Масалан, *Пионерлар Чимёнга тонгда жўнайдилар* (вақт биринчи планда)— *Пионерлар тонгда Чимёнга жўнайдилар* (ўрин биринчи планда)— *Тонгда Чимёнга пионерлар жўнайдилар* (ҳаракатнинг бажарувчиси биринчи планда) каби.

Баъзан мазмун жиҳатдан биринчи планда бўлган бўлак тартиб ўзгаришсиз ҳам логик урғу олиши мумкин. Бунда ўша бўлакка алоҳида эътибор берилади. Масалан: *Сен китобни келтирдиг* (бошқа киши эмас — сен)— *Сен китобни келтирдиг* (китобни — бошқа нарсани эмас).— *Сен китобни келтирдиг* (келтирдиг — келтирмадиг эмас) каби.

Одатда, бўлақларнинг тартиби тинч оҳанг билан айтила-диган дарак гаплар структурасига таянади. Гапда бўлақларнинг умумий тилик тартиби қуйидагича: *пайт ҳоли + эга + тўлдирувчи + ҳол + кесим*: *Бу йил Совет халқлари Улуғ Октябрь социалистик революциясининг 60 йиллигини мамлакатимизда баланд руҳ билан байрам қиладилар.* («С. Ўзб.») Ёки эга состави (кўпинча қаратқичли аниқловчи + сифатловчи аниқловчи) биринчи ўринда, кесим состави (тўлдирувчи + ҳол + кесим) иккинчи ўринда келади: *Баҳорнинг илк шабадаси тол новдаларини секин қўзғар эди.* (О.)

КИРИШ СЎЗ ВА КИРИШ БИРИКМАЛАР

111-§. Сўзловчининг баён қилинаётган фикрга субъектив муносабатини билдирган сўзлар кириш сўзлар, шу хилдаги бирикмалар кириш бирикмалар деб аталади.

Кириш сўзлар ва кириш бирикмалар гапнинг бирор бўлаги билан синтактик муносабатга киришмайди. Демак, улар сўз бирикмаси таркибига ҳам кирмайди: *Тўғри, энди ҳар қандай*

бўлганда ҳам сабр, қаноат, жиддият, сабот керак. (Ғ. Ғ.) **Хужжатларда кўрсатилишича, пахтадан йилдан-йилга юқори ҳосил олиш учун барча имкониятлар бор, ишлаб чиқариш воситалари етарли. (И. Р.) Уларнинг бахтига, тонг отар пайтда тушган туман тарқалмаган, аксинча, у қуюқлашган эди. (Б. К.)**

Кириш сўз ва кириш бирикмалар ифодалаган маъноларига кўра ҳар хил бўлади:

1. Айтилаётган фикрга сўзловчининг қатъий ишонч, гумон, шубҳа, тахмин, иккиланш каби муносабатларини билдиради; **яхшиси, тўғри, шубҳасиз, сўзсиз, табiiий, аслида, ўз-ўзидан, мағлумки, ҳақиқатан, дарҳақиқат, албатта, чиндан, янглишмасам, дарвоқе, ажаб эмас, гапнинг рости, эҳтимол, шекилли, чоғи, афтидан, чамаси, чамамда, шундай, балки, фараз қилайлик, гумонимча, ростини айтсам, турган гап, шояд, ҳар эҳтимолга кўра, борди-ю, дейман, қарасам кабилар. Мисоллар: **Яхшиси, бундай хаёлларни унутиш керак. (Ғ. Ғ.) Кўп ғалати одам эди, анча бой эди ҳам, чамамда. Чиндан ҳам, у қиз — гўзал қиз эди. Григорий Александровичнинг овга жуда ишқовоз эканини айтган эдим, шекилли. Сўзсиз, бу ҳол уларга тасалли бера олмади. Гапнинг рости, мен ҳам анча ташвишландим. (Л.) Менимча, янглишмасам, у эллик тўрт ёшда бўлса керак. (Р. Ф.) Эҳтимол, Павел Таняни унутгандир ҳам. (Островский.) Катта иморатлар, унинг назарида, қишлоқдаги баҳайбат тоғ қояларига ўхшарди. (П. Т.) Аслида, Такежоннинг оғзидан сўкиш тушмасди. Афтидан, қиш изғирини эрта тушадиган кўринади. (М. А.)****

2. Айтилаётган фикрга сўзловчининг эмоционал баҳосини билдиради: **бахтимизга, бахтга қарши, афсуски, ажабо, ихтиёр ўзингизда, хоҳласангиз, ҳайронман, ҳайрият, қошки, ҳолос, ана ҳолос, азбаройи, нима бало, эсизгина, ҳеч бўлмаса кабилар: **Ажабо, чиндан ҳам Саодат мени севадими? Мен-чи? (Ғ. Ғ.) Бу ёзувчиларнинг кўпи, сизнинг бахтингизга, йўқолиб кетган, чамадон ва бошқа нарсалар эса, менинг бахтимга омон қолган эди. (Л.)— Афсус, минг афсуски, дунёга жуда эрта келганман.— Ҳайрият, ҳалиги қиз бор экан, гапга кавшар бўлди. (А. Қ.) Эсизгина, шу серҳосил ерларда сув мўлроқ бўлса эди, бу ерларда нималар ундирардик. (Б. К.)****

3. Сўзловчи томонидан баён қилинаётган фикр кимга қарашли эканлигини, фикрнинг манбаини кўрсатади: **Мўлжалимча, фикримча, бизнингча, унинг айтишича, айтишларига қараганда, ривоятларга кўра, хабар беришича, билишимча, эшитишимча, менга қолса кабилар: **Айтишларича, бир оз арақ пули берилса, йўлбошчилари кузатиб ҳам кўяр эмиш. (Л.) Лекин, фикримча, бу шаҳарда уезд судининг уйдан яхши уй йўқдир. (Г.) Кечаги ёмғирдан кейин кўринган камалак ва бўгун кумуш қуёш шўъласининг баланд тоғлар чўққисини ярқиратиши, пахтакорларнинг тажрибаларига кўра, бу йил баҳорнинг эрта келиши ва ёзнинг яхши ўтишидан дарак беради. (И. Р.)****

4. Сўзловчининг фикрнинг ифодаланиш усулига бўлган муносабатини кўрсатади: *бир сўз билан айтганда, қисқаси, қисқача айтганда, бошқача айтганда, очиғини айтганда, қўпол қилиб айтганда; қандай десам экан, очиқ гап, гапнинг пўсткаласи* кабилар. Мисоллар:— *Ҳа, очиғини айтсам, умримда бирор аёл мени шундай севмагани алам қилади. Сиз-ку хурсанд бўласиз-а, лекин, мен, очиқ гап, эсласам, ҳамон хафа бўламан.* (А. Қ.)

5. Фикрнинг тартибини, хулосасини, олдинги фикр билан кейинги фикрнинг муносабатини кўрсатадиган кириш сўзлар: *айтгандай, масалан, мисол учун, пировардида, хусусан, умуман, демак, аввало, сўнгра, айниқса, биринчидан, иккинчидан, ишқилиб, айтилгандек, хуллас, хулласи калом, ниҳоят, шундай қилиб, бинобарин, кўринадики, англашиладики* кабилар. Бу каби кириш сўз ва кириш бирикмалар нутқнинг маълум бўлакларини таъкидлаш, чеклаш, конкретлаштириш, изоҳлаш, бир-бирига боғлаш, айтиб ўтилганларни эслатиш, хулосалаш, умумлаштириш, фикрларнинг тартибини кўрсатиш кабилар учун қўлланади: *Хуллас, ўзимизнинг балалайкага ўхшаш асбобини тинғиллатиб чалади... Мен, масалан, шунақасини ҳам кўрганман.* (Л.) *Сидиқжон, бир томондан, Урмонжонга қандай рўпара бўлишни ва гапни нимадан бошлашни билмай, юраги пўкиллаб, иккинчи томондан, уни хуш қабул қилиш умиди билан энтиқиб кутар эди.* (А. Қ.) *Кун сайин ақлим кириб, кўзим очилмоқда. Қисқаси, чин одам бўлмоқдаман.* (П. Т.) *Тантубойвачча жаҳлдан қалтиради. Биринчидан ишининг туби очилишидан ваҳимага тушди, иккинчидан... ваздасининг бундай пуч, бундай ишқал чиққанлигидан уялди.* (О.) *Ниҳоят, Сидиқжон ҳозир эмас, бир-икки кундан кейин боришга ваъда берди.* (А. Қ.)

6. Айтилаётган фикрга суҳбатдошнинг диққатини жалб қилишга, фикрни суҳбатдош томонидан маъқуллатишга қаратилади: *кўрдингизми, шундай эмасми, ўзингизга маълум, эсингизда бўлса керак, ўзингиз ўйлангиз, тўғри эмасми, нимага десангиз, шуни айтинг, шуни айтмайсизми, десангиз, менга қаранг, қулоқ сол, ишонсангиз, нимасини айтаман, ўзингиздан қолар гап йўқ* кабилар. *Масалан, Ахир, ўртоқлар, ўзингиз ўйланг, бундан икки ярим йилгина ҳамма нарсдан беҳабар... йигит бугун медицина факультетида профессорлардан лекция тинглаб ўтиради.* (Ғ. Ғ.) *Сиз билан бизнинг ишимиз буйруқни кутиш, тўғри эмасми.* (Р. Ф.)

112-§. Кириш гап ва киритма гаплар. Нутқда кириш сўз ва кириш бирикмаларгина эмас, кириш гап ва киритма гаплар ҳам ишлатилади.

Кириш ва киритма гаплар кириш сўз ва кириш бирикмалар сингари асосий гапда ифодаланаётган фикрга сўзловчининг муносабатини билдиради. Булар кириш сўз ва кириш бирикмалардан тугал синтактик конструкция эканликлари билан фарқ қилади: *Эски табаррук сандиқ очилди ва, нима деб ўйлайсиз* —

ота-бободан мерос қолган пуллар чиқарилди. . . (Г.)— Ҳой болам, эсим ҳам курсин, идоранинг олдида сени суратчилар қириб юришганди. (Р. Ф.) Уша заводда, мен сенга айтсам, бизнинг репловлик Евдоким Петров деган бир мужик старший мастер бўлиб ишлайди. . . Хоҳ инон, хоҳ инонма, эғнида тринка костюм, қўллариди узук, кўкрагида тилла занжир. (Ч.)

113-§. Киритма гаплар асосий гап билан бирга қўлланади ва мазмунан аниқлаган фикрга объектив характердаги қўшимча маълумот киритади. Киритмалар фактларни йўл-йўлакай изоҳлайди ва шу хусусияти билан кириш гаплардан фарқ қилади. Киритма гаплар яна шу билан характерланадики, улар гапга, асосий фикрга қўшимча фикр қўшиш эҳтиёжи орқасида қутилмаганда, тўсатдан киритилади. Киритма гаплар баён қилинаётган фикрни тўлароқ тушунишга ёрдам беради. Масалан, *Қизлар (уларнинг ҳаммаси кечки мактабда ўқишади) имтиҳонларга тайёргарлик тўғрисида қизғин суҳбат қила бошладилар.* (Р. Ф.) *Отасини бир кеча қонга беланган ҳолда зиндон ёқасидан топганларида (уни зиндондан қочганлар ўлдириб кетган эди) Абдусамад ўн яшар, қўрқоқ, лекин писмиқ, қув бола эди.* (О.) *Собирнинг бошида қундузли телпак, эғнида янги қайтарма ёқали қора пальто, белида кўк дўйи қийиқча (кўёв сарпосини қийиқчасиз тасаввур эта олмайган она қийиқчи зўрлаб бойлатган эди ўғлига), оёқларида янги майин хиром этик. . .* (О.) *Иван Иванович уйга қайтгач, ҳеч тинчий олмади. Бурунлари у энг аввал отхонага кириб, биясининг ем-хашагидан хабар оларди (Иван Ивановичнинг бияси саман қашқа яхши от эди).*

Кириш ва киритма гаплар оғзаки нутқда нисбатан тез суръат ва наст овоз билан талаффуз қилиниб, асосий гап бўлақларидан пауза билан ажратилади. Кириш ёки киритма гап қанча ёйиқ бўлса, пауза ҳам шунча давомли бўлади. Асосий гап эса одатдагидек (кириш ёки киритма гап бўлмагандагидек) талаффуз қилина беради.

Унча ёйиқ бўлмаган кириш гаплар ёзувда гапнинг бошқа бўлақларидан вергул билан ажратилади. Киритма гаплар эса асосан қавс ичида берилади. Умуман, киритма конструкциялар гапдаги ўрнига кўра ҳам кириш конструкциялардан фарқланади: кириш конструкциялар гапнинг бошида, ўртасида, охирида келади. Киритма конструкцияларнинг типик ўрни гапнинг ўртасида бўлиб, гап бошида қўлланмайди. Чунки қўшимча маълумот, бирор аниқлик киритиш зарурияти асосий фикр баён этилгандан кейин киритилади.

УНДАЛМА

114-§. Сўзловчининг нутқи қаратилган шахс ёки предметни билдирган сўз у н д а л м а дейилади.

Ундалма, кўпинча, шахснинг исми, фамилияси, унвони, та-

халлуси, лақаби касби ёки қариндошлик муносабатларини билдирувчи бош келишиқ формасидаги сўзлар билан ифодалананади: **Кизгинам, дунёда пахта теришдан ҳам яхши нарса борми?— Биродарлар! Ҳаёт биз билан! Келажак биз учун, тарих биз тарафдал (Б. Қ.)— Галя, мен сени катта саҳнада кўргим келади... (С. Абд.) Ога, аямга хат ёзмабсиз-ку. (А. Қ.)**

Ундалмалар экспрессив қимматга эга бўлган сўзлар билан ифодаланганда, субъектив баҳолаш маъносини англатади: **Ойижон, мени ёш бола деб ўйлайсизми?— Ҳа, гапим шу, тўғрими, чирогим? (Б. Қ.) Йўқол! Номус, юрак ўғрилари, кўзимдан йўқол! (Ҳ. Ҳ.)— Азизим, ўлимдан кўрқадиган муҳаббат ҳам муҳаббат бўлибдими? Бундай муҳаббат йўқ, жонгинам... (Б. П.)— Ҳа, эркам, отларни кўргани кетяпсанми? (Б. Қ.) Эй ифлос, маккор шайх, чекил, шарманда! Шунин бил: номус бор, ҳаё бор менда. (Я.)**

Ундалмаларнинг ўзига қарашли аниқловчиси ёки изоҳловчиси бўлиши мумкин. Бундай ундалмалар ёниқ ундалмалар деб юритилади. Улар нутқ қаратилган шахсга нисбатан сўзловчининг ижобий ё салбий муносабатини кўрсатади: **Азизим Алёша, бу гапга қулоқ сол, дўстим. (Б. П.) Ялписига салом бердик, чевар қизлар, севар қизлар. (У.)**

Изоҳловчилар бирдан ортиқ бўлиши, ундалмалардан олдин ҳам, кейин ҳам келиши мумкин. **Бахтимиз чироғи қизлар, жондонлар, ўхшашсиз чаманда кўргазинг жамол. (Ғ. Ғ.) Бугун дунё пролетарлари, бирлашингиз!**

Сўзловчи бир вақтнинг ўзида бирдан ортиқ шахсларга муурожаат қилганда, ундалмалар уюшиб келади: **Саша... Соҳиб, Акрам, Стёпа, шошилманг, танкларни ёндиринг. Володя, Қозим, гранаталарни олиб, чап биқинга ўт, танкни яқинлаштирмай туринглар. (Я.) Муҳайё, Сурайё, Раёно, Муқаддас, кўзимни яшнатиб кийибсиз атлас. (Х. Салоҳ.)**

Эмоционал нутқда ундалмалардан олдин *эй, о, е, ҳой* сингарни таъкидлаш юқламалари, ундов сўзлар қўлланади. **Ҳой қизим, қайқда қолдинг? Самовар қий! Аканг урушдан келибдилар... (А. Қ.) Чикди баҳор қуёши, эй пахтакор, бўл бардам. (П. М.) Эй биродар, жуда ҳам соддасиз-да. (У.)**

Шахсни чақирришга қаратилган ундалмаларда баъзан унли орттирилади ва чўзиқ талаффуз қилинади.

Эмоционал нутқда ундалмалар жонсиз предметларга, жониворларга, абстракт тушунчаларга қаратилган бўлиши мумкин. Бундай ундалма риторик ундалма бўлиб, нутққа дабдабали, эмоционал тус беришда ишлатилади: **Москва, сен тутган машғал нуридан дилимиз мунаввар бўлди, иродамиз мустақкамланди. (З.) Сен билан баб-баравар уйғондим, эй қуёш. (Ғ. Ғ.) Украина еллари, сарин еллар! Сочларимни ўпиб кетдингиз... (У.) Илтижо қилурман сенга, табиат, мени пок ниятдан айирма асло! Эй қуёш, кўрсат юзинг... (Қўшиқдан.) Амударё, сендан ғариб ўтдимми? (Қўшиқдан.)**

Ундалма сўзловчининг ўз номи, тахаллуси билан ифодаланиши мумкин. Бу ҳол монологик ва шеърий нутқда учрайди: *Мана, Ойсултон! Осмонда эркин қушдек парвоз қилиб, чўл ва денгизлар устидан учиб кетаётирсан. (Б. К.) Эй Навоий, умр ўтар елдек, ўзингни шод тут. (Навоий.) Ханда ур, жўш ур, юрак, озов заминдир бу замин. Назм туз, Эркин, ахир, эркин замондир бу замон. (Э. В.)*

Баъзан (нутқий вазиятга кўра) ундалма тушиб қолиб, таъкидлаш юкламасининг ёки ундов сўзнинг ўзи ундалма вазифасида келади:— *Ҳой, биттанг менга исирик солиб юбор, кўзиканга ўхшайман. (Ҳ. Ҳ.)— Ҳой, тегманглар! Жинни бўлдингларми? (Б. К.)*

115-§. Ундалмалар гапнинг бошида, ўртасида ва охирида келади. Ўрнига кўра ундалмалар ҳар хил талаффуз қилинади: гап бошида келса, мурожаат, чақириш интонацияси билан талаффуз қилинади. Гап ўртасида келган ундалмаларнинг интонацияси кириш сўз интонациясига яқин туради — ундалма анча паст овозда, бирмунча тез суръат билан талаффуз қилинади. Гап охирида келган ундалмадан олдин пауза бўлади, ундалма хабар-огоҳлантириш интонацияси билан талаффуз қилинади:— *Сиз, Иван Никифорович, милтиғингизга девона тўрвасига ёпишгандай ёпишиб олибсиз... (Ф.)— Уста парашютчи, моҳир учувчи бўласиз, Башоратхон. (Р. Ф.)*

Сўроқ гап охирида келувчи ундалма бирмунча юқори овоз билан талаффуз қилинади ва ундалмадан олдин қисқа пауза бўлади:— *Қаёққа шошиляпсиз, майор? Сизлар ким бўласиз, йигитлар? (Д. М.)*

Ундалмалар гап бўлақларидан вергул билан ажратилади. Ҳис-ҳаяжон билдирувчи ундалмалардан кейин эса ундов белгиси қўйилади.

БИР СОСТАВЛИ ГАПНИНГ ТУРЛАРИ

116-§. Бош бўлақларнинг — эга ҳам кесим составининг қўшилишидан иборат бўлган гап икки составли гап дейилади. Икки составли гап бош бўлақларнинг ўзидан, шунингдек, буларнинг иккинчи даражали бўлақлар билан кенгайишидан ташкил топади: *Ҳаво очилди. Қоп-қора югурдак булутлар билан қопланиб ётган осмон бирпасда мовий тусга кирди.* Демак, икки составли гап бош бўлақларга асосланилиб ўрганилади.

117-§. Биргина составнинг ўзи билан ифодаланган гап бир составли гап дейилади. Бир составли гап деганда эга ёки кесим составидан бири тушунилмайди. Бир составли гап составларга нисбат берилиб ўрганилмайди. Масалан, шахси номмаълум, шахси умумлашган, шахсиз гаплар формал жиҳатдан кесим составидан иборат. Бундай гапларда ҳақиқатан ҳам грамматик эга мавжуд эмас (*Бугун кинога борилди*), бироқ

бу — мазкур гапнинг кесим состави дейишга имкон бермайди. Чунки кесим состави дейилганда, эга составининг борлиги тасдиқланган бўлади — эга составини кўрсатиш талаб этилади. Ҳолбуки, *Бугун кинога борилади* типигаги бир составли гапларда эга ёки эга составини ажратиб бўлмайди, бу талаб ҳам қилинмайди. Демак, бир составли гаплар бир состави «тушиб қолган», яъни икки составли гапнинг эга ёки кесим составидан иборат эмас. Бир составли гапнинг эга ёки кесим составига нисбатлаб ўрганиш мумкин эмаслиги номинатив гапларда янада аниқ сезилади. Номинатив гаплар ҳаттоки формал жиҳатдан ҳам бирор составни кўрсатмайди. Номинатив гапларда бир ёки бирдан ортиқ сўз билан фикр ифодаланган бўлади. Бироқ бу сўзлар эга составига ҳам, кесим составига ҳам мансуб эмас: *Катта шаҳар. Кенг кўчалар. Ҳамма жойда транспорт ва кишилар оқими* каби.

Ҳозирги ўзбек тилида бир составли гапларнинг: шахси номаълум гап, шахси умумлашган гап, шахсиз гап, номинатив гап, инфинитив гап, шахси маълум гап, вокатив гап каби турлари мавжуд.

116-§. Шахси номаълум гаплар. Бундай гапларда эга конкрет бўлмайди. Кесимнинг формасидая гапнинг эгаси учинчи шахс эканлиги англашилиб турса-да, кесим номаълум шахслар томонидан уч замоннинг бирида содир бўладиган ҳаракатни ифодалайди: *Қуш эдим, қанотимни қайирдилар, гул эдим, булбулимдан айирдилар.* (Ҳ. Ҳ.) *Кун бота бошлади. Чўлда ўтлаб юрган туяларни ҳайдаб келиб, уларга жун ортдилар ва қаерларгадир жўнатдилар. Тўрт юз туман пул, қирқта тўн, йегиримата қўйга гўзал қиз Ойнани соғадиган бўлдилар.* (Б. К.)

Шахси номаълум гапларда эгани ифодалашга эҳтиёж бўлмайди, чунки сўзловчининг эътибори шахсга эмас, иш-ҳаракатга қаратилган бўлади. Тингловчининг диққатини фақат иш-ҳаракатга жалб қилади: *Унга катта мис идишдан иссиқ шўрва қуйиб бердилар.* (П. Т.)

Шахси номаълум гапнинг кесими учинчи шахснинг бирлигида ҳам бўлади: *Китоб ёғочмидики, уни пойтеша билан чопса.* (Ҳ. Ҳ.) Бироқ бу ҳолда ҳам ҳаракатнинг бажарувчиси конкрет шахс бўлмай, номаълум «ҳар кимдир». Шахси номаълум гаплар шу томони билан шахси умумлашган гапларга яқинлашиб қолади: *Имом Ғофирга шама қилиб шундай дейди: Қаранг-а, тавба! Бунини нодонлик дейдилар, нодонлик.* (Ҳ. Ҳ.)

119-§. Шахси умумлашган гап. Эгаси конкрет бўлмаган, кесими орқали ифодаланган ҳаракат умумга қаратилган гап шахси умумлашган гап дейилади. Шахси умумлашган гапларнинг кесими одатда иккинчи шахснинг бирлиги формасидаги феъл билан ифодаланади. *Нон емоқчи бўлсанг, ўтин ташшидан эринма.* (Мақол.) *Кийимни янгилигидан, обрўни ёшлиқдан сақла.* (Мақол.) *Бугунги ишни эртага қўйма.* (Мақол.)

Шахси умумлашган гапларда баъзан сен, биз, киши каби олмошлар билан ифодаланган эгалар қўлланади. Бироқ улар формал жиҳатдан конкрет шахсларни кўрсатса-да, мазмунан, умуман шахсни англатади. Бундай гаплар грамматик жиҳатдан икки составли гап сифатида шаклланади: *Сени иш енгмасин, сен ишни енг. (Мақол.)*

Инсон учун жон фидо қилиш кундалик бурчга айланиб кетайтганини кўриб, ич-ичингдан қувонасан киши.

Ҳикматли сўзлар ва халқ мақоллари одатда кўпроқ шахси умумлашган гаплар типига бўлади. Бундай гапларда конкрет шахс кўзда тутилмайди, балки ҳаракатнинг ҳамма шахс учун тааллуқли эканлиги маъноси ангилашилади: *Ер ҳайдасанг, куз ҳайда — куз ҳайдамасанг, юз ҳайда. (Мақол.) Яхши сўзга қулоқ сол — ёмон сўзга ўроқ сол. (Мақол.) Узун айтма, қисқа айт, кўп маъно бер. (Мақол.)*

120-§. Шахссиз гап. Эгаси бўлмаган гаплар **ш а х с с и з** га п дейилади. Шахссиз гаплар шахси кўрсатилмайдиган иш процессларини ифодалайди.

Шахссиз гаплар эганинг ифодаланмаслиги билан эмас, балки умуман унинг бўлмаслиги билан характерланади: *Мағлумки, бундай муваффақиятлар ўз-ўзидан қўлга кирмайди: унга ғайрат ва матонатли меҳнат, қунт ва изчил ўқиш-ўрганиш, ишлаб чиқариш илғорларининг онгли иш тажрибаларини ўзлаштириш орқали эришилади. («С. Узб.») Хўрлик учун йиғлаш эмас, унинг одамзод бошига яна қайтмаслиги учун курашиш керак. (П. Т.)*

Шахссиз гапларнинг кесимлари қуйидагича ифода қилинади:

1. *Тўғри келмоқ* феълнинг турли формалари билан: *Аmmo анча оғир бўлади, кўп қийинчиликларни енгшига тўғри келади. Бунинг учун Тошкентга ўз вакилларимизни юбориб, корхонадан зарур ёрдамни сўрашимизга тўғри келади. (Р. Ф.) Қаттиқроқ йўртиб келган отни секинроқ ҳайдашга тўғри келди. (С. М.)*

2. Вақт англатувчи сўзлар, сон ёки кўп, анча сингари равишларнинг *бўлмоқ, тўлмоқ, ўтмоқ, ошмоқ* феъллари билан бирикиб келиши билан: *Бу бешала йиғитнинг келганига бугун тўрт кун бўлди. Оббо Алихоней, ҳаш-наш демай кўришмаганимизга саккиз йил бўлибди-я. Чигит экиб тамомланганига беш кун бўлди. (Р. Ф.) Абай билан Эрбўлнинг шаҳарга келганига кўп бўлди. (М. А.) Бувайдадан чиқиб кетганимга йигирма тўрт йил бўлди. (А. Қ.)*

3. Ҳаракат номи ҳамда керак, лозим, зарур ёки мумкин сўзларидан ташкил топган бирикмалар билан: *Бу ишга эртароқ киришиш керак, деди раис. (Р. Ф.) Унинг ёнидаги киоскадан шоҳи рўможлар ҳам олиш лозим. (Б. Қ.)*

4. *-б, -иб* қўшимчали равишдош ва турли формадаги *бўлмоқ* феълнинг бирикиб келиши билан: *Ҳозирча бу тоғдан ўтиб бў-*

лади. Бу хатнинг мазмунини... бировга айтиб бўлмайди. (А. Қ.)
Бунақанги қишлоқни Фарғона водийсида ҳам топиб бўлмайди.
(Р. Ф.) Фалакка қўл узатиб, шамсу анбарни олиб бўлмас.
(Машраб.)

5. Феълнинг мажҳуллик нисбати билан: *Бугун кинога борилади. Сизнинг Москвага кетишингизга рухсат берилди.* (Ас. М.)

121-§. Номинатив (атов) гап. Нарса ва предметларнинг ҳозирги замонда мавжудлигини тасдиқ йўли билан кўрсатадиган гап номинатив гап дейилади. Номинатив гаплар атов гаплар деб ҳам юритилади. Номинатив гаплар нарса, предмет ёки воқеани фақат атабгина қолмай, балки унинг мавжудлигини махсус интонация билан тасдиқлайди. Натижада бир ёки бирдан ортиқ сўзлар бирикмаси маълум бир шароитда мустақил бир фикр ифодалайди: *Баҳор. Далалар қиш либосини ташлаб, кўклам сарпосини кийган.* (Р. Ф.) *Урмон. Қор. Узоқда шовқин. Уқ овозлари эшитилади.* (У.) *Тун. Ун уч яшар дастёр қиз Варька бола ётган бешикни тебратарди.* (Ч.)

Номинатив гаплар йиғиқ (биргина сўз билан ифодаланади) ва ёйиқ (бирдан ортиқ сўз билан ифодаланади) бўлади: *Тоғ. Сукунат. Фақат қорачигиртканинг чириллаши эшитилади.* (Ҳ. Ғ) *Ойсиз, юлдузсиз, булутли қоронғи кеча. Кўз кўзни кўрмайди.* (С. А.) *Ҳаво тўла юлдуз. Ой чарақлаб турибди.* (Р. Ф.) *Ҳамма нарса ҳорғин, мудрашга бошлаган каби... Аллақандай поёнсиз ғариб оқшом.* (О.) *Сукунатга кеган чўлнинг оромбахш оқшоми.* Трактор ва экскаваторларнинг овози ҳам оқшом пайтида кучлироқ эшитилади. (Ш. Р.)

Номинатив гаплар бирин-кетин тизма ҳолда келиши мумкин. Тизма номинатив гаплар бир пайтда мавжуд бўлган ёки алмашилиб турадиган воқеа-ҳодисаларни ифодалайди: *Болалар кўп, кўкдан ёғилгандек, шовқин, чапак, қийқуриқ, хуштак...* (М. М.) *Кеча. Саҳро. Уйқу ва шовқин. Кеча чўккан узоқ уфққа...* (Ҳ. О.)

Мазмун ва эмоционал қимматга кўра номинатив гаплар, асосан, қуйидагича бўлади:

1. Табиат манзараларини акс эттирувчи тасвирий номинатив гаплар: *Кенг саҳро. Қуруқ чўл...* *Сув манбаларидан дарак йўқ.* (С. А.) *Яна кўниш бўлганда ҳам қандай денг! Ути белга урадиган ўтлоқлар, атрофи қулф уриб, гуллаб турган ўланлик кўллар, тўлиб-тошиб оқадиган сувлар, суви кўм-кўк булоқлар.* (М. А.)

2. Пайт англатувчи номинатив гаплар: *Шом пайти. Қоронғи қуюқлашиб бормоқда.* (М. А.) *Тонг чоғи, ҳаво очиқ, офтоб ҳали чиқмаган...* *Ёз кунлари. Офтоб бош устидан ўтадиган чоғлар...* *тоғ ҳавоси баҳор кунларидаги каби салқин ва ёқимли.* (С. А.) *Сутдек ойдин кеча. Ҳали тонг отишидан дарак йўқ.* (М. А.)

3. Муайян бир жойни тасвириловчи номинатив гаплар. Бундай гаплар айниқса саҳна асарларида кўпроқ учрайди: *Чаро-*

гон уй, гилам, каравот, радиоприёмник, ammo ҳаммаси тартиб-сиз. (С. Абд.) Комилжоннинг ҳовлиси. Эскироқ уй. Ёнмаён. (У.)

4. Ҳаёт воқеаларини билдирувчи номинатив гаплар: **Ёқимли оҳанг, завқли қўшиқлар. Анорхон йўлдан тўхтаб тинглайди. (И. Р.) Қий-чув, қаҳ-қаҳалар, таъзим, саломлар. Ҳар хил рақслар: мазурка, вальс, гир айланув. Ҳеч кимга сездирмай Татьяна турар. Икки холасининг ўртасида у. (П.)**

5. Кўрсатув характеридаги номинатив гаплар. Бундай гапларда бош келишикдаги от *ана, мана* каби кўрсатиш олмошлари билан бирга келади: **Ана қишин-ёзин ям-яшил бўлиб турган арчалар билан безалган тоғлар. Ана икки ёғи улкан қирра тошлар билан осмонга бўйнини чўзиб турган тоғ ораларидаги адирлар. (Б. К.) Мана гузар, мана одамлар... Одамлар уни қуришаб олди. (П. Т.)**

Номинатив гаплардан сўнг келган гаплар унда ифодаланган воқеа-ҳодисаларни бошқа воқеа тасвири билан кенгайтиради: **Қоронғи тун. Паровоз зарур юк ортилган составни тезроқ манзилга етказиш учун шошилмоқда. (О.) Нақадар оромбахш тонг! Коммунизм асрининг тонги бир-биридан чиройли, мазмундор. (Р. Ф.)**

Номинатив гапларда ифодаланган ҳодисалар кўпинча эмоционал характерга эга бўлади. У кўпинча эмоционал интонация билан талаффуз қилинади: **Ота! Нақадар кўнгилга яқин сўз! (М. А.) Болалар... Болалар бизнинг келажакимиз, фахримиз. (Ойдин.)**

122-§. Инфинитив гап. Ҳоким компоненти инфинитив билан ифодаланган гаплар инфинитив гап дейилади. Масалан, **Ажаб! Ўз уйини ташлаб кетиш! Бу қандай ақлсизлик! Марди-кор олиш! (О.)**

Инфинитив гапларда фикр маълум бир иш-ҳаракат номи билан ифодаланади. Бу хил гаплар ажабланиш, истак, орзу, кучли хоҳиш, ғазаб, нохушлик, норозилик каби маъноларни англатади. Масалан, **Ойга учиш! Юлдузларни кўриш! Бу чинакам завқли бўлса керак. («Л. у.») Севганингдан ажралиш! Эҳ, биз шўрликлар. (Ҳ. Ҳ.) Гул сайрига чиқмоқ! Буним ким севмайди. (С. А.) Ёшликда онадан ажралиш! Етим қолиш! Эҳ, урушнинг нимасини айтасиз. (Шуҳрат.) Уқиш, ўқиш ва яна ўқиш! (В. И. Ленин.)**

Инфинитив гаплар тузилишига кўра йиғиқ ва ёйиқ бўлади. Инфинитивнинг (ҳоким сўзнинг) ўзи билан ифодаланган гап йиғиқ, инфинитивга тобе бўлақлар (тўлдирувчи, ҳол) билан кенгайиб келган гап ёйиқ инфинитив гапларни ташкил қилади.

Инфинитив гапда предикативлик махсус йўл билан ифодаланади. Бунда интонация муҳим роль ўйнайди — инфинитив гап юқори интонация билан айтылади. Инфинитив гапдан кейин (номинатив гапдаги каби) кўпинча бошқа гаплар келти-

рилади. Бу гаплар инфинитив гапнинг мазмуни билан боғла-
ниб, уни конкретлаштиради.

123-§. Шахси маълум гап. Эга қўлланмаса-да, унинг бел-
гилари кесим орқали конкрет англашилиб турадиган гап ш а х-
с и м а ъ л у м га п дейилади.

Шахси маълум гапларда феъл кесимнинг грамматик, от
кесимнинг эса боғлама формасидан шахс англашилиб туради.
Шунинг учун эгани шахс кўрсатувчи олмош ёки от билан қў-
шимча равишда ифодалашга эҳтиёж қолмайди. Масалан,— *Уй-
ланганмисиз?— Йўқ. Жуда яхши, бўлмасам мени олмайсизми?—
тўсатдан бўлган бу ногаҳон таклифдан жуда шошиб қол-
дим. (F. F.)*

Кесими буйруқ майлининг биринчи ва иккинчи шахс фор-
маларида ифодаланган бир составли буйруқ гаплар ҳам шахси
маълум гап ҳисобланади: *Пўлат.— Опажон, машинада олиб
бориб қўяйми?— Сурмахон.— Керак эмас, машинангни пиши-
риб е. Б. Раҳмонov.)*

Кўрсатилган гаплар мазмунан эгалари *мен, сен, биз, сиз*
олмошлари билан ифода қилинган гапларга тенг бўлиб, улар-
да эганинг ифодаланмаслиги табиий ҳолатдир. Буларда эга-
нинг махсус ифодаланиши нормал ҳолатдан чекиннш бўларди.
Эганинг мазмунига алоҳида эътибор берилмоқчи бўлсагина уни
қўллаш мумкин. Чоғиштринг: *Мен келдим — бошқа киши эмас.
Сиз келинг — бошқа киши эмас. Кесими иккинчи шахс буйруқ
формалари билан ифода қилинган буйруқ гапларда ҳам эга
вазифасидаги сен, сиз олмошлари юқорида айтилган қонда та-
лаби билан қўлланиши мумкин. Бундай гаплар баъзан ундал-
мали ҳам бўлади: Қизим, жоним қизим,— йиғи аралаш гапир-
ди чол.— Сен кўп ўртанма. Мен сўзлай. Сен ақлли қизсан, ҳам-
масини тушунасан.— Юр, ўша ерга чиқамиз. Улар айвонда
бўлса, биз уй ичида ўтирамиз.— Менга қолса, маслаҳат шу:
мана яқин ўртада баҳор, сиз қирга чиқинг, кўкрагингизга то-
за шамол тегади. (O.)*

СЎЗ-ГАПЛАР

124-§. Сўз-гап ўзининг қатор хусусиятлари билан икки сос-
тавли гапдан ҳам, бир составли гапдан ҳам фарқ қилади. Бу
фарқ аввало, сўз-гапнинг тузилиш жиҳатдан ўзинга хослигида
кўринади. Бир сўз ёки сўз формаси билан ифодаланиб, бошқа
бўлаклар билан ёйилмайдиган, сўзловчининг эмоциясини, ҳо-
латини ифодалайдиган гап с ў з-г а п дейилади.

Сўз-гапда фикр бир сўз билан ифодаланади: *Ичимда: «Об-
бо, тагин келиннинг устидан шикоят бошласа керак»,— деб ўй-
ладим.— Хўш, қандай сир экан дедим.— Хўп, болам, айтаман:
шошма, шошма, ҳовлиқма,— деди кампир. (F. F.)*

Келтирилган мисолларда сўз-гаплар бошқа гаплар билан
бирга келиб, уларнинг мазмуни билан боғланган. Шунинг учун

сўз-гапда ифодаланган эмоция ундан кейин келган гаплар ифодалаган фикрга ҳам тегишли бўлади. Кўпинча сўз-гаплар ифода-далайдиган мазмун умумий характерга эга бўлиб, ёндош келган гаплар унинг мазмунини конкретлаштиради. Масалан, *Уф!* . . . сўз-гапнинг мазмуни мавҳум характерга эга: у жисмоний чарчашми ёки маънавий, руҳий эзилишми эканлиги тингловчига номаълум. Шунинг учун бу типдаги сўз-гаплардан кейин конкретлаштирувчи гап келтирилади: *Уф! Қуш эдим, қанотимни қайирдилар. . . (Ҳ. Ҳ.)*— Руҳий ҳолат англашилади. *Уф! Энди узоқ юрсам нафасим сиқилади* — жисмоний чарчаш англашилади. *Уф! Ҳаво исиб кетди* — норозилик англашилади.

Сўз-гапнинг мазмуни сўзловчининг ёши, мавқеи, иш шароити, вазияти каби ҳолатларга ҳам боғлиқ бўлади.

Сўз-гаплар грамматик-семантик, интонация жиҳатдан гапнинг бошқа типларидан фарқланиб, гапнинг махсус турини ҳосил қилади. Тилда кўпгина сўзлар ёлғиз ҳолда, бошқа сўзларсиз гап бўлишга мосланган бўлади. Фикр ана шу бир сўз билан ифодаланади.

Сўз-гап ундов сўзлар (ҳис-ҳаяжон, ҳайдаш-чақириш, буйруқ-хитоб, расм-одат, табрик-олқиш каби ундовлар), тасдиқ ва инкор ифодаловчи *ҳа* ва *йўқ* сўзлари билан ифодаланади.

125-§. Ундов сўз билан ифодаланган сўз-гап. Ундовлар конкрет лексик маънога, предмет ва ҳодисаларни аташ хусусиятига эга эмас. Эмоционал ундовлар эса ҳар хил кечинмаларни англатади. Уларнинг маънолари хилма-хил интонация, имо-ишора ва гавда ҳаракатлари ёрдамида ифодаланади. Ундовларда предикативлик мавжуд, шунинг учун улар гапларнинг эквивалентлари бўла олади. Масалан, *оҳ, бай-бай* ундовлари шундай хусусиятга эга.

Ундовлар грамматик жиҳатдан бошқа гап билан боғлиқ бўлмайди, бироқ мазмун ва интонацион жиҳатдан контекст, нутқий вазият билан зич боғлиқ бўлади. Шу сабабли ундов билан ифодаланган сўз-гапнинг интонацияси алоҳида аҳамият касб этади. Интонациянинг ўзгариши айни бир ундовнинг хилма-хил, ҳаттоки қарама-қарашли ҳисларни ифодалашига олиб келади.

Ундовлар воқеликни реалистик тасвирлаш воситалари сифатида хизмат қилади: *Аттанг, аттанг! Бу хабарни ўзим биринчи бўлиб етказмоқчи эдим. Воҳ, воҳ, воҳ! Тега кўрманг, жуда ёмон оғрийди. (С. А.) Эҳ! Қани энди қишлоқда мактаб бўлса. (М. И.)*

Яхшимисиз, салом, раҳмат, хайрли кеч, хуш келибсиз, оқ йўл, ташаккур, кечирасиз, хайр, қутлуғ, узр, марҳамат сингари сўзлар ҳам сўз-гап ҳисобланади. Бу каби сўз-гаплар табрик, қутлаш, ташаккур, тилак, илтимос кабиларни ифодалайди: Бўривой.— Узр. Эгаси бор. Тошхон.— Елғон. Елғон. Ольга.— Кечирасиз, мен сизга тасалли бермоқчи эдим. Зарарсиз, гап оёқ-

да эмас, бошда. Комил (қўл бериб).— **Хайр.** (У.) Одилов — **Табриклайман!** Мавлон ака. (А. Қ.)

126-§. Тасдиқ ва инкор билдирувчи сўз-гаплар. Ҳа, йўқ сўзлари бошқа мустақил сўзлар сингари номинатив функцияга эга эмас. Бу сўзлар гап ёки сўз бирикмаси таркибида эмас, балки ўзлари гап сифатида диалогик нутқда қўлланади.

— **Кеча келдиларми?**— **Йўқ, аввалги кун.**— **Мени чақирдингми?...**— **Ҳа. Буён тунда сиз навбатчилик қилдингизми?**— **Ҳа, мен.** (Р. Ф.)— **Бу ана шу чакалакзор эмасми?**— **Йўқ. У чакалакзор сал чап томонимизда** (З. Ф.)

Ҳа, йўқ сўз-гаплари мустақил қўлланиб, сўроқ гапларга жавоб бўлиб келиши ва тасдиқ ёки инкор англатиши мумкин:— **Онанг борми?**— **Онам мени ноилоҳлигидан ташлаб кетган.**— **Отангчи?**— **Йўқ.**— **Тоғанг-чи?**— **Йўқ.**— **Холанг-чи?**— **Йўқ.**

Ҳа, йўқ сўзлари такрорланиб қўлланганда маъно кучайтирилади: **Ҳа, Ҳа...** **Зарари йўқ, тажриба қилиб кўриш ёмон иш эмас.**— **Йўқ, йўқ, Бегенч. Мен у билан ҳазиллашдим.** (Б. К.) **Йўқ, йўқ, йўқ!** **Ҳамзанинг тегманг жонига!** (Я.)

Тасдиқ англатувчи **ҳа**, инкор англатувчи **йўқ** сўзларига функциядош бўлиб **шундоқ, албатта, аниқ, турган гап, бўлмасачи, тўғри, ҳеч, асло** сўзлари ҳам қўлланади. Бу каби сўз-гаплар инкор ёки тасдиқ англатиш билан бирга, суҳбатдошнинг фикрига модал муносабатни ҳам кўрсатади.— **Оббо сиз-е. Бу ёғини ҳам тўғрилаб юрибман денг?**— **Бўлмасачи?** (У.) **Ҳафизахон комсомол бўлса керак-а?** **Албатта.** (А. Қ.) **Душман бизни анча овора қилди. Ҳатто Туапсега ёриб ўтиши ҳам мумкин. Тўғри. Тўғри.** (Я.)— **Йўлинг тушганда, яна кирмай ўтма.**— **Албатта.**

127-§. Сўз-гапларнинг яна бир тури вокатив гап деб юритилади. Кучли мурожаат, чақириқ, ғазабланиш, шодлик каби эмоционал маъноларни англатувчи ундалма типдаги айрим гаплар вокатив гаплар дейилади: **Бола кўзини очиб, ўзини кимсасиз бир жойда эканлигини англади ва яна йиғлай бошлади: Ойи! Ойижон!** (О. Ҳусанов.) **Омон: Ҳафизахон она! Ая! Хола!** (А. Қ.) **Хотини бир оз хуши оғиб қолди. Ҳошимжон: Анор! Анорхон!**

Вокатив гапда сўзловчининг кучли эмоцияси махсус интонация воситасида акс эттирилади: **Мурда! деб бақариб юборди у.** (Ҳ. Ф.) **Қон! Пичоқлаб кетишибди.** (Ас. М.)

ТҮЛИҚ ВА ТҮЛИҚСИЗ ГАП

128-§. Бирор бўлакнинг гапда қўлланган ва қўлланмаганлиги нуқтаи назаридан, гаплар икки турга бўлинади: **тўлиқ гап** ва **тўлиқсиз гап.**

1. Ҳамма бўлаклари қўлланган гап **тўлиқ гап** дейилади. Масалан, **Деразамнинг олдида бир туп ўрик оппоқ бўлиб гуллади.** (Ҳ. О.) **Илм аҳллари Навоийни сабрсизлик билан ку-**

тар эдилар (О.) гапларида бирор бўлакнинг тушиб қолмаганлиги шу синтактик конструкциянинг қурилишидан, мазмунидан англашилиб турибди.

Бироқ гапда доимо ҳамма бўлаklar қўлланилавермайди, маълум сабаблар билан бир ёки бир неча бўлаklar гапдан «туширилади». Масалан, *Кеча сен телефон орқали гаплашдингми?— Гаплашдим* (ҳол, эга, тўлдирувчи қўлланмаган). *Сен телефон орқали қачон гаплашдинг?— Кеча* (эга, тўлдирувчи, кесим қўлланмаган).

Демак, бирорта бўлаги қўлланмаган, «тушиб қолган», шу туширилган бўлаги гап қурилишидан, контекстдан, мазмундан англашилиб турадиган гап тўлиқсиз гап бўлади.

Тўлиқсиз гапларда туширилган бўлаklarда ифодаланиши керак бўлган маънонинг сўзловчи ёки тингловчи учун аён бўлиши, аввало, контекстуал ва нутқий шароитга боғлиқ. Булар бўлмаса, тўлиқсиз гаплар гаплик хусусиятини йўқотиб, айрим сўз ва сўз бирикмаларига айланиб қолади. Мисол:— *Сен у бойда неча йилдан бери хизмат қиласан?— Йигирма йилдан бери.*— *Қайда ётиб турасан?— Қишда молхонада, ёзда молхона эшиги ёнидаги супада.* (С. А.) Жавобларнинг ўзи фикр ифодалай олмайди. Улар нутқда *Мен бу бойда йигирма йилдан бери хизмат қиламан. Мен қишда молхонада, ёзда молхона эшиги ёнидаги супада ётиб тураман* шаклида қўлланилади.

Демак, тўлиқсиз гапнинг мустақил синтактик бирлик бўлиши, тугалланган интонацияга эга бўлиши, тугалланган фикр ифодалаши контекст туфайлидир. Тўлиқсиз гаплар айниқса жавоб гаплар учун характерлидир. Сўроқ гаплардаги айрим бўлаklar жавоб гаплардан «тушиб қолади». Тушиб қолган бўлаklar контекст орқали англашилиб туради.

Агар тўлиқсиз гап биргина бўлак билан ифода қилинса, тўлиқ гапда логик урғу шу бўлакка тушган бўлади:— *Сизнинг исмингиз нима?— Тоҳир.*— *Хўп, ҳозир қаерга бормоқчисиз?— Кинога.* (М. Ҳ.) *Бир чеккада қисилиб ўтирган Бектемир бир рус солдатидан сўради: Ҳозир келган ким у?— Генерал,— дея жавоб берди солдат махорка ўраб.* (О.)

Тўлиқсиз гапларда гапнинг барча бўлаklари, шунингдек, бирдан ортиқ бўлаги туширилиши мумкин: *Отингиз нима?— Бобомурод* (эгаси туширилган).— *Касбингиз?— Агроном* (кесими туширилган).— *Бошқа касбингиз ҳам борми?— Йўқ* (эга, аниқловчи туширилган).

129-§. Тўлиқсиз гап ҳосил қилиниш асосига кўра икки турга ажралади: контекстуал тўлиқсиз гап, ситуациал тўлиқсиз гап.

1. Контекст асосида шаклланган тўлиқсиз гап контекстуал тўлиқсиз гап дейилади: *Нимани севасан?— Табиатни. Устозинг ким?— Онам.*

2. Маълум вазият, шароит туфайли шаклланган тўлиқсиз

131- §. Мураккаблашган содда гап. Содда гаплар таркибида ажратилган бўлақлар, ундалма, кириш ва қиритма конструкциялар қўлланса, улар ҳам мазмун, ҳам структура жиҳатдан мураккаблашади. Бундай гаплар мураккаблашган содда гап дейилади.

Содда гапнинг мазмуни қуйидаги воситалар билан мураккаблашади:

1. Ажратилган бўлақлар воситасида: *Ана гуллар саҳна боғининг тўрида, ундан қўшиқ янграр, дилкаш ва қувноқ.* (Я.)

2. Равишдош оборотлар ажратилади. Улар қуйидаги вазифаларда келади:

а) равиш ҳоли вазифасида: *Хотин-қизлар, ёнма-ён тизилишиб, ғўзалар орасига кириб кетишди* (Р. Ф.);

б) сабаб ҳоли вазифасида: *Гапга қизиқиб, чойни ҳам эсдан чиқазибман* (С. А.);

в) пайт ҳоли вазифасида: *Мересьев, эшикка бора туриб, ойнадан комиссия аъзоларининг нима тўғрисидадир гаплашадиганларини кўриб қолди* (Б. П.);

г) ажратилган мақсад ҳоли вазифасида: *Барча мамлакатларнинг хотин-қизлари, болаларнинг ҳаётини кўзлаб, инсониятнинг келажакларини кўзлаб, бирлашмоқдалар, янги урушга қарши чиқмоқдалар* («С. Узб.»);

д) тўсиқсизлик ҳоли вазифасида: *Шу кунларда бир менинг эмас, балки ҳамманинг нима эканлигини била туриб, яна сўрайсиз.* (У. Р.).

Равишдош оборот билан ифодаланган ажратилган ҳоллар уюшиб келиши ҳам мумкин: *Шофёр, машинани қайтариб, текис йўлдан ҳайдаб, вокзалга жўнади.* (М. Ҳ.)

3. Изоҳловчилар ажратилади: *Мактаб даври бу икки аёл ўртасида, ўқитувчи билан ўқувчи ўртасида, қандайдир бир меҳр уйғотган эди* (П. Т.). *Шапкаларда қизил юлдузлар, озодлик юлдузлари, озодлик умидлари порлаб ёнади.* (В. Василевская.) *Бир тўда қизлар, ғам билмаган кулар юлдузлар, овоз қўйиб қўшиқ айтади.* (Ҳ. О.)

4. Кириш элементлари қатнашиши билан:

а) кириш сўз:— *Яхшиси, бундай хаёлларни унутиш керак.* (Ғ. Ғ.)— *Менингча, сиз улуғвор манзараларга кўникиб қолгандирсиз* (Ғ. Ғ.);

б) кириш сўз бирикмаси: *Олимларнинг кўрсатишича, Бухоро шаҳрининг ёши 2000 йиллардан ошади;*

в) кириш гап: *Мен сизга айтсам, энди ер шудгорлашни тезлик билан бошлаш керак* (О.);

г) қиритмалар: *Қурбонпўлат (укам) бирдан айиққа ташланди. Анорхон (аммамнинг қизи) институтга кирибди.* (П. Қ.) *У дондор қизни (сиз айтган қиз эмас) мен биламан.*

5. Ундалмалар қатнашиши билан: *Ойсултон, сенинг пахтага қилган хизматларингни бир мен эмас, бутун мамлакатимиз билади.* (Б. К.) *Марказий оламсан, Улуғ Москвам.* (Ғ. Ғ.)

6. Ундов сўзлар қатнашиши билан. Бунда ундовлар гапнинг одатдаги мазмунини сўзловчининг ҳар хил руҳий кечинмалари билан бойтади: *Эҳ, Украина кечаси ҳам чиройли бўлар экан. (А. Ф.) Уре, самолёт келди. Эҳ-ҳе, бу чинорнинг тарихи турли афсоналарнинг яратилишига асос бўлганмиш. (Ас. М.)*

ҚУШМА ГАП СИНТАКСИСИ

УМУМИЙ ТУШУНЧА

1-§. Мазмуни, грамматик тузилиши ҳамда интонациясига кўра бир бутунликни ташкил этган, боғловчи ёки боғловчи вазифасидаги воситалар ёрдамида бириккан конструкциялар қўшма гапни ташкил этади.

Қўшма гап шаклан бирдан ортиқ содда гапларнинг бирикувидан таркиб топиб, бу содда гаплар мазмунан яхлит ҳолда бирикиб, умумий бир фикрни, мақсадни ифодалайди. Бундай гаплар турли боғловчилар ёки боғловчи вазифасидаги воситалар, ёхуд интонация ёрдамида ўзаро бирикади.

Қўшма гапнинг асосий белгилари қуйидагича:

1. Қўшма гап таркибидаги содда гаплар бир-бирини ёки бири иккинчисини мазмунан изоҳлайди ва ҳар иккиси бирикиб, умумий фикрни реаллаштириш учун хизмат қилади. Масалан, *Қўшнинг тинч — сен тинч. (Мақол.)* Бу қўшма гапни ташкил этган содда гаплар умумий бир фикрни — кишининг тинчлиги нимага боғлиқ бўлишини ифодалайди, ҳар бир содда гап алоҳида олинганда эса; бу мазмун англашилмай қолади.

2. Қўшма гап таркибидаги гаплар мазмун жиҳатдангина эмас, грамматик томондан ҳам бир-бирига боғлиқ бўлади. Бу хил гаплар кесимининг бир хил ёки бир-бирига мос шаклда эканлиги, уларда умумий даражали бўлакларнинг бўлиши, содда гаплар таркибида мазмунан изоҳланаётган бўлакларнинг мавжудлиги, кесимлар бир хил бўлганда, уларнинг бир ўринда умумлашган ҳолда берилиши ва бошқа хусусиятлар — қўшма гап таркибий қисмларини грамматик структура томондан бир-бирига яхлит боғлаб қўяди.

3. Қўшма гап таркибидаги гапларнинг интонация жиҳатдан ҳам ўзига хос хусусияти бор: бир гапнинг интонацияси, шунингдек, ҳар икки гап орасидаги пауза иккинчи бир гапни талаб этади, интонация қўшма гапнинг охирида тугалланади.

Демак, қўшма гапни ташкил этган гаплар мазмуни, грамматик қурилиши ва интонацияси билан алоҳида қўлланувчи мустақил содда гаплардан фарқ қилади. Шунинг учун ҳам ҳар

қандай содда гапни бириктириб, қўшма гап ҳосил қилиш мумкин эмас.

Ўзбек тилида қўшма гаплар маълум мазмун муносабатларини ифодалашни, грамматик белгилари, тузилиши ва интонациясига кўра, уч типга бўлинади: 1) боғловчисиз қўшма гаплар; 2) боғланган қўшма гаплар; 3) эргаш гапли қўшма гаплар.

БОГЛОВЧИСИЗ ҚЎШМА ГАПЛАР

2-§. Икки ва ундан ортиқ содда гапларнинг грамматик боғловчилар ёрдамисиз бирикувидан тузилган қўшма гаплар боғловчисиз қўшма гаплар ҳисобланади. Масалан, *Ботирлари канал қазади, шoirлари газал ёзади. (Ҳ. О.) Бор борича, йўқ ҳолича. (Мақол.) Яхши отга бир қамчи, ёмон отга минг қамчи. (Мақол.) Юрагида қандай дард бор — мана бу менга сир. (О.)*

Боғловчисиз қўшма гапларнинг компонентларини боғловчи асосий воситалардан бири интонациядир. Интонация боғловчисиз қўшма гапнинг шаклланиши ва бу гапларда турли маъно отенкаларининг ифодаланишида асосий фактор ҳисобланади.

Боғловчисиз қўшма гаплар боғланган ёки эргаш гапли қўшма гапларнинг боғловчисиз варианты эмас, балки қўшма гапнинг алоҳида типидир. Боғловчисиз қўшма гапларнинг қисмлари орасига тенг ёки эргаштирувчи боғловчини киритиб бўлмайди. Борди-ю бундай боғловчи бирор ўринда киритилса, гап конструкцияси ўзгаради, мақсад тўла ифодаланмай қолади, ёпиқ конструкция вужудга келади. Боғловчисиз қўшма гаплар очик конструкция бўлиб, мазмунан ўзаро боғланган бир неча турли гапларни бириктира олади: *Қор ва шамол кучая борди, ташқарида қишни ва қорни соғинган қарғаларнинг қағиллашлари... (О.)* каби.

Гапларни бириктирувчи грамматик воситалар қўлланмаган ўринларда лексик ва интонацион воситаларнинг роли ортади. Шу сабабдан ҳам боғловчисиз қўшма гап қисмларини бириктиришда айрим лексик элементларнинг, олмош ва мавҳум маъноли сўзларнинг қўлланиши, умумий иккинчи даражали бўлақларнинг бўлиши, маълум гап бўлақларининг ҳар икки қисм таркибида такрорланиши, шунингдек, ҳар қайси гап кесимининг ўзаро маълум замон ва семантик муносабати боғловчисиз қўшма гапни шакллантиришда, маълум мазмуннинг ифодаланишида восита бўлади. Юқорида кўрсатиб ўтилган воситалар кенг маънода боғловчилар ҳисоблангани учун, бу хил қўшма гапларга нисбатан боғловчисиз терминини қўллаш шартли бўлиб қолади.

Боғловчисиз қўшма гаплар кўпинча мураккаб ва ўзига хос мазмун муносабатларини ифодалашлари билан характерланади. Шунинг учун ҳам бундай гапларда ифодаланган мазмун

муносабати боғланган ёки эргаш гапли қўшма гапларда ифодаланган мазмун муносабатларига тенг эмас.

Боғловчисиз қўшма гаплар ифодалаган мазмунига қўра, уч типга бўлинади:

1. Пайт муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар. 2. Қиёслаш муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар. 3. Изоҳлаш муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар.

Боғловчисиз қўшма гапларнинг катта группасини маълум бир пайтда рўй берган ёки мавжуд воқеа, ҳодиса, хусусият, ҳолатларни ифодаловчи қўшма гаплар ташкил этади.

Пайт муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар

3-§. Пайт муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплар, компонентларидан англашилган ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятларнинг рўй бериш тартибига қўра, икки турга бўлинади: 1) ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятнинг бир пайтда ёки биргаликда бажарилишини кўрсатувчи боғловчисиз қўшма гаплар; 2) ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятнинг кетма-кет рўй беришини кўрсатувчи боғловчисиз қўшма гаплар.

Биринчи тур қўшма гапларда қўшма гап компонентларини ташкил этган содда гаплардан англашилган мазмун бир пайтда ёки биргаликда рўй беради. Одатда, бу турдаги қўшма гаплар икки ёки ундан ортиқ содда гапларнинг бирикувидан таркиб топиб, бу содда гапларнинг кесими икки хил бўлиши мумкин:

1. Боғловчисиз қўшма гаплар составидаги гапларнинг кесимлари айни бир хил замон ва мазмунда бўлади. Бу ҳолат гаплар орасидаги параллеллик, яқинлик, ўхшашликдан далолат беради. Масалан, *Қуйчилари ўқийди ялла, жувонлари айтади алла, пандаси ёпади ширмон, қарилари кутади меҳмон.* (Ҳ. О.) *Меҳнат кулди, кураш зафар қозонди.* (Ҳ. О.) *Комиланинг юзи ёниб кетгандай бўлди, нафас олиши ўзгарди.* (О.)

2. Бир пайтлик мазмуни ифодаланган боғловчисиз қўшма гапларнинг кесимлари турли замон шаклида бўлади: *Уктам сояда аста юриб кетди, қатор жийдаларнинг новдалари унинг бошига тегиб, вазмин тебранади.* (О.) *Гулнорнинг ранги ўчган, лаблари титроқ.* (О.) *Буюк пойтахтга кириб бораман, қуёш ва юлдуздан яралган олам зеҳним, хаёлимни этмишдир мафтун.* (Ҳ. О.)

Боғловчисиз қўшма гап таркибидаги қисмлар орқали ифодаланган воқеа, ҳодиса тамоман бир вақтда рўй бериши — ҳар икки гапдан англашилган воқеа, ҳодиса бир вақтда бошланиб, бир вақтда тугалланиши ёки гапларда ифодаланган воқеа, ҳодисанинг рўй бериш вақти қисман бир-бирига мос келиши мум-

кин. Бундай ҳолда гапларнинг биридан англашилган воқеа, ҳодиса маълум вақтда рўй бериб, иккинчи гапдан англашилган воқеа, ҳодисанинг рўй бериши шу вақтга қисман мос келиб қолади.

Қўшма гап қисмларидан англашилган мазмуннинг тамоман бир пайтда рўй бериши қисмларнинг кесимлари бир хил замон шаклида бўлиши, қўшма гапнинг ҳар икки қисми учун умумий иккинчи даражали бўлақларнинг келтирилиши билан ифода ланади. Қўшма гаплардаги ҳаракат, хусусиятнинг бир вақтда рўй беришини янада таъкидлаш учун қўшма гапнинг иккинчи қисми *шу пайтда, шу замон* каби лексик элементлар билан бошланиши мумкин. Мисоллар: *Николай ирғиб ўрнидан турди, худди шу пайтда қўнғироқ чалинди. (М. Г.) Қариндошларнинг аҳволи пачава, тирикчилиги бемаза. (О.) Булар Мирзачўлга кўчиб келишганда ҳам Қаландаров Ворошилов колхозида бригадир, Ҳуринисо ипакчилик звеносининг бошлиғи бўлган экан. (А. Қ.)*

Ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятнинг кетма-кет рўй беришини кўрсатувчи боғловчисиз қўшма гаплар. Бунда боғловчисиз қўшма гапларнинг қисмларидан англашилган мазмун кетма-кет рўй беради: *Авжи кетиш пайти, бир оздан сўнг тонг отади. (О.) Бугун лекцияга яхшилаб тайёрлан, эртага бирга қишлоққа бориб келамиз. (О.)*

Қўшма гаплар орасидаги кетма-кетлик мазмунини янада таъкидлаш учун иккинчи гапнинг бошланишида *кейин, ундан кейин* каби сўзлар қўлланади ёки ҳар икки гап таркибида *аввал... кейин, эртага... ҳозир* сўзлари ишлатилади: *Дала ҳаво си сизга ёғдек ёқади, бутун иллатни хамирдан қил суғургандай тортиб олади, кейин тоза қимиз ичинг. (О.) Артиллерия тилга кирди, унинг орқасидан жангчилар билан лиқ тўлган ўзи юрар тўплар ўрмон ичидан отилиб чиқди. (Казакевич.)— Ишчи бошла,— деди Самар этикчи унинг сўзини кесиб,— тезгузарликлар билан қиладиган жанжалингни эртага қўй, ҳозир сувни бошлаш керак. (С. А.)*

Демак, боғловчисиз қўшма гаплардаги ҳаракат ва хусусиятларнинг кетма-кетлиги қисмлар кесимларининг турли замон шакли, мазмун муносабати ва махсус лексик элементлар орқали ифодаланади.

Боғловчисиз қўшма гапнинг бу турининг икки хил кўриниши бор. Бир турида қўшма гапнинг биринчи қисмидан англашилган ҳаракат, хусусият тугаллангач, иккинчи қисмида ифодаланган ҳаракат, хусусият содир бўлади. Иккинчи турида эса воқеа, ҳодисаларнинг рўй беришида ана шундай кескин чегара бўлмайди: биринчи қисмдан англашиладиган мазмун тугалланмай, қўшма гапнинг иккинчи қисмидаги мазмун юзага чиқаверади: *Дарахтларнинг устидан онда-сонда қушларнинг садоси бир зумгина янгарар, яна оғир жимжитлик чўкарди. (О.) Бир вақт дастурхонлар ёзилди, турли таомлар кирди. (Эртақдан.)*

Кечи ўзининг қора пардасини йиғиштира бошлади, уфқ оқара бошлади. (И. Р.) Ер ларзага келди, солдатларнинг устига тупроқ тўкилди. (З. Ф.)

Бу хил қўшма гап қисмларининг кесимлари бир хил замон шаклида бўлиши ҳам мумкин. Бундай ҳолда кетма-кетлик мазмуни гапларнинг умумий мазмун муносабатидан англашилади: *Орзигул дарвозадан ичкарига кирди, дарвоза ўзидан ўзи бекилди. (Ислом Шоир.) Тўрга катта гилам солдилар, ўйинчилар келиб қолдилар. (Ҳ. О.)*

Қиёслаш муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар

4-§. Қўшма гап қисмлари ифодалаган воқеа, ҳодисаларни бир-бирига қиёслашдан мақсад уларнинг фарқини очиш, бир-бирига мувофиқ, номувофиқлиги ёки тенг эканлигини кўрсатиш ва улар ҳақида қўшимча маълумот ифодалашдир. Қисмлари бир-бирига қиёсланаётган боғловчисиз қўшма гапларда қуйидаги семантик муносабатлар ифодаланади:

1. Боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган қисмлардан англашилган воқеа, ҳодисалар бир-бирига зид қўйилади. Зидлик муносабатида асосан қўшма гап таркибидаги айрим бўлақларнинг мазмуни қиёсланиб, зид қўйилади: *Булар роҳатда, мен ҳасратда яшабман. (О.) Яхши иш битирар, ёмон иш йитирар. (Мақол.) Яхши яхшига ёндаштиради, ёмон йўлдан адаштиради. (Мақол.) Жаҳл — душман, ақл — дўст. (Мақол.)*

2. Қўшма гап таркибидаги қисмларнинг мазмуни бир-бирига қиёсланади, чоғиштирилади, шу йўл билан улар ўртасидаги фарқ очилади: *Билаги зўр бирни йиқар, билими зўр мингни йиқар. (Мақол.) Бирники мингга, мингники туманга уради. (Мақол.)*

3. Боғловчисиз қўшма гап таркибидаги иккинчи қисмнинг мазмуни биринчисига қиёсланиб, унга асосланади. Одатда, бу турдаги қўшма гапларнинг биринчи қисми мақол ёки афоризмдан иборат бўлиб, иккинчи қисмида баён қилинаётган асосий фикр эса ана шу мақол, маталларда ифодаланган фикрга ўхшатилади, қиёсланади: *Ука, бор-борича, йўқ ҳолича, ишқилиб бир кунимиз ўтиб турибди. (О.) Ўзи тўймаганнинг сарқити қорин оғритади, онажон, сиздан ортди-ю, бизга жип битдим! (А. Қ.)*

Қиёслаш муносабати қисмларнинг умумий мазмуни, кесимларнинг шакли ва маъноси, баъзан айрим лексик элементлар (кириш бўлақлар, антоним сўзлар ва ҳоказо) орқали ифодаланади: *Йигит урушга кетди, орқасида ёр қолди. (Ҳ. О.) Еридан айрилган етти йил йиғлар, элидан айрилган ўлгунча йиғлар. (Мақол.)*

Боғловчисиз қўшма гаплардаги қиёслаш муносабати, одатда, иккинчи қисмнинг кесимини инкор формасида келтириш орқали ҳам ифодаланади: *Яшаш учун курашдим, олишдим, бо-*

шимга тупроқ сочиб, фарёд кўтирдим, фойдиси бўлмади. (Ҳ. Ҳ.) У онасидан қолган уйни буздириб, ёғочини сотмоқчи бўлган экан, ҳеч ким олмабди. (А. Қ.)

Гапларнинг қиёсланаётган кесимидан бошқа бўлаклари ҳам инкор шаклда келади: *Тоқатлига тоғлар эгар бошини, тоқатсизнинг бировлар ер ошини. (Мақол.)*

Қўшма гап биринчи қисмининг кесими инкор шаклида, иккинчи қисминики эса тасдиқ шаклида ҳам бўлади: *Унга бу иш-ни ҳеч ким мажбуран берган эмас, у ўзи танлади. (О.) Бошқаларга қараш керак эмас, бошқалар бизга қарасин, кўрсин, ўйласин. (А. Қ.)*

Қўшма гап таркибидаги ҳар бир қисмининг кесими инкор шаклида бўлганда, зидлик мазмуни англашилмай, воқеа, ҳодисалар бир-бирига қиёсланади, ўхшатилади: *Дағал тиллар гўзал сўзлар бунёд этмас, тўти ҳеч вақт қарға нутқини ижод этмас. Юз мартаба ҳажга бориб келса аҳмоқ, ҳеч ким уни писанд этмас, ёд этмас. («Тўтинома».) Қарға асло какликка тенг келолмас, арслонгина кучли филдан енгилмас. («Тўтинома».) Аҳмоқ ҳориганини билмас, кўса — қариганини. (Мақол.)*

Қиёслаш мазмунидаги қўшма гапларни ташкил этган қисмларнинг кесимлари турли замон шакли ва мазмунида бўлиши мумкин:

а) ҳозирги ва ўтган замон: *Мана қаршиларингда, йўлнинг нариги бетида сарой бор — кирмабсанлар (О.);*

б) ўтган замон ва ҳозирги замон: *...Уйи жуда совуқ эди, эгнимда юпқа нимча (О.);*

в) ўтган замон ва келаси замон: *Иккиси ҳам аҳмоқ... Бир йиғиб ўлган, бир еб ўлади (О.);*

г) ҳозирги ва келаси замон: *Менга пул керак бўлмоқда, қаердан оламан? (О.) Сиз ишонмаяпсиз, бошқалар ҳам ишонмай қўядилар.*

Изоҳлаш муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар

5-§. Боғловчисиз қўшма гапларнинг айрим турларида қўшма гапларнинг таркибидаги бир гапдан англашилган воқеа, ҳодиса иккинчи гапдан англашилган воқеа, ҳодисага боғлиқ бўлади, бир қисм иккинчисини ёки унинг таркибидаги айрим бўлакларни изоҳлаб, тўлдириб келади. Бунда боғловчисиз қўшма гапнинг таркибидаги қисмлар бир-бирига мазмунан боғлиқ, ораларидаги семантик муносабат эса зич бўлади.

Боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган қисмлар орасидаги мураккаб семантик муносабат, айниқса, изоҳлаш муносабатига яққол кўринади. Изоҳлаш муносабатини англатувчи боғловчисиз қўшма гапларнинг ш а р т-п а й т, с а б а б-н а т и ж а, ў х ш а т и ш, и з о ҳ м у н о с а б а т л а р и н и и ф о д а л о в ч и турларни мавжуд.

Шарт-пайт муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гап. Боғловчисиз қўшма гапнинг иккинчи қисмидан англашилган воқеа, ҳодисанинг юзага чиқиши учун биринчи қисмдан англашилган воқеа, ҳодисанинг рўй бериши шарт қилиб қўйилади, шарт албатта пайт билан боғлиқ бўлади. Бу турдаги қўшма гапларнинг биринчи қисми кўтари- лувчи интонация билан, иккинчи қисми эса пасайиб борувчи интонация билан талаффуз этилади. Ҳар икки гап орасида ўзи- га хос пауза бўлади: *Давлат тинч — халқ тинч. (О.)*

Бу хил боғловчисиз қўшма гапнинг қисмлари мазмун жи- ҳатдан шунчалик киришиб кетадики, ташқи томондан худди бир предикатив конструкциядек уқилади.

Қўшма гапнинг қисмлари орасидаги шартлик муносабати конкрет ёки умумий характерда бўлиши мумкин.

Конкрет шартлик ифодаланганда, иккинчи гапдан англа- шилган воқеа, ҳодисанинг юзага чиқиши учун маълум пайтда рўй берувчи ёки рўй бериши мумкин бўлган конкрет шарт қўш- ма гапларнинг биринчи қисмида ифодаланади: — *Олег, мен сени албатта қоласан деб зўрлаётганим йўқ. Кетишни хоҳ- лар экансан — ихтиёр ўзингда. (Космодемьянская.)*

Қўшма гапнинг иккинчи қисмидан англашилган воқеа, ҳо- диса рўй бериши ҳар вақт маълум бир шарт асосида содир бўлади. Бунда шартлик мазмуни конкрет замон билан боғлан- майди; конкрет шарт эмас, умумий шарт ифодаланади ва бу мазмун пайт, сабаб маъноси билан боғланади. Бу хил қўшма гаплар одатда, мақолларда қўлланади: *Юрт бетинч — сен бетинч. (Мақол.) У (подшо) баҳайбат бир йўлбарсдир. Тегдинг — ютиб юборади. (Б. К.)*

Шарт-пайт муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гапларнинг кесимлари қуйидагича ифодаланади:

а) биринчи гапнинг кесими буйруқ феъли орқали, сўнгги гапнинг кесими аниқлик феъли орқали ифодаланади.

Қўшма гапнинг биринчи қисмининг кесими буйруқ феъли билан ифодаланганда, иккинчи қисмининг кесимини келаси за- мон шаклида бўлишини талаб этади, чунки иккинчи қисмдан англашилган мазмун биринчи қисмдаги шарт рўй берганда юзага келиши мумкин: *Қолхозчиларни бириктир — ҳар бири- нинг юрагида бўрон қўзғалади. (О.)*

б) ҳар икки қисмининг кесими аниқлик феъли орқали ифо- даланади: *Бошқанг қимирлама, жилдинг — отиласан. (Я.) Еруғ дунёдан умидинг бўлмагандан кейин, дарчанг қий- шиқ турди — нима бўлди-ю, тўғри турди — нима бўлди. (А. Қ.) Фурсатни қўлдан бердинг, ҳосилнинг қаймоғидан айрилдинг. Шаҳарга тушди — қишлоқ қолади, қишлоққа тушди — шаҳар қолади.*

Сабаб-натижа муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар. Боғловчисиз қўшма гап таркибидаги қисмлар сабаб-натижа муносабатини ифодалаганда,

қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмда ифодаланган воқеа, ҳодисанинг рўй бериши ёки рўй бермаслигининг сабабини, асосини кўрсатади: *Мен у йил деҳқончиликдан ҳеч нарса ололмадим: кузги бугдойнинг бошоқлари шира олаётган пайтда, ҳавода ола булут пайдо бўлиб, бошқлар куйиб қовжираб кетди.* (С. А.)

Боғловчисиз қўшма гапнинг биринчи қисми иккинчи қисмда ифодаланган воқеа, ҳодисанинг сабабини кўрсатиши ҳам мумкин. Бу ҳолда қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмда рўй берган воқеа, ҳодисанинг натижаси эканлиги англашилади: *Сени кўрдим, ўйнади юрак, булбул каби сайради тилим.* (У.)

Шунга кўра, сабаб-натижа муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар икки гуруҳга бўлинади: а) иккинчи қисми сабаб мазмунини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар (натижа-сабаб); б) иккинчи қисми натижа мазмунини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар (сабаб-натижа).

Боғловчисиз қўшма гаптаги сабаб-натижа муносабатини ифодалашда умумий контекст, кесимларнинг лексик маъноси, интонация, урғу, гапларнинг ва гап бўлақларининг ўринлашиши асосий роль ўйнайди, мазмун муносабати шу воситалар асосида келиб чиқади. Сабаб-натижа муносабатига киришган гапларда айниқса интонациянинг роли катта. Агар ўзига хос сабаб-натижа интонацияси бўлмас экан, қўшма гапнинг тури ҳам ўзгаради. Масалан, *Одамлар жим бўлди — Василий мажлисни очди.* (Қазакевич). — *Василий мажлисни очди — одамлар жим бўлди.*

Сабаб-натижа муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплар таркибидаги гапларнинг кесимлари турли замон шакли ва мазмунида бўлиши мумкин: *Армияда ҳамма хабар бир зумда маълум бўлади: разведкачилар ўз бошиқларининг қайтиб келганлигидан ўша онда хабардор бўлдилар.* (Қазакевич.) *Пули йўқ, жойи йўқ, — хотинни нима қилади?* (О.)

Сабаб-натижа муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гапларини ташкил этган қисмларнинг бири ёки ҳар иккисининг кесими буйруқ феъли орқали ифодаланиши мумкин: *Қизчанг йиғлайди — сен борма.* (О.) *Ўйла, Қоратой, ишқилиб, Йўлчи боламга таянч бўл, ёлғизлатма, йигитнинг кўнгли бузилмасин, боши букилмасин.* (О.)

Сабаб англлатувчи гапнинг кесими шарт феъли, керак сўзи, натижа ифодаловчи қисмининг кесими эса аниқлик феъли шаклида бўлади: *Қаландаровнинг даъвосига қарши бундай жавоб ҳеч кимнинг эсига келмаган бўлса керак, ҳамма кулиб юборди ва Саиданинг гапини маъқуллади.* (А. Қ.) *Қаландаров Саиданинг зарбага бундай эпчиллик билан чап беришини сира хаёлига келтирмаган бўлса керак, ўзи шошиб қолди.* (А. Қ.)

Ўхшатиш муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар. Боғловчисиз қўшма гап қисмларининг биридан англашилган мазмун иккинчисидан англашилган мазмунга ўхшатилади, бу ўхшатиш орқали асосий фикр ифодаловчи гапдаги мазмун янада конкретлаштирилади, ойдинлаштирилади. Одатда, қўшма гапнинг биринчи қисмида асосий, рўй берадиган, реал ҳодиса ифодаланади, иккинчи қисмда реал бўлмаган, ўхшатиш ҳодиса ҳақида гап боради: *Кундузни тун деб ўйлаб, сарҳадга келди ўғри, кўршапалак охири оташга келди тўғри.* (Ҳ. О.)

Баъзи ўхшатиш мазмунини ифодалайдиган боғловчисиз қўшма гапларда ўхшатишдан ташқари, натижа ёки ҳулосалаш мазмуни ҳам бўлади: *Сув келди — нур келди. Қўшни келди — кўмак келди.* (Мақол.) *Хатингни ўқидим — ўзингни кўрдим.* (О.)

Ўхшатиш муносабатини ифодалайдиган боғловчисиз қўшма гапларнинг интонацияси мураккаб: биринчи қисм охирига томон бир оз кўтарилувчи интонация билан айтилиб, сўнгра гапнинг давом этиши сезилиб турадиган пауза берилади, иккинчи гап эса кўтарилиб борувчи юқори интонация билан талаффуз этилади: *Майни жуда кўп ичадиган Тўғонбекка икки коса май ҳеч қор қилмади; чанқоқ туянинг лаби сувга тегди, холос!* (О.)

Изоҳ муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар. Боғловчисиз қўшма гапларнинг иккинчи қисми биринчи қисмни турли томондан изоҳлайди. Бунда иккинчи қисм биринчи қисм таркибидаги айрим гап бўлақларининг маъносини изоҳлаши ёки биринчи қисмнинг умумий мазмунини изоҳлаши мумкин: *Мен биламан: иқбол бизники, бизникидир саодат, шараф.* (У.) *Шуни яхши билинг: ўчмас номингиз; ўчмас бу боғларда босган изингиз.* (Т. Тўла.) *Нурига ўхшаш қизларнинг ишқи баҳорда ёққан қордай: бир ёқдан ёғиб, бир ёқдан эриб кетади.* (О.)

Бу қўшма гапларнинг иккинчи қисми биринчи қисм таркибидаги феъл ва олмошнинг маъносини изоҳлайди. Бунда қўшма гапнинг иккинчи қисми эса биринчи қисмнинг мазмунини умумий равишда изоҳлаб келади.

Айрим гап бўлақлари изоҳланганда, изоҳланувчи бўлак абстракт сўзлар (феъл, олмош, баъзан абстракт от) орқали ифодаланади. Бундай гап бўлаги кўпинча қўшма гапнинг биринчи қисми таркибида бўлиб, унга логик урғу тушади. Одатда, бу хил қўшма гапнинг биринчи қисми кўтарилган интонация билан айтилиб, ундан сўнг кейинги гапнинг бошланишига ишора берувчи огоҳлантирувчи пауза бўлади: *Биз бундай деяпмиз: атом ва водород қуроли синовларини таъқиқлайлик.* Маъноси изоҳланаётган сўз гапнинг турли бўлаги вазифасида кела олади.

Иккинчи қисм биринчи қисмнинг умумий мазмунини изоҳловчи қўшма гапларда биринчи қисмнинг мазмуни билан боғ-

лиқ бўлган қўшимча изоҳ, маълумот берилади ёки авторнинг муносабати ифодаланади: *Сўзлаб бердинг. Бари эсимда: Колхоз туздик... Мен ўзим бошлиқ... (О.) Унинг кўнглидан ўтди: борди-ю Латофатхон дегани суви қочиб, шохида майиз бўлган кампирсимон бир хотин бўлса-чи? (А. Қ.) Ўзингизга маълум: кадр танқис. (О.)*

БОҒЛАНГАН ҚЎШМА ГАПЛАР

6-§. Ўзаро тенг боғловчилар ёрдамида бириккан, мазмуни ва тузилишига кўра бир бутунликни ташкил этган қўшма гап тури боғланган қўшма гап дейилади.

Боғланган қўшма гапни бошқа қўшма гаплардан фарқлаб турувчи асосий грамматик белги уларни ташкил этган қисмларнинг тенг боғловчилар ва юкламалар ёрдамида боғланишидир. Боғланган қўшма гапларда ҳам, боғловчисиз қўшма гапларда бўлганидек, пайт, қиёслаш, сабаб-натижа, изоҳлаш ва айириш мазмун муносабатлари ифодаланади. Боғланган қўшма гап боғловчисиз қўшма гапдан айириш мазмун муносабатининг кенг қўлланиши, сабаб ва натижа мазмун муносабатини ифодаловчи конструкцияларнинг мустақиллиги ва ҳар бир семантик муносабат ичида ўзига хос мазмун оттенкаларининг ифодаланиши билан ҳам фарқ қилади.

Боғланган қўшма гап қисмлари орасида турли мазмун муносабатларининг ифодаланишида шу қисмлар таркибидаги гап бўлақларининг маъноси ва ўринлашиши, уларнинг семантик ва грамматик ўзаро муносабати, айрим лексик элементларнинг қўлланиши, гапларнинг интонацияси каби факторлар асосий роль ўйнайди. Масалан, қўшма гап қисмларида маъноси бир-бирига зид сўзлар ва шаклларнинг қўлланиши қиёслаш-зидлаш ва айириш мазмун муносабатини келтириб чиқаради: *Урушдан фақат бойлар манфаат топди, ammo камбағаллар хонавайрон бўлди. Сиз яширдингиз, ammo мен яширмайман. Бу жандармларнинг на каттасига ишонч бор, на кичкинасига ишонч бор. (М. Ибр.)*

Демак, тенг боғловчилар боғланган қўшма гапни шакллантирувчи асосий восита ҳисобланади. Тенг боғловчининг ҳар тури маълум бир мазмун муносабатини рўёбга чиқаришда хизмат қилади. Ammo тенг боғловчилар бирор мазмун муносабатини ифодалаш билан қатъий боғланиб қолмайди.

Боғланган қўшма гап қисмларининг ўзаро алоқаси орқали қуйидаги мазмун муносабатлари ифодаланади: 1. Қиёслаш муносабати. 2. Бириктирув муносабати. 3. Айирув муносабати. 4. Сабаб ва натижа муносабати. 5. Изоҳлаш муносабати.

Қиёслаш муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар

7-§. Боғланган қўшма гапнинг бу турида қисмларнинг мазмуни бир-бирига қиёсланади. Маълум воқеа, ҳодиса, белги-хусусиятларни бир-бирига қиёслашдан мақсад улар орасидаги фарқни аниқлаш ёки уларни зид қўйиш, бир-бирига номувофиқ эканини кўрсатишдир.

Қиёслаш муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар зидлаш, қиёслаш, изоҳлаш мазмун муносабатларини рўёбга чиқаради.

Зидлаш муносабати. Қўшма гап қисмларининг умумий мазмуни ёки гаплар таркибидаги айрим бўлақлар бирор томондан бир-бирига зид қўйилади. Бу хил қўшма гап қисмлари асосан *аммо, лекин, бироқ* боғловчилари орқали бири-кади.

Бунда қуйидаги мазмун оттенкалари ифодаланади:

1. Қўшма гапнинг биринчи қисмида шахс ёки предметнинг хоҳиши ифодаланиб, иккинчи қисмида бу хоҳишга зид бўлган воқеа, ҳодиса рўй беради: *Бу уруш, ахир, шик ва ошиқликнинг жойи эмас, дейман ўзимга, аммо кўнгулда ҳаммиса ўшанинг хаёли. (О.) Она фарёд чиқишини кутиб кўзларини юмди, лекин жимлик чўкди... (М. Г.) Мен кўнишга тайёр эдим-у, бироқ бу ёш врачнинг ҳарбий формаси... мени тараддудга солиб қўйди. (Д. М.) Унинг мўлжали беш-олти километр юриб қайтиш эди, бироқ янги машина, тўғри ва равон асфальт йўл ҳавасини келтирди-ю, район марказига тушиб чиқишга қарор берди. (А. Қ.)*

2. Предметнинг ҳаракат-ҳолати, белги-хусусияти шахснинг ҳаракат-ҳолатига зид қўйилади: *Най ҳам дурустгина чалинди, лекин Рафиқ дарров синдириб ташлади. (О.) Бригада ўн еттинчи кун деганда ҳам, тош-шағал аралаш балчиқ қазиб чиқарар эди, аммо ҳали ҳам меҳнатнинг самарасини билдирадиган бирор белги кўринмасди. (Ш. Р.) Катянинг кўчага совуққа чиққиси ва Пресняда турадиган Чесночиханикига боргиси келмас эди, аммо Маслов билан кечаси бўладиган гап-ундан ҳам баттар оғир туюларди. (А. Толстой.)*

3. Боғланган қўшма гапнинг биринчи қисмидан англашилган ҳаракат, белги-хусусиятнинг иккинчи қисмидан англашиладиган шундай хусусиятларга зид бўлишига қарамай, иккинчи қисмидан англашилган мазмун юзага чиқади (бу хил конструкция асосий ўринни эгаллайди): *Тантибойваччанинг нафаси ичига тушиб кетди, бироқ у уялган каби ўзини билмасликка солди. (О.) Булоқ шу ерда, аммо ҳалигача бир томчи сувдан дарақ йўқ. (Ш. Р.)*

4. Қўшма гапнинг иккинчи қисми маълум мақсаднинг юзга чиқишида зид бўлган объектив тўсиқни ифодалайди: *Холмурод билан кўп гаплашгиси келар, лекин иложи бўлмас эди. (П. Т.)*

Қўшма гап қисмларидаги айрим бўлақларнинг маъноси

эмас, балки қисмларнинг умумий мазмуни бир-бирига зид қўйилиши мумкин.

Зидлаш, қарама-қарши қўйиш маъноси ва, ҳам боғловчис ифода билан тузилган қўшма гапларда ҳам ифодаланади. Бу турдаги гапларда ифодаланаётган мазмунга мувофиқ тарзда лекин боғловчис икки унга синоним бўлган бошқа сўз қўлланади. Улар иккинчи гапнинг бошида ва боғловчисидан сўнг келади: *Ҳамон чопиб боради ва лекин кўкраги қон.* (Ҳ. О.) *Шундай ўтди уруғ ва авлод ҳам ҳеч бири қичқирмади дод.* (Ғ. Ғ.)

Қиёслаш муносабати. Бунда қўшма гап таркибидаги содда гаплардан англашилган мазмун бир-бирига қиёсланади. Қиёслаш орқали воқеа, ҳодиса, предмет ва уларнинг хусусиятлари ўртасидаги фарқлар очилади. Қиёслаш мазмуни асосан бўлса, эса феъллари, шунингдек, юкламалар, зидловчи боғловчилар воситасида ифодаланади. Бу хил қўшма гап қисмларининг структурасида маълум параллелизм бўлади. Қиёсланаётган бўлақларнинг хусусиятларидаги фарқлар очилади: *Отабек даҳшатланиб ёнидаги Алига қаради, Али эса... лабини тишлаб турар эди.* (А. Қ.) *...Ез, куз, қишни, кўкلامي, ёзини кўп ёз; ёзган қоладур, умр эса такрор ўтажакдир.* (С. Абд.) *Козимбек қилмишидан хижолат, Саида эса ундан... бирон оғиз сўз кутар эди.* (А. Қ.) *Хонзода: Сен шу ишни бажар! Бойдан қутулсан, мен бўлсам ўз мақсадимга етаман.* (Ҳ. Ҳ.)

Изоҳлаш муносабати. Боғланган қўшма гапнинг айрим турларида қиёслаш, зидлаш мазмун муносабати билан бирга, изоҳлаш муносабати ҳам ифодаланади. Бунда қисмларнинг таркибидаги айрим бўлақларнинг маъноси ёки биринчи қисмнинг умумий мазмуни изоҳланиши мумкин. Изоҳлаш орқали қиёслаш, зидлаш муносабатлари келиб чиқади ёки иккинчи қисмда биринчи қисмга боғлиқ бўлган қўшимча маълумот берилади. Изоҳловчи гап, одатда, иккинчи ўринда келади. Биринчи гапнинг ҳар бир бўлаги изоҳланиши мумкин.

а) эга изоҳланади: *Унда ёшларга хос бир оз кибр-ҳаво ҳам бор эди, бироқ бу унинг ўзига ярашар эди.* (Павленко.) *Укаси Камол эса Тошкентда олий мактабда ўқирди-ю, бироқ ўтган йил у ҳам армияга олинди.* (О.) *Одамга андиша керак, лекин ундан ҳам илгарироқ инсоф керак.* (А. Қ.) *Албатта... ер зарурларининг зарури, лекин қашшоқликдан чиқиш учун ернинг ўзи кифоя қилмайди* (А. Қ.);

б) кесим изоҳланади:— *Сиз бир вазифада эдингиз,— деди у истеҳзоли кулиб,— аммо, унинг на эканини биздан пинҳон тутардингиз.* (О.) *Ҳозир ҳам камбағалмиз, лекин бу камбағалчилик ёруғ дунёдан бўлган умидимизни эмас, ёруғ дунёдан бўлган умидимиз бу камбағалчиликни еб, кемириб ташлаётибди.* (А. Қ.) *Сидиқжоннинг юраги бир оз ғаш бўлди, лекин бу ғашликнинг сабабини ўзи ҳам аниқ билмас эди.* (А. Қ.);

в) иккинчи даражали бўлақ изоҳланади: *Тўғри, ташкилот-*

чилиқнинг аҳамияти катта, лекин ташкил қилинган одам ташкилотчининг соясида қолиб кетмаслиги керак. (А. Қ.) У, эҳтимол, ...Саида билан саломлашганини унутган бўлса, бироқ Саида ...саломига ўзича маъно бериб, «...янги-секретарга биричи салом», деб қўйди. (А. Қ.) Маткарим буқоқ ҳақиқатан болалигида отаси билан ҳажга борган, лекин отаси камбағал бўлгани учун, икковини ҳам ҳеч ким ҳожи демас экан. (А. Қ.)

Бириктирув муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар

8-§. Боғланган қўшма гапларнинг қисмлари бириктирув боғловчилари (*ва, ҳам, ҳамда*), бўлса, эса ёрдамчилари ҳамда баъзи юкламалар ёрдами билан боғланади. Бундай қўшма гап қисмлари маълум бир пайтда ёки кетма-кет рўй берган воқеа, ҳодиса, ҳаракатларни бириктириб келади ва бу билан уюшмиқ бўлакларни эслатади: *Чорпоянинг бериги ёнида қариган Абдурахимбой, унинг ёнида Абдуҳаким ва Мулласобит номли икки катта ўғли ўтирар ва буларнинг рўпараларида ...туманнинг бойларидан бир неча киши ўтирмоқда эди. (С. А.) Хуржун устига кўрпача тўшаб бобом (эшакка) минди ва мени ҳам унинг орқасига мингаштирдилар, отам ва бошқалар пиёда юриб боғ томон йўналдик. (С. А.) Қаландаров бир нима деб дўнғиллаб ерга қаради ва бурнининг учи тердан йилтиради. (А. Қ.) Чироқ ўнга қайрилиб ғойиб бўлди-ю, ҳаял ўтмай яқинроқдан кўзни қамаштирадиган ёғду сочиб чиқди ва босинқи мотор товуши эшитилди. (А. Қ.) Носиров бир нима демоқчи бўлиб оғиз ростлаганда, эшик секин-секин очилди-ю; Арслонбек Қаландаровнинг шопдай мўйлов ниҳоятда ярашган озғин юзи кўринди. (А. Қ.)*

Мисоллардан кўринадики, қўшма гапни ташкил этган қисмлар параллел ҳаракат-ҳолат, хусусиятларни ифодалайди, қисмлар мазмунан бир-бирига тобе ёки боғлиқ эмас, аммо улар бирикиб, умумий бир фикрни ифодалайди, умумий бир фикрнинг элементлари саналади. Шунинг учун ҳам бундай боғланган қўшма гаплар тасвирлашда, таърифлашда, илмий, ижтимоий-сиёсий нутқда қўлланади. Бу хил қўшма гапларда қўшимча, эмоционал мазмун ифодаланмайди.

Бириктирув муносабатига киришган қўшма гапларнинг қисмлари кўпинча мазмунан ўзаро жипс боғланади, бирининг мазмуни иккинчисига боғлиқ бўлади, турли мазмун отенкалари, эмоционал маънолар ифодаланмайди.

Бириктирув муносабати ифодаланган қўшма гапларда қандай қўшимча мазмун отенкаси ифодаланмасин, қўшма гап қисмларидан англашилган ҳаракат, ҳолат, хусусият маълум бир пайтда рўй беради, маълум пайт билан боғланади. Шунга кўра, бириктирув муносабатида бўлган боғланган қўшма гаплар икки гуруҳга бўлинади: 1) ҳ а р а к а т-ҳ о л а т ё к и б и р о р

белгининг бир пайтда рўй беришини кўрсатувчи боғланган қўшма гаплар; 2) ҳаракат-ҳолат ёки бирор белгининг кетма-кет рўй беришини кўрсатувчи боғланган қўшма гаплар.

Қўшма гаплардаги бир пайтлик ёки кетма-кетлик асосан кесимларнинг семантикаси ва замон муносабати орқали ифодаланади.

Ҳаракат-ҳолат ёки бирор белгининг бир пайтда рўй беришини кўрсатувчи боғланган қўшма гаплар бир пайтда рўй берувчи ҳаракат-ҳолатни ёки бирор белгини ифодалайди, бунда қўшма гап қисмларидаги ҳаракат-ҳолат ёки бирор белги-хусусият тамоман бир вақтда рўй беради ёки бажарилиш, рўй бериш пайти қисман бир-бирига мос келади: *...ўтмиш ва келажак насли бир-бирига боғлайдиган ҳалқа вужудга келтиради ва бу ҳалқани вужудга келтирадиган ҳар икки томон ҳам ўзини, ўз жинсини энг мукамал деб билади. (А. К.) Абайнинг ранги ўчди-ю, кўзлари оқ шоҳи чўққиларга тикилганича қолди: Пушкин эсига тушди. (М. А.)*

Бир пайтда рўй берувчи ҳаракат-ҳолат ёки белги-хусусият-ни ифодалаган қўшма гаплар қуйидаги хусусиятлари билан хarakterланади:

1. Қўшма гап қисмларининг кесимлари бир хил замон шаклида бўлади. Агар қўшма гап қисмларининг кесимлари турли шаклда бўлса, уларнинг биридаги замон маъноси кўчирилиб, улар мувофиқлашади.

2. Қўшма гапнинг иккинчи қисмида бир пайтлик маъноси-ни янада бўрттириш учун *шу пайт, худди шунда, шу вақтда, бирдан* каби лексик элементлар қўлланади, улар гапда пайт ҳоли вазифасини ўтайди: *Шу онда чироқ шарақлаганича ерга тушиб чилпарчин бўлди ва бирданига иккита ўқ чиқди. (А. Қ.)*

Қўшма гапнинг биринчи қисми таркибидаги бу хил иккинчи даражали бўлақлар қўшма гапнинг иккинчи қисмига ҳам тааллуқли бўлади. Бундай иккинчи даражали бўлақлар аниқловчи ёки тўлдирувчи бўлиши мумкин.

Ҳаракат-ҳолат ёки белгининг кетма-кет рўй беришини кўрсатувчи боғланган қўшма гапларда, одатда, биринчи қисмдан англашилган иш-ҳаракат олдин, иккинчи гапдан англашилган мазмун — иш-ҳаракат эса кейин рўй беради.

Бириктирув боғловчиси ёрдами билан тузилган қўшма гапнинг бу тури бир пайтлик мазмунини ифодалаган қўшма гапларга қараганда кенгроқ қўлланади: *Эргаш бу сўзни эшитиши билан югуриб қум хомаси устига чиқди ва мен ҳам унинг изидан югурдим. (С. А.) Тожибой қизил алвон ёпилган стол ёнига чиқди ва унинг овози залда гулдирди. (П. Т.)— У шахарда-ми? Ямоқчиликни билар эканми?— деди Нури ва юраги, нечун-*

дир, бир лаҳза алланечук уриб кетди. (О.) Шу пайтда тўсатдан кўча эшиги тарақлаб очилди-ю, Зунчунхўжа ҳаллослаганича кириб келди. (А. Қ.) Ундан кейин мана бу МТС ташиқил этилди-ю; бунга ўша пахта заводиди ишлайдиган бир йиғит каттакон бўлиб келди. (А. Қ.)

Айирув муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар

9-§. Боғланган қўшма гапнинг айрим турларида қисмларидан англашилган мазмун — воқеа, ҳодиса, ҳолатларнинг бири рўй бериб, иккинчиси рўй бермайди ёки ҳар иккаласи ҳам рўй беради, аммо рўй бериш кетма-кет бўлади. Бу хил қўшма гап қисмларидан англашилган мазмун, одатда, бир-бирига боғлиқ бўлмайди, бири иккинчисини изоҳламайди. Аммо шунга қарамай, қўшма гап қисмлари мазмунан бир-бирига яқин ёки бир турдаги тушунчаларни ифодалайди; қўшма гап қисмлари умумий бир фикрни, тушунчани, ниятни ифодалаш учун хизмат қилади, шу бир тушунчанинг, ниятнинг элементлари саналади: *Қатта ҳовузлардаги сувларда кўланкалар ва шуғлалар жим-жим ўйнашади, гоҳ кўланкалар ёниб кетади, гоҳ шуғлаларни кўланкалар ютади.* (О.) *Е подшо бирор ерга чиқади, ёки элчи келиши кутилади.* (О.)

Боғланган қўшма гаплардаги бундай семантик алоқа шартли равишда айирув муносабати деб номланади. Айирув муносабатини ифодалаган боғланган қўшма гап қисмлари ўзаро айирув боғловчиси ва айрим лексик (*баъзан, ҳали, бир каби*) элементлар ёрдами билан боғланади.

Айирув муносабатини ифодалаган қўшма гап қисмларининг ўзаро семантик муносабати икки хил бўлади: 1. Қўшма гап қисмларидан англашилган ҳаракат-ҳолатнинг бири рўй беради. 2. Қўшма гап қисмларидан англашилган ҳаракат-ҳолатнинг ҳар иккиси рўй беради.

Қўшма гап қисмларида ифодаланган ҳаракат-ҳолатларнинг бири рўй берганда қўшма гап қисмлари ўзаро *ё, ёки, бўлмаса*, хоҳ боғловчилари ёрдами билан бирикади. Бу хил қўшма гапларда бирдан англашилган мазмун иккинчисини инкор этади: *Илғари ҳам кун шундай қизирмиди, ё бу йил ёз иссиқроқми?* (О.) *Бўйинга бўлдим мен хумор, ё мен борай, ёки сен келгин.* (Фольклордан.)

Қўшма гап қисмларидан англашилган ҳаракат-ҳолатнинг бири рўй берганлиги ёки рўй бериши мумкин эканлигини янада таъкидлаш учун *ё* боғловчиси + *бўлмаса* феъл шакли қўлланади: *Балки, ҳозир Дилдорни осаетгандирлар, ё бўлмаса уни қийнамоқдалар, ё бўлмаса азамат шериклари зиндонга босқин ясашга мажбур бўлиб, бари қирилдими?* (О.) *Бирор той миндир, ё бўлмаса қиз миниб келаетган туянинг жиловини бергин, у етакласин; бирон сувлик жойга тушайлик.*

Бундай гапларнинг кесимларидаги замон муносабатида ҳам

ўзига хослик бор: қўшма гап қисмларининг кесимлари асосан ҳозирги ва ҳозирги-келаси замон шаклида бўлади, кесимларининг ўтган замон шаклида қўлланиши кам учрайди. Бунинг сабаби сўзловчининг тахмини, фарази кўпроқ ҳозирги ёки ҳозирги-келаси замонга тааллуқли бўлишидадир. Боғланган қўшма гап қисмларининг кесимлари асосан бир шаклда бўлиб, воқеа-ҳодисанинг бир хил замонда рўй бериши тахмин этилади: *Сиз кетинг бу маҳалладан, ё биз кўчиб кетамиз. (А. Қ.) Ё унинг товуши чиқмайди, ё одам йўқ. (Ас. М.)*

Айирув муносабатини ифодалаган қўшма гап қисмларидан англашилган воқеа, ҳодисаларнинг ҳар иккиси вужудга келганда, қўшма гапнинг бир қисмидан англашилган ҳаракат-ҳолат ёки белги-хусусият бир вақтда эмас, турли вақтда рўй беради. Бунда қўшма гап қисмлари ўзаро *гоҳ, дам* боғловчилари ва боғловчи вазифасидаги *баъзан, бир, ҳали* сўзлари ёрдами билан боғланади: *Дам жаҳлим чиқади, дам кулгим қистайди. (О.) Гоҳ узоқдан оқ зар кўйлақда кўринади тоғлар, тепалар; гоҳ чўзилиб қуюқ ўрмонлар, кўз ўнгидан аста ўтарлар. (О.) Баъзан кўнглим унга қушдай учади, баъзан яна чўчинқирайман. (О.)*

Галмагал рўй берувчи воқеа, ҳодиса ёки белги-хусусиятни ифодалаган қўшма гап қисмларининг кесимлари ўтган замон ёки ҳозирги-келаси замон шакли ва мазмунида бўлади.

1. Боғланган қўшма гап қисмларининг кесимлари ўтган замон шаклида: *Узоқлардан кенг водий қучоғида гоҳ кўм-кўк ўт ўсиб ётган яйловлар кўринарди, гоҳ булутлар ин солган қипқизил қоялар ва қоп-қоронғи даралар кўзга ташланарди. (О.) Тушки овқат вақтида Рўзимат яна эрталабкидай унга-бунга тегишиб, баъзан мот қиларди, баъзан улар Рўзиматни мот қилишиб бараварига кулишар эдилар. (А. Қ.)*

2. Қўшма гап қисмларининг кесимлари ҳозирги-келаси замон шаклида: *Дам қонсираб, ханжар, пичоқ, милтиқ билан иш кўрса; дам ўт қўйиб пахталарга, оловида исинса, дам истайди колхозчининг тилак, армони синса, ишонч тўлган юракларда ҳайрат тўлқини тинса, дам юзига ниқоб тортиб, ўз кишингдай бўлади. (У.)*

Баъзан қўшма гап қисмларининг кесимлари турли замон шаклида бўлади: *Гоҳ осмонни тутиб ашула янграйди, гоҳ аллақаердан гармон товуши келиб қоларди. (О.) Нури гоҳ севиhib ширин хаёлларга ботади, гоҳ бутун вужудини қўрқув босарди. (О.)*

Сабаб-натиха муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар

10-§. Боғланган қўшма гап қисмларининг бири маълум воқеа, ҳодиса, ҳолатнинг рўй бериши сабаб бўлган воқеа, ҳодиса, ҳолатни, иккинчиси эса шу сабаб асосида рўй бер-

ган воқеа, ҳодиса, ҳолатни ифодалайди. Масалан, *Анор сўзлар ва Зайнаб қалби тол баргидай дир-дир қалтирар.* (Ҳ. О.)

Бу қўшма гапнинг иккинчи қисми (Зайнаб қалбининг қалтираши) биринчи қисмдан англашилган ҳаракатнинг (Анор сўзлашининг) натижасидир. Қўшма гапнинг биринчи қисмидан англашилган мазмун иккинчи қисмдаги мазмунни юзага келтиради.

Сабаб-натижа муносабатини ифодалаган қўшма гап қисмлари ўзаро бириктирув боғловчиси ёки *-у, -ю, -да* юкламалари ёрдами билан боғланади. Аммо сабаб-натижа муносабатининг юзага келишини боғловчи ёки юкламага боғлаб қўйиш тўғри эмас. Қўшма гапнинг умумий мазмуни ёки таркибидаги айрим бўлақларнинг семантикаси, шунингдек, интонация ва логик урғу, модал сўзлар сабаб ва натижа муносабатини келтириб чиқаради.

Айрим ҳолларда қўшма гап қисмлари мазмунни қиёслаш сабаб ва натижа муносабатини келтириб чиқариши мумкин. Бу ҳолат, асосан, юклама ёрдами билан ва бириктирув боғловчиси билан бириккан баъзи бир боғланган қўшма гапларга оиддир: *Анзират хола эндигина ёруғ кун кўришга умид боғлаганида, дамба ва ундан кейин канал иши бошланди-ю, кувёв эвази нақд бўлмаган оғир меҳнатга тоб бера олмай, Қимсанойни олиб шаҳарга кетиб қолди.* (А. Қ.)

Қўшма гапнинг сабаб англатувчи биринчи қисмида интонация маълум даражада кўтарилади ва ундан сўнг қўшма гапнинг давом этишига ишора берувчи пауза бўлади.

Сабаб ва натижа муносабатини ифодаловчи қўшма гап кесимларининг замон шакллари билан қўлланишида ўзига хослик бор. Мазмунан бу хил қўшма гапни ташкил этган қисмларнинг биринчиси сабаб бўлиб, иккинчиси ундан келиб чиқадиган натижани ифодалагани учун, биринчи қисмининг кесими ўтган замон ёки ҳозирги замон шакли ва маъносида бўлса, иккинчи қисмининг кесими ҳозирги ёки келаси замон шакли ва маъносида бўлиши керак. Аммо амалда кесим шакллари ана шундай қўлланган конструкциялар жуда кам учрайди. Одатда, боғланган қўшма гап қисмларининг кесимлари бир хил замон (қўпинча ўтган замон) шаклида бўлади. Бу хил кесимлардан англашилган мазмуннинг кетма-кет рўй бериши, бирининг сабаб, иккинчисининг ундан келиб чиқадиган натижа эканини контекст, қисмларнинг умумий мазмуни кўрсатиб туради: *Шу пайт ёнидагилардан Сидиқжон ким эканлигини сўраган ва ҳамма Сидиқжонга қараб турган эди.* (А. Қ.) *Қиз ял этиб Жатолга қаради-ю, юраги ҳовлиқиб кетди.* (О.) Бу қўшма гап таркибидаги сабаб ва натижани ифодаловчи қисмлар ўтган замонга оиддир. Аммо улардан англашилган мазмун кетма-кет рўй беради — сабаб олдин, натижа сўнг содир бўлади.

Сабаб ва натижа муносабатини ифодалаган қўшма гап қисмларининг кесимлари бир хил замон шаклида бўлишлари-

га сабаб шундаки, бу хил гапларда сабаб ва натижа орасида қатъий чегара бўлмайди — аввал сабабни ифодалаган қисмда ҳаракат-ҳолат бошланган бўлса-да, у тугалланмай, натижа мазмунини ифодалаган қисмдаги ҳаракат-ҳолат бошланади ва ҳар иккиси баробар давом этади: *Ғамхонада қашшоқлик кунди ва оила тутдай тўкилди.* (Ҳ. О.)

Изоҳлаш муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар

11-§. Баъзи боғланган қўшма гап қисмларининг сўнгиси олдинги айтилган қисмларнинг мазмунига қўшимча, умумий изоҳ бўлади: уни тўлдиради, давом эттиради; улар олдинги қисмларнинг мазмунига алоқадор бўлган ёки шу мазмундан келиб чиқадиган бирор қўшимча хабарни ёки натижани ифодалайди. Бу хил гаплар содда ёки қўшма гапларнинг бирикувидан ташкил топиши мумкин.

Иккинчи қисм биринчисига қўшимча изоҳ бўлган қўшма гап қисмларини ўзаро боғлаш учун бириктирув боғловчилар — *ҳам, ҳамда, ва;* зидловчи боғловчилар — *лекин, аммо;* боғловчи функциясидаги *бўлса, эса* ёрдамчилари хизмат қилади, бунда ҳар бир боғловчи ўз грамматик маъно оттенкасини сақлайди.

Таркибий қисмларининг ўзаро семантик муносабатига кўра, боғланган қўшма гапнинг бу типи икки турга бўлинади: 1. Изоҳлаш. 2. Қўшимча маълумот бериш.

Изоҳлаш. Боғланган қўшма гапнинг бу хил гуруҳида қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмдан англашилган умумий мазмунни изоҳлайди ва у билан боғлиқ бўлган қўшимча ҳаракат-ҳолат, хусусиятларни ифодалайди ёки сўзловчининг биринчи қисмнинг мазмуни ҳақидаги фикри, баҳоси, муносабатини кўрсатади: *Одама андиша керак, лекин ундан ҳам илгарироқ инсоф керак.* (А. Қ.) *Қисқасини айтганда, мени ишдан бўшатишди, бироқ мен бунинг учун асло хафа эмасман.*

Бу хил боғланган қўшма гап қисмларидан англашилган мазмун одатда бир вақтда рўй беради, шунинг учун ҳам қўшма гап қисмларининг кесимлари бир-бирига мос бир хил замон шакли ва маъносида бўлади.

Изоҳ муносабатини ифодалаган қўшма гапларнинг таркибида бу олмоши бўлади. У одатда қўшма гап иккинчи қисмининг бошида, боғловчилардан сўнг қўлланади ва бу олмоши мазмунан биринчи гапга тенг келади, уни эслатади ва сўнгги муҳокама учун асос бўлади.

Бу олмоши турли функцияларда қўлланади, аммо у қандай функцияда бўлмасин, қўшма гапнинг иккинчи қисмида бўлади; фикр ўша ҳақда боради:

1. Олмош эга функциясида: *Озиқлантириш билан суғориш ўртасида катта узилишга йўл қўйилмоқда, бу эса ўғитнинг тупроқ қатлами орасида қолиб, кучини йўқотишга сабаб бўлаётир.*

2. Олмош тўлдирувчи функциясида: *Яқин олти ой бўлдики,*

мана шу осойишталик бузилди ва буңга сабаб, кампирнинг гу-
монида, Сидиқжоннинг онаси эди. (А. Қ.) Эргаш, айниқса, шу
кунларда кечаю-кундуз Ҳожиянинг уйида, аммо қиз буни бош-
қаларга ошқора қилишни истамайди. (Ас. М.)

Айрим ҳолларда бу олмоши нарса, ҳол каби сўзлар билан
бирга келади. Бу ҳолда бу олмоши сифатловчили аниқловчи
функциясида; баъзан қаратқич келишигини олиб, қаратқичли
аниқловчи ёки тўлдирувчи вазифасида келиши ҳам мумкин: Ка-
низак нима қилган? Сидиқжон ўзига бундоқ савол бермас ва
бундоқ савол хаёлига ҳам келмас эди. (А. Қ.) Бойнинг зулми
борган сари ортди, бу ҳол эса халқнинг ғазабини янада кучай-
тирди. Ишнинг қизиғи чиқиб, пўлат Гермяковнинг сўнги қўй-
ган рекордидан йегирма минут камроқ муддатда чиқарилди, би-
роқ Гермяков кўп ташвишланган бўлса ҳам, бунинг учун бахил-
лиги келмади. (Попов.)

Баъзан иккинчи гап таркибида олмош ифодаланмайди, аммо
у контекстан, умумий мазмундан англашилиб туради: Мулла
Ҳаким, бир нозик иш бор. Лекин хайрли иш. (О.) Юрагим уви-
шаётганлиги рост, лекин бир нимадан қўрққанимдан, чўчига-
нимдан эмас. (А. Қ.)

Баъзан бу олмоши бутунлай қўлланмайди. Бундай ҳолларда
иккинчи гап ўз мазмунига кўра биринчи гапга умумий изоҳ бў-
лади:— Нима қилди, жоним?— сўради Йўлчи, лекин «бе-
тобмисан?» дейишга тили бормади. (О.) Шундай қишлоқни
кўрсан деган орзунгаиз яхши, лекин шу қишлоқни бунёдга кел-
тиришда қатнашсангаиз, ундан ҳам яхшироқ бўлар эди. (А. Қ.)

Қўшимча маълумот берилди. Боғланган қўшма
гапнинг иккинчи қисми қўшимча маълумот ифодалаши мум-
кин. Қўшимча маълумот қўшма гапнинг биринчи қисми билан
бевосита боғланиши, ундан келиб чиқиши ёки биринчи қисм-
нинг мазмуни билан умумий боғланиши ҳам мумкин.

Бу хил боғланган қўшма гап қисмларини бириктириш учун,
асосан, ҳам, ҳамда боғловчилари ишлатилади: Дарё томондан
гуриллаб эсиб турган шабада йўл бўйидаги ўт-ўланларни эгар,
тебратар ҳамда сарғайиб бораётган арпалар ундан мавж урар
эди. (А. Қ.) Ҳафталар ўтди ҳам тугалди савдо. (О.) Ишим тўғ-
риланиб кетди ҳам ерим ўзимга қолди. (О.)

Ҳам боғловчиси қўшма гапнинг икки гапи орасида эмас,
иккинчи гапнинг таркибида ҳам қўлланади: Сидиқжон «унсур»
калимасини «хукуматга қарши» деган маънода ишлатар, бу
ердагилар ҳам шу маънода англалар эди. (А. Қ.) Кимдир соатга
қаради, бошқалар қатори Лубенцов ҳам соатга қаради. (Қаза-
кеевич.)

Бунда ҳаракат-ҳолатнинг ҳам боғловчисидан олдин келган
бўлакка оидлиги алоҳида таъкидланади.

Қўшимча изоҳ муносабати ва боғловчиси орқали ҳам ифо-
даланади: Шу ерда А. М. Горькийни кўрдим, докладини эшит-
дим, ўзи билан суҳбатлашдим ва Марказий Комитет номидан

сўзлаган А. А. Ждановнинг нутқи биз учун катта йўл-йўриқ бўлди. (F. F.)

Боғланган қўшма гапнинг бу хили *ва, ҳам, ҳамда* боғловчилари ёрдамида шаклланади. Пайт муносабатини ифодалашда хизмат қилувчи бошқа боғловчилар (инкор боғловчиси, юклама, *бўлса, эса* феъл шакллари) бундай маъно муносабатини ифодалашда ишлатилмайди.

Қўшимча маълумот ифодаловчи конструкцияларнинг иккинчи қисми биринчи қисмдан англашилган хабарга баҳо муносабатини ифодалаш мумкин: *Эртасига ҳам овчилар қайтмадилар ва бу ҳол қишлоқ аҳолисини ташвишга солди.*

Иккинчи қисмида қўшимча маълумот ифодаланган конструкциялар *яна, тагин* элементларининг ёрдами билан ҳам бирикади (бу элементлар асосан оғзаки нутққа хосдир): *Мен ташинлаган гаплар эсиндан чиқиб қолибди, яна бунинг устига ичингдан бошқа гап тўқиб, ёлғончилик ҳам қилибсан. (С. А.)*

Шунинг ҳисобга олиш керакки, оғзаки ва ёзма нутқда қўшма гаплар ёлғиз бир хил маъно муносабатларини ифодалаш билан чегараланмайди, кўп ҳолларда турли маъно муносабатлари биргаликда ифодаланади. Масалан, айирув муносабати билан пайт ва қиёслаш муносабатлари; пайт муносабати билан пайт ва айирув муносабатлари бирга ифодаланади.

Эргаш гапли қўшма гаплар

12-§. Тобелаштирувчи боғловчилар ёки боғловчи вазифасидаги воситалар ёрдамида алоқага киришиб, бири иккинчисига мазмунан тобе бўлиб, уни изоҳлаб келган гаплар бирикмасидан ташкил топган қўшма гаплар э р г а ш г а п л и қ ў ш м а г а п дейилади.

Эргаш гапли қўшма гаплар икки хил характердаги содда гаплардан ташкил топган бўлади: бошқа бир гапга эргашиб, тобе бўлиб, уни изоҳлаб, тўлдириб келувчи гаплар э р г а ш г а п л а р, мазмуни изоҳланаётган бошқарувчи гаплар б о ш г а п л а р ҳисобланади.

Бош ва эргаш гап грамматик томондан ҳамда мазмунан жипс боғланиб, яхлит бирикки ташкил этади ва умумий бир фикрни ифодалайди.

Бош ва эргаш гап ўзаро ўринлашиш орқали, махсус феъл шаклининг қўлланиши (турли грамматик воситалар билан бириккан сифатдош ва равишдош шарт феъли) орқали, ёрдамчи сўзлар орқали муносабатга киришади.

Бош ва эргаш гаплар: 1) ўз функциялари, 2) конкрет мазмуни, 3) боғланиш усули, 4) лексик состави орқали белгиланади.

Эргаш гап, одатда, бош гапни изоҳлайдиган ва мазмунан унга тобе бўлган қисмдир. Эргаш гап турли тобелаштирувчи воситалар ёрдами билан бош гапга боғланади. Бош ва эргаш

гапни бириктиришда турли лексик элементларнинг — биринчи навбатда нисбий олмошларнинг роли каттадир, бу олмошлар ҳам бош гап, ҳам эргаш гап таркибида ёки улардан бирининг таркибида бўлади.

Бош ва эргаш гап орасидаги бундай фарқлар ҳамма ҳолатда тўғри кела бермайди, бу фарқловчи томонларнинг ҳаммаси ҳисобга олингандагина бош ва эргаш гапни чегаралаш мумкин бўлади; масалан, одатда, эргаш гап кесимларининг тобе шаклда бўлиши билан фарқланиб туради. Аммо баъзи ҳолларда бош ва эргаш гапларни боғловчи грамматик воситалар бош гап таркибида бўлади. Масалан, *Ниҳоят, Ҳиротдаги баъзи машҳур зотларга шундай тақлид қилдики, ўтирганлар ўринларидан қўзғалмай қолдилар.* (О.) Бу эргаш гапли қўшма гапнинг бош гапи — *Ниҳоят, Ҳиротдаги баъзи машҳур зотларга шундай тақлид қилдики* бўлиб, таркибида *шундай* нисбий сўз ва *-ки* боғловчиси бор. Бу гап шаклан эргаш гапга ўхшаса ҳам, мазмунан бош гап ҳисобланади. Иккинчи гап натижа эргаш гап бўлиб, у бош гапнинг кесимидан англашилган ҳолатнинг натижасини, таъсирини ифодалайди.

Эргаш гапдаги мустақиллик, айниқса, бош гапи *маълумки, шунки билинганки* типидagi конструкциялардан бўлганда яққол кўринади. Бундай қўшма гапларнинг бош гапи шаклан ва мазмунан кириш бўлак ёки кириш гапларга ўхшайдиган барқарор сўз ёки бирикмалар орқали ифодаланади. Бунда эргаш гап фикрни кенгайтириш, ҳатто асосий мақсадни ифодалаш учун хизмат қилади.

Демак, айрим эргаш гапларда бош гапдагига қараганда ҳам, муҳимроқ воқеа, ҳодиса ҳақида хабар берилади, улар шаклан мустақил бўлади. Аммо бу турдаги эргаш гаплар бошқа бир гапни изоҳлаш вазифасига кўра эргаш гап саналади.

Эргаш гапларнинг турлари орасида айрим ички ўхшашлик, яқинлик ҳам бўлади. Масалан, шарт ва пайт эргаш гаплар; аниқловчи ва натижа; сабаб ва мақсад; равиш ва қиёслаш, ўхшатиш каби эргаш гаплар. Улар грамматик белгилари ва мазмунига қараб фарқланади.

Баъзи бир эргаш гапларда икки хил эргаш гапнинг мазмуни бўлади: *Салима келгач, кинога борамиз.* Бу эргаш гапда пайт мазмуни ҳам, шарт мазмуни ҳам бор. Аммо бу эргаш гап грамматик қурилишига кўра ва асосий мазмуни пайт билдиргани учун пайт эргаш гап саналади.

ЭРГАШ ГАПЛИ ҚУШМА ГАПЛАРНИНГ ТУРЛАРИ

Аниқловчи эргаш гапли қўшма гаплар

13-§. Аниқловчи эргаш гап бош гап таркибидаги от ёки олмош орқали ифодаланган бирор бўлакнинг белги-хусусиятини изоҳлаб келади.

Бундай эргаш гапларда маълум предметларнинг белги-хусусияти тўғрисида фикр юритилади ва шў йўл билан бош гапнинг мазмунини тўлдиради.

Аниқловчи эргаш гап ҳар вақт бош гапдан сўнг келади. Бу хил эргаш гаплар бош гапга аналитик усул билан боғланади. Аниқловчи эргаш гап бош гап билан **-ки** боғловчиси орқали боғланади. Бундан ташқари, бош гап таркибида *шундай*, *бир* сўзлари ва унга мос ҳолда эргаш гап таркибида *бундай*, *бу*, *бу хил*, *ёки у*, *унинг*, *ундан* олмошлари келиб, эргаш гап бу олмошлар орқали аниқланмишнинг маъносини изоҳлайди, тўлдиради. Бош гапдаги олмошлар аниқловчи вазифада, эргаш гапдаги олмошлар эса турли вазифада келади: *Пахта толаси ва чиеит шундай хазина манбаи эканки, ундан олинадиган нарсаларнинг сон-саногии йўқ. (Газета.) Бу шундай ажиб диёрки, унинг зўр кўзгуси ойдир. (Ҳ. О.) Шундай жойга ўқ ташиб турдики, у ёққа ер остидан боришга ҳам юрагинг дов бермайди. (О.)*

Бош гап таркибида *бир*, *шу*, *ўша* сўзлари қўлланиши кам учрайди: *Бир вақтлар келарки, бу ғайратли қизнинг асарлари ҳозирда ўзи савдо қилаётган 1-мигазин прилавкаларидан жой олар. (Газета.) Ахир улар шу қарорга келдиларки, болаларни бувимга топширадиган бўлди. (С. А.) ...бу ўша дарадирки, Шерободдан Денов Болоҳисоригача манғит қўшини босиб турганда, ҳисорли халқ қаҳрамони Муҳаммад Аминнинг ёлғиз ўзи Сарижўйда муҳофаза қилиб турарди. (С. А.)*

Эргаш гап таркибидаги олмошлар туширилиши ҳам мумкин. Бу ҳолда қисмларда мустақиллик кучли бўлади: *Яъни шундай давр эдики, овқатим ҳам, уйқум ҳам китоб. (С. А.) «Байтбарак» шундай ўйинки, мен бир байт ўқийман, сен жавобда аввалги ҳарфи мен ўқиган байтнинг охириги ҳарфи билан бир байтни ўқийсан. (С. А.)*

Бош гап таркибидаги олмош кўпинча отга баъзан сифатга боғланади. Отга боғланганда, предметнинг белгиси, сифатга боғланганда, шу сифатнинг белги-даражаси ифодаланади: *Бир минг етти юз деган савил шундай зўравонки, унинг панжасидан Ғофирнинг ўзигина эмас, авлод-аждоди ҳам қутула олмайди! (Ҳ. Ҳ.) Шундай пайтлар келардики, душманни максимкадан ёки тўндан урсанг яна яхшироқ... (О.)*

Мазмунни изоҳланаётган олмош гапнинг эгаси, тўлдирувчи ёки кесимига боғланади, бу ҳолда эргаш гап бошқараётган от, сифатнинг маъносини очади: *Бир аканг борки, мурдани зинда, зиндани газанда қилади. (Я.) У шундай лекция ўқиши керакки, ҳар ким ундан тегиниши улушини ола билсин. (М. Ҳ.) Ҳар бир ҳунарни ривожлантирувчи шундай шогирддирларки, улар усталаридан ўрганган ҳунарлари устига, ўз ақлларидан янги нарса топиб қўшадилар. (С. А.) Бу бинонинг совуқлиги шу даражада эдики, дастлабки икки кунда икки кўза музлаб ёрилди... (С. А.)*

Баъзан эргаш гап таркибида ҳам, бош гап таркибида ҳам олмош қўлланмаслиги мумкин. Аммо эргаш ва бош гапларни бириктирувчи **-ки** боғловчиси сақланади. Шу билан бирга, бош ва эргаш гапларда мазмуни изоҳланаётган отлар ҳам бўлади: *Одам борки, қолур ундан яхши от, одам борки, қолур ундан оху дод. (Я.)*

Баъзи ўринларда бош гап таркибида маъноси изоҳланаётган от ўз аниқловчисига эга бўлади. Бу ҳолда эргаш гап бош гап таркибидаги отнинг бошқа хусусиятларини очади: *Аммо битта-яримта махлуқлар борки, қўрқоққа ип илон бўлиб кўринади дегандек, улар фашистни балойи азим, ҳеч куч уни даф этолмайди, деб ўйлайдилар. (О.) Бирор бахт чироғи ёнган уй йўқки, унда айтилмаган бўлсин бу қисса. (Ғ. Ғ.) У кимдирки дунёда ўлмай қолур. (Саъдий.) У шоҳларки, сендан бурун ўтдилар, бир оз айш этиб, қолдириб кетдилар. (Саъдий.)* Бош гап таркибидаги мазмуни изоҳланувчи олмош қаратқичли аниқловчи бўлиши ҳам мумкин. Бу қаратқичли олмош ўз аниқланмишининг ўрнини ҳам эгаллаган кўрсатиш олмоши бўлади: *Лекин шу билан бирга, биз шунинг тарафдоримизки, ҳеч бир кимса диний эътиқодлар ниқоби остида одамларни ўлдирмайдиган бўлсин...*

-ки боғловчиси ёрдами билан бириккан аниқловчи эргаш гапларнинг ўзига хос бир тури борки, бунда **-ки** боғловчиси бевосита бош гап таркибидаги аниқланаётган отга боғланади, бош гапнинг кесими шарт феъли шаклида бўлади: *Ҳар нарсаки, бой муносиб кўриб берсалар, ўша сенинг 12 йиллик хизмат ҳақинг бўлади. (С. А.) ...у қайси ҳовлигаки қўнса, ҳамма ҳужраларда ўша кеча палов пиширилар экан. (С. А.)*

Кесими сифатдош ёки бор сўзи орқали ифодаланган конструкциялар жуда кам қўлланади: *Чизиқларким чизган нозик шу қўлда, ўлчовлари тўғри илмий усулда. (Ҳабибий.) Қайси журналки бор, янги моданинг расми чиқса, суриштириб ўтирмай, шартта йиртиб оларди. (С. Аҳм.)*

Бундай конструкцияларда **-ки** боғловчисини олган от ундан кейин келаётган гап томонидан ҳам (келтирилган мисолларда *бой муносиб кўрган нарса* ва *қўнган ҳовли*), эргаш гап томонидан ҳам изоҳланади.

Тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гаплар

14-§. Тўлдирувчи эргаш гап бош гап таркибидаги бирор бўлакнинг (олмошнинг ёки абстракт отнинг, шунингдек, феъл кесимнинг) маъносини конкретлаштириш йўли билан бош гапми ва унинг кесимидан англашилган мазмунни тўлдиради.

Тўлдирувчи эргаш гаплар бош гапдан сўнг келиб, унга аналитик йўл билан боғланади. Тўлдирувчи эргаш гап бош гап кесими таркибидаги **-ки** боғловчиси орқали ва бош гап тарки-

бидаги шу нисбий олмоши орқали бош гапга боғланади, эргаш гап ана шу олмошининг мазмунини очади. Бу олмош воситали ёки воситасиз тўлдирувчи вазифасида келади.

а) воситасиз тўлдирувчи вазифасидаги олмош изоҳланади: **Шуни билиб қўйингки, колхозчилар янгиликка интилувчи халқ, улар бир жойда қотиб қолган раҳбарни ёқтирмайдилар.** (Ш. Р.) **Шуни истардики, қасос шамшири қонхўр жаллоднинг бошини олса.** (У.)

б) воситали тўлдирувчи вазифасидаги олмош изоҳланади: **Шундан биламизки, муштумзўр типирчилаб қолди.** (А. Қ.)

Баъзан шу олмоши нарса олмоши билан бирикиб келади: **Шу нарсани эрдан чиқармангки, . . .**

Бош гап таркибидаги шу олмоши кўпинча ифодаланмайди, баъзан яширинади (бу ҳолда уни мазмунан тиклаш мумкин). Бундай конструкцияларда диққат кесимнинг маъносига қаратилиб, эргаш гап уни изоҳлайди, маъносини очади, тўлдиради: **Мен истамасдимки, ботқоғимизнинг бир парча лойи фрицнинг пошнасида кетсин!** (О.) **Биламанки, содда бармоқларинг қимматбаҳо узук тақмаган.** (У.) **У биринчи қарашдаёқ кўрдики, Гулнор заҳарланган эди.** (О.) **Кенжа ботир ўзига-ўзи айтибди: «Буларни шундайлигича ташлаб кетаверсам, йигитликдан бўлмайди».** (Эртақдан.)

Бош гап кесими вазифасида *мўлжалламоқ, ҳис этмоқ, идрок этмоқ, хаёл қилмоқ, уқмоқ, ўқимоқ, ўрганмоқ, ёритмоқ, фикрламоқ, ечмоқ, ҳал этмоқ, аниқламоқ, кўрмоқ, ҳисобламоқ, кўзламоқ, қиёсламоқ, асосланмоқ, амал қилмоқ, жалб қилмоқ, одатланмоқ, ачинмоқ, зориқмоқ, кўнжмоқ, тутатмоқ, куйинмоқ, ихлос қилмоқ, интилмоқ, зўр бермоқ, дадилланмоқ, ошиқмоқ, улгурмоқ, чақирмоқ, эргашмоқ, унутмоқ, қарамоқ, уйғунлашмоқ, мослашмоқ, чидамоқ, тан бермоқ, рози бўлмоқ* каби абстракт тушунчалар билан боғлиқ бўлган феъллар ёки чиқиш, *ўрин-пайт келишигини талаб қилувчи қўрқмоқ, чўчимоқ, шубҳаланмоқ, ҳадиксирамоқ, хавфсирамоқ, хавотирланмоқ, ташвишланмоқ, таъсирланмоқ* каби феъллар келади.

Бош гапнинг кесими от билан ифодаланиши кам учрайди. Бундай ўринларда бош гап кесими *бор* ёки *йўқ*, ҳаракат номининг *мумкин* ва бошқа модал сўзлар билан бирикиши орқали ифодаланади ёки боғламали от кесим шаклида бўлади: **Шубҳа йўқки, улар талончиликни фронт шароитида мумкин бўлганича қамайтирадилар.** Аммо шунга аминманки, сиз худди шу зайлда тез юксаласиз. (Г. Николаева.) **Шуни эслаш кифояки, Совет Армияси бўлмаганда, Европа мамлакатлари яна аянчлироқ вайроналикка юз тутар эди.**

Тўлдирувчи эргаш гаплар кўпинча дарак гап шаклида бўлади. Шу билан бирга, тўлдирувчи эргаш гап сўроқ ёки бошқа хил гап типига, кўчирма гап шаклига ҳам бўлиши мумкин: **Билмайманки, унинг муддаоси нима.** (Н. Сафаров.) **Тушундингми, бу нима?** (З. Дибёр.) **Ошхонада ишловчи катта Лёла сўра-**

дики, у кишига айтиб қўй, энди келгинларида ҳеч бир гап-сўзсиз ҳар кун учтадан қуюқ овқат бераман. (Б. П.) Яқинда полк командири ишхонада айтдики, Алексей Мересьевга ҳақиқатан қойил қолмоқ керак. (Б. П.)

Тўлдирувчи эргаш гапнинг бош гапи баъзан бир составли шахсиз гап шаклида ҳам бўлади: *Ҳар бир ёшга шуни сингдириши керакки, у ўз кучига ишончли бўлсин ва астойдил ҳаракат қилиб, марксча-ленинча таълимотни эгалласин. Иқрор бўлиши керакки, каттакон идоранинг хизматкорларидан бўлган Назрулла Султонов ҳеч қачон ва ҳеч қаерда бунчалик терламаган.* (А. Муҳиддин.)

Бош гап бир составли гап бўлганда, кесими керак (лозим, даркор) + ҳаракат номи шаклида бўлади. Бундан ташқари, бир составли бош гап раҳмат, шукур каби модал сўзлар орқали ифодаланади. Бош гап бир составли гап бўлганда, у кириш гапга яқинлашади ва асосий фикр эргаш гапда ифодаланади.

Бош ва тўлдирувчи эргаш гап бош гап кесимига қўшилиб келувчи *-чи, -ку* ёки *-ми* юкламалари ёрдами билан боғланади. *-чи* юкламаси буйруқ феълига боғланиб, ҳаракат-ҳолатни юзага чиқаришга ундайди, *-ми* юкламаси эса эргаш гапли қўшма гапга сўроқ оттенкасини беради: *Ундан кўра айт-чи, модомики биз беақл эканмиз, бизга ақл ўргатиши керакми?* (М. Г.) *Биласан-ку, бизнинг тарафларда сураткаш топилармикин?* (О.) *Айтмадимми, мана шунақа қоқиламан-да...* (А. Қ.)

Одатда, бу турдаги тўлдирувчи эргаш гап бош гапдан сўнг келади.

Бош гапнинг кесими *билмоқ, кўрмоқ* каби феъллар билан ифодаланган тўлдирувчи эргаш гаплар кўп ишлатилади. Лекин бу хил конструкциялар ҳамма вақт ҳам тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гап бўлавермайди. Кўпинча, *билмоқ, кўрмоқ* феъллари кириш бўлак вазифасида қўлланади: *Кўрдингизми, амин,— деди унга,— ишлаш иш буюришдан қанча қийин экан.* (С. А.) *Иван Тимофеевич биласанми, нима — биз ўз қўлтигимизда захарли илонни сақлаб юрган эканмиз.* (Б. К.)

Эга эргаш гапли қўшма гаплар

15-§. Бош гап таркибидаги эга вазифасида келган олмошнинг маъносини конкретлаштириб келувчи ёки бош гапга нисбатан эга функциясида бўлган эргаш гап эга эргаш гап дейилади.

Эга эргаш гап бош гапдан сўнг келади. Бу хил конструкцияларда асосий мазмун эргаш гапда ифодаланади, бош гап эса асосий фикрни англашга эътиборлайди, унга диққатни жалб этади.

Эга эргаш гап бош гапга аналитик йўл билан боғланади. Бунда эргаш гап бош гапдан сўнг келиб, бош гапнинг от ёки феъл кесимига қўшилиб келган *-ки* боғловчиси орқали бош гап-

га боғланади. Бунда эргаш гап бош гаптаги эга вазифасида бўлган *шуниси, шу, шу нарса* каби олмош ёки олмош ва от бирикмасининг мазмунини изоҳлайди: *Йўлчига шуниси қизиқ туюлдики, бу ерда қайтомондан қараманг, ҳамма дарахтлар бир чизиқ устида саф туради. (О.) Шуниси ҳам борки, биз қишлоқларни обод қилиш билан хотиржам бўлиб қолишимиз ярамайди. (Р. Ф.)*

Бош гаптаги маъноси изоҳланаётган *шу* олмоши кўпинча абстракт маъноли (*нарса* каби) сўзлар билан бирикиб келади.

Кўпинча бош гап таркибида қўлланиб, маъноси изоҳланаётган олмош яширинади. Бу ҳол асосий диққат эгага эмас, унинг кесимига қаратилганда рўй беради: *Уртоғим ўлгандан кейин, маълум бўлдики, қиз уни яхши кўрар экан ва ўшанда тегаман деб ният қилиб юрар экан. (И. Р.) Бундан чиқдики, биз золи бою, сиз батрак экансиз-да! (А. Қ.)*

Бош гапнинг кесими, кўпинча, от кесим шаклида бўлади, феъл кесим шаклида кам қўлланади, қўлланган ҳолда ҳам ҳолат билдирувчи феъллар билан ифодаланади. Умуман, бош гапнинг ўзи ва унинг кесими фразеологик бирликка яқинлашган гап конструкцияси бўлади. Бош гап функциясида *бундан чиқдики, кўриниб турибдики, (сизга) ўз-ўзидан маълумки, маълум бўлдики, ажаб эмаски, шуниси борки, (шу нарса) шубҳасизки* ва бошқа гаплар қўлланади. Бу хил гапларнинг кесимлари ҳар вақт сифат ёки бор сўзи орқали ва баъзи ёрдамчи феъллар орқали ифодаланади: *Бундан (шу) чиқдики, ёлғон гапларни ёзган экансиз-да. (А. Қ.) Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, у сендан айрилишни истамайди. (П. Т.) Сизга маълумки, гумашталарим ҳар ерга тарқалган. (О.)— Бояги эҳтимол тutilган тўқинишида, ажаб эмаски, бизникилар ўн кишини қўлдан берган бўлсалар... (А. Қ.) Эсларингда борми, бир йили мен бир кунда саккиз юз қирқ олти килограмм пахта терган эдим! (А. Қ.) Шуниси ҳам борки, китобхон ёқимли, доно ва илғор Мирҳайдар ота образида биронта доғ бўлмаслигини истайди. (В. Зохидов.)*

Эга эргаш гапнинг кесими от билан ифодаланганда, фақат ҳозирги замонни кўрсатади, ўтган ёки келаси замонни ифодалаш учун *бўлмоқ* боғламаси келтирилади (*бўлди, бўлади*).

- Кесим эргаш гапли қўшма гаплар

16- §. Бош гап таркибидаги кесим вазифасида бўлган олмошнинг ва у орқали эганинг маъносини конкретлаштириб келувчи эргаш гап кесим эргаш гап дейилади.

Бош гап таркибида маъноси аниқланаётган *шу, шунда, шундай (шунақа)* кўрсатиш олмошлари эргаш ва бош гапни бириктирувчи восита вазифасида ҳам келади. Бундан ташқари, бош ва эргаш гапни боғлаш учун *-ки* боғловчиси ҳам ишлати-

лади. Демак, кесим эргаш гап бош гапга аналитик йўл билан боғланади ва ҳар вақт бош гапдан сўнг келади.

Эргаш гапларнинг бу турида асосий фикр, мақсад эргаш гап орқали ифодаланади, бутун эргаш гап бош гапга нисбатан мантиқан кесим бўлади. Бош гапнинг кесими кўрсатиш олмои. орқали ифодаланиб, бу кесимнинг маъноси эргаш гапда очилади. Шуниси характерлики, бош гап кўп ўринларда эргаш гапни мантиқан изоҳлайди, унга баҳо беради, уни характерлайди: *Демак, хулоса шуки, вақтида сув вақтида ўғит, вақтида култивация ҳам чопиқ! (О.)— Уғлим, яхшиси шулки,— деди «Саксон» ота қўлини силтаб,— қолган ишга қор ёғар деган қадимги сўзни унутмайлик. (О.) Илтмосим шуки, сиз ўзингиз шу бригада ишидан кўз узманг, бригадирга йўл-йўриқ кўрсатинг, дурустми? (О.) Талабим шуки, хоналар кенг ва ёруғ бўлсин, қадди баланд бўлсин, ёзда салқим ва қишда иссиқ бўлсин!.. (О.)— Йўқ, тўғриси шуки, Уктам ака, мен маъноси тўла, ҳар сўзи ўтдай мақолани яхши кўраман. (О.)*

Кесим вазифасида келувчи ҳар бир олмошнинг ўз маъноси ва функцияси бор: *шу (шул) олмоши қўлланганда эганинг маъноси эргаш гап мазмуни орқали изоҳланади, аниқланади, конкретлаштирилади, эргаш гап хулоса, натижа мазмунини ифодалайди. Бундай ҳолда бош гап кўпинча эргаш гапга баҳо беради, эргаш гап мазмунини бир сўз билан ифодалайди (талабимиз шуки, саволим шуки каби). Масалан, Қизиғи шуки, бу «сархат»ни муаллимимга кўрсатганимда, у ҳам мақтади ва мени бошқа дарсга ўтказди. (С. А.) Фақат буларнинг айби шуки, зулмга ва ҳақсизликларга қарши, бирор ҳаракат кўрсатмайдилар. (С. А.) Биз, оға-инилармиз, шунинг учун менинг истагим шуки, бизнинг шу дўсти-биродарларимиз халқларимиз дўстлигининг ҳам рамзи бўлиб қолсин. (М. Ибр.) Елғиз айтар сўзим шулки, вазифангизга тамом иҳлос билан киришгайсиз, шогирдларингизнинг кўнглига маърифат ишқини солгайсиз, мол-давлат учун илмингизни сотмангиз. (О.)*

Бош гапнинг кесими вазифасида *шунда* ва *шундай* олмошлари камроқ қўлланади. *Шунда* олмоши қўлланганда, кесим эргаш гап бош гапдаги эганинг мазмунини изоҳлайди. Бундай эргаш гапни қўшма гапнинг бош гапи эргаш гап мазмунини баҳоламайди. У асосий фикрни ифодалайди. Шунинг учун ҳам бош гап кўпинча ёйиқ ҳолда бўлади: *Ешик йилларининг хусусияти шундаки, ёшлар қалбида идеал орзу-тилакларга интилиш ғоят катта бўлади. (М. И. Калинин.) Ҳамма гап шундаки, колхоз бир центнер пахтани бир меҳнат кунига тушириши мумкин. (А. Қ.) Юрагининг зирқ этишининг сабаби шундаки, Анна Ивановна ҳозир ваҳм хаёллар гирдобига ғарқ бўлган эди. (О.)*

Бош гапнинг кесими вазифасида *шундай* олмоши қўлланганда, эргаш гап бош гап эгасининг хусусияти, белгиси ҳақида маълумот беради: *Обстановка... ҳим, шундайки, ҳамма оғирлик артиллерияга тушган... (О.)*

Бош гапнинг кесими вазифасида келувчи кўрсатиш олмоши *иборат, бўлмоқ, эмоқ* сўзлари билан бирга келиши мумкин. Бунда *иборат* сўзи ўзидан олдин келган олмошни чиқиш келишигида бўлишини, *бўлмоқ, эмоқ* феъллари ва *-дир* шакллари эса бош ёки восита келишикларининг бирида бўлишини талаб қилади. *Бўлмоқ* ва *эмоқ* феъллари бош гапдаги хусусият ёки ҳолатнинг ўтган ва ҳозирги замонда рўй беришини кўрсатиш учун қўлланади; бу воситаларсиз ёки *иборат* сўзи билан келган кесимлар хусусият ёки ҳолатнинг ҳозирги замонда рўй бериши, шу белгининг ҳозир мавжудлигини кўрсатади: *Мажлисда кўриладиган масаланинг муҳим томони шундан иборатки, Бақақуриллоқдаги чўл ерларни сувга сероб қилиш муҳокама қилинади. (А. Қ.) Сухбатларнинг оқибати шу бўлдики, Қаландаров обкомга учрамай, районга қайтди. (А. Қ.) Қудратнинг аҳволи шундай эдики, Сорокинни ерга қўйса, яна кўтариб олишга ақли етмас эди. (Р. Ф.)*

Пайт эргаш гапли қўшма гаплар

17-§. Пайт эргаш гап бош гап билан пайт муносабатида бўлади. Бу эргаш гап бош гапнинг бирор бўлагидан, асосан кесимидан ёки бош гапнинг умумий мазмунидан англашилган ҳаракат-ҳолатнинг рўй бериш ёки рўй бермаслик пайтини кўрсатади.

Пайт эргаш гап билан бош гап орасида замон муносабати мавжуд бўлади; бунда эргаш гапдаги ҳаракат, хусусият бош гапдаги ҳаракат, хусусият билан баробар, бир вақтда ёки ундан олдин, ё кейин рўй бериши мумкин. Бу мазмун муносабатларининг ҳар бири ўзига хос грамматик белгилар, эргаш гап кесимининг замон муносабати ва махсус сўзлар орқали ифодаланади ёки контекстан аён бўлади.

1. Бош ва эргаш гаплардаги иш-ҳаракат, хусусият бир вақтда рўй беради. Бош ва эргаш гаплардаги ҳаракат, ҳолат тамоман бир вақтда бошланиб, тугалланиши ёки ҳар иккисидаги ҳаракат-ҳолатнинг рўй бериши қисман бир-бирига тўғри келиб қолиши мумкин.

Бош ва эргаш гаплар орасидаги бундай семантик муносабат қуйидаги грамматик воситалар ёрдами билан ифодаланади:

1) эргаш гапнинг кесими *-да* қўшимчасини олган сифатдош шаклида бўлади.

Бу турдаги пайт эргаш гаплар икки хил мазмунни ифодалайди:

а) эргаш ва бош гап таркибидаги ҳаракат-ҳолат, хусусият айни бир вақтда рўй беради: *Улар бир неча тонналик қолипларни илмоққа илтиб, у бошдан бу бошига силжиганида, гўё цехнинг катта-кичик барча қисмлари ва бутун цех бирдан ҳаракатга келгандай бўлади. (Ас. М.) У тўпланиб ўтирган мат-*

росларга ёддан шеърлар ўқиб бериб турганида, улар трубкаларини тортиб, астойдил қулоқ солиб ўтиришарди. (Космеденская.)

Бу ҳолда эргаш ва бош гапдаги замон шакллари бир-бирига мос бўлади. Қуйидаги ҳолда эргаш гап кесими ҳозирги замон шаклида: *Козимбек шофёрга айтгани кўчага чиқиб кетганда, онаси тўхтатди.* (А. Қ.) *Саида нонушта қилаётганда, Қаландаров дераза пардаси остидан бошини тиқиб ҳол-аҳвол сўради.* (А. Қ.)

Бунда бош гапдаги ҳаракат эргаш гап кесимидан англашилган ҳаракатнинг рўй бериш процессида юзага чиқади.

Эргаш гапнинг кесими ўрин келишиги формасидаги *бор сўзи* билан ҳам ифодаланиши мумкин: *Ақлинг борида одам тани.* (Мақол.)

б) эргаш гапдаги ҳаракат-ҳолат олдинроқ бошланиб, бош гапдаги ҳаракат-ҳолат унга қўшилиб, киришиб кетади: *Қиз орзу-ҳавас кўролмаган онасининг дашном ва зихновларидан ўлар ҳолатга етганда, бахтига ер ислоҳоти бўлиб қолди.* (А. Қ.) *Бир неча душман танки чап бериб, ўқ ёмғири сеп-сеп, ниҳоянча ичкарилашганда, уларни бор жангчиларнинг газоби қаршилади.* (О.) *Бизнинг йўловчиларимиз ченадан тушганларида, ҳамма ҳар ёққа кетди.* (Фурманов.)

Эргаш гапларнинг кесимидан англашилган ҳаракат-ҳолат бош гапдаги ҳаракат-ҳолатнинг бажарилишида бир чегара, бошланиш нуқтаси бўлади.

2) пайт эргаш гапнинг шарт феъли орқали бош гапга боғланувчи тури унинг алоҳида группасини ташкил этади: *Адолат шошилиб ташқарига чиқса, ҳовлида Нурмат йўқ.* (С. Маҳкамов.) *Дутор чалиб ўтирсам, тори узилиб кетди.* (Қўшиқдан.) *Қуш учганда, куймас қаноти, Одам ўтса, қуримас зоти.* (Ҳ. О.)

3) пайт эргаш гап бош гапга сифатдош + ўрин-пайт келишиги қўшимчасини олган пайт билдирувчи *чоқ, пайт, кун, замон, кез, дам, маҳал, вақт* каби сўзлари билан бирикиб келади: *У... бошини тик тутиб бир неча қадам қўйган ҳамон, ертўладан полковник чиқиб қолди.* (О.) *Саида мана шу режа билан иш кўриб юрган кунларнинг бирида, кутилмаган бир иш бўлиб қолди.* (А. Қ.) *Театр дирекцияси эшонни ишдан бўшатган кунларда Қаландаров уни бир ошнасиникида кўриб қолибди...* (А. Қ.)

Бу турдаги эргаш гапларнинг кесимлари ўтган замон сифатдоши шаклида бўлади. Бу ҳолда эргаш гапдаги ҳаракат-ҳолат бажариб тугалланади ва шу вақтнинг ўзида бош гапдаги ҳаракат ҳам рўй беради.

Ҳаракат-ҳолатнинг бажарилиб тугалланмаганлиги ва шу давр ичида бош гапдаги иш-ҳаракат, ҳолатнинг рўй бериш мазмуни эргаш гап кесимининг маъноси ва боғловчи лексик элементлар орқали ҳам ифодаланади.

-ар, -р аффиксли сифатдош орқали ифодаланган пайт эргаш

гапларнинг кесими билан бирга қўлланувчи эмоқ феъли иш-ҳаракатнинг ўтган замонда рўй берганлигини кўрсатади. Баъзан бу феъл сифатдошга экан (-кан) шаклида бирикиб қўлланиши ҳам мумкин: *Манзура уйдан чиқиб кетар экан, йўлакда чикки жажжи қиз йўлини тўсди. (Ас. М.) ...ҳеч нима қилмайди, у қобил бола,— деб жавоб берди Васёк, эртанги дарс учун зарур китобларни йиғар экан. (Островский.) У терлаб, бўғилиб, чопаркан, яна ҳалиги сўз қулоқларида қайта-қайта янгради. (О.) Бектемир шу хилда хотираларга ғарқ бўлиб, хомуш ўтираркан, бирдан атрофини ҳамқишлоқлари ва батальондаги бошқа бир қанча йигитлар ўради. (О.)*

Феълнинг -моқчи шакли ҳам экан тўлиқсиз феъли билан ана шу функцияда қўлланади: *...хотин кетмоқчи экан, Жамолбой унинг қўлидан дадил ушлади-да, бир қўли билан бўйи столни ўз ёнига сурди. (О.)*

4) эргаш гапнинг кесими келаси замон сифатдошининг бўлишли-бўлишсиз шаклида бўлганда, пайт эргаш гапдан англашилган ҳаракат-ҳолат тугалланмасдан туриб, бош гапдаги ҳаракат-ҳолат, белги-хусусият рўй беради. Демак, бош ва эргаш гаплардаги ҳаракат-ҳолатнинг рўй бериши бир-бирига қисман мос келади: *Шу орада бошқа звеноларнинг олди планни тўқсон процентга етказар-етказмас, район газетаси «Бўстон» колхозининг учинчи звеноси планни 116 процент бажарганлиги тўғрисида хабар босиб чиқарди. (А. Қ.)*

5) эргаш гапнинг кесими -дан шаклини олган ўтган замон сифатдоши + бери, буён кўмакчиси шаклида бош гапга боғланган пайт эргаш гаплар бош гапдаги ҳаракат-ҳолатнинг бошланиш даврини, вақтини кўрсатади. Бу билан эргаш гапдаги ҳаракат-ҳолат тугалланиб, бош гапга ўз ўрнини бўшатиб бермайди, балки ҳар икки гапдан англашилган мазмун баробар давом этади: *Тошпўлатов... партия ташкилотига секретарь бўлганидан буён, колхозда кўп ўзгаришлар бўлди. (Р. Ф.) Сени, Омон, кўргандан бери, кўзларимга уйқу келмайди. Сенга майл қўйгандан бери, ҳеч нарсага кўнғил тўлмайди... (Ҳ. О.)*

6) эргаш гап бош гапга то боғловчиси ёрдамчи билан боғланади, бунда эргаш гап кесими бор сўзи орқали ифодаланади: *Қалбда то сўнг томчи бор—отилишар, ёвга мағрур (О.)*

II. Бош ва эргаш гаплардаги иш-ҳаракат, хусусият турли вақтларда вужудга келади. Пайт эргаш гапнинг кесимидан англашилган ҳаракат, хусусият бош гапнинг кесимидан англашилиб турган ҳаракат, хусусиятдан сўнг ёки олдин юзага келиши мумкин.

Эргаш ва бош гапдаги ҳаракат-ҳолатнинг рўй беришидаги кетма-кетлик: нормал бўлиши; тезлик билан биридан иккинчисига ўтиши; ёки бири тўхташи ва чегараланиши мумкин. Бу ҳоллар конкрет грамматик воситалар орқали ифодаланади.

А. Бош гапдаги ҳаракат, хусусият эргаш гапдаги ҳаракат, хусусиятдан олдин рўй бе-ради. Бу турдаги эргаш гапларга пайт эргаш гапнинг қуйи-даги турлари киради:

1) кесими равишдошнинг -гунча шаклида бўлган пайт эргаш гаплар: *У ўтган ҳафта ўқиган дарсларини такрорлаб менга ёддан ўқиб бермагунча, унга ҳеч ерга боришга: на томошага ва на ўйинга рухсат бермайман. (С. А.) Йўлчи қайтиб келгунча, Гулнорни олиб кетдилар. (О.) Бу авлодларнинг энг сўнгиси бу дунёдан ўтмагунча, Қаснадон аҳолиси бу кечани вира унутмайди. (Фад.)*

2) эргаш гапнинг кесими -гунга, -ганга шаклли сифатдошга қадар кўмакчисининг қўшилиши билан ифодаланади: *Одамлар қишлоқдан чиқиб кетгунга қадар, отишмалар бир оз тўхтатилди. (Л. Т.) То турма ҳовлисида бир талай кишининг оёқ товуши эшитилиб, дарвоза очилгунга қадар, аёллар туравердилар. (Фад.)*

3) эргаш гапнинг кесими сифатдошнинг -мас+-дан шакли билан ифодаланганда, эргаш гапдаги ҳаракат-ҳолатнинг ўрнини бош гапдаги ҳаракат-ҳолат эгаллаши мазмуни англашилади: *На кўкнинг фонари ўчмасдан на юлдуз сайр этиб кўчмасдан, ...Қуюқ бир элвқ билан туради. (У.)*

Пайт эргаш гапнинг келаси замон сифатдошнинг бўлиш-сиз шакли+дан формали кесимига *бурун, олдин, аввал* каби боғловчи вазифасидаги сўзлар ҳам қўшилиб келади. Бу сўзлар бош ва эргаш гап орасидаги чегарани аниқроқ кўрсатиш, эргаш гапдан англашилган ҳаракат тугалланмай, бош гапдаги ҳаракат бошланганлигини билдириш учун қўлланади: *Пайшанба куни эрталаб смена бошланмасдан аввал, Фариха слесарни ушлаб, цех бошлиғининг идорасига судраб қолди. (Ас. М.) Большевиклар бу ерга келмасдан олдин, мен Убайдулла эшоннинг эшигида яшадим. (П. Т.)*

Бош ва эргаш гап орасидаги ҳаракат-ҳолатнинг тез алма-шинишини кўрсатиш учун эргаш гап кесимига -оқ юклаган қўшилиши мумкин: *Ротанинг кети вагондан тушмасданоқ саф бўлиш ҳақида команда берилди. (А. Қ.) Жўранинг қадрдон тўриқ оти, эгаси юган тортмасданоқ, тўхтади. (Ҳ. Шамс.)*

4) эргаш гапнинг кесими -й шаклли равишдошдан бўлади, бу равишдош ҳар вақт инкор формада келади: *На уфқ ўрамай ёқут-зар, на булут силкитмай олтин пар, (Жонтемир) қуюқ бир завқ билан туради. (У.)*

Б. Бош гапдаги ҳаракат, хусусият эргаш гапдаги ҳаракат, хусусиятдан сўнг юзага келади. Пайт эргаш гапнинг бу турининг кесими қуйидаги шаклда бўлади:

1) эргаш гапнинг кесими ўтган замон сифатдошига -дан қў-

шимчасининг қўшилган шакли билан ифодаланиб, у сўнг, кейин кўмакчи сўзлар билан бирикиб келади: *Пилла топширилиб, клуб биноси бўшагандан кейин, Саида бир гуруҳ комсомол ёшларнинг ёрдами билан клубни яхши безатди.* (А. Қ.) *Йилқи қўлдан кетгандан сўнг, қизиғи бўлмас кулгининг.* (С. Муқонов.)

2) эргаш гапнинг кесими -гач формали равишдош билан ифодаланади: *Кенаш қатнашчиларининг энг кейингиси чиқиб кетгач, эшикни очиб, Олег кирди.* (Фад.) *Машина тўзон кўтариб юриб кетгач, Уктам қишлоққа қайтди.* (О.) *Шунда чой ичиб бўлингач, стол устига бир нечта тарелка закуска, лаганларда қовурилган гўшт қўйилди.* (Р. Ф.)

3) пайт эргаш гап бош гап билан -ки боғловчиси орқали боғланганда, эргаш гапнинг кесими ўтган замон феъли орқали ифодаланади. Бу ҳолда бош ва эргаш гапдаги ҳаракат, ҳолатнинг тез алмашилиши мазмуни ҳам англашилади: *Генерал вақти чоғ, мамнун ҳолда иштаҳа билан овқатни энди еб турган эдики, бир гуруҳ офицерлар кириб келдилар.* (О.) *Шу концертдан қайтишда Сидиқжон гапни нимадан бошлашни билмай турган эдики, Болтабойнинг ўзи гап очди...* (А. Қ.)

Бу турдаги эргаш гапларнинг кесимидан сўнг баъзан юклама вазифасидаги ҳам боғловчиси келиб, эргаш ва бош гаплардаги ҳаракатнинг тез алмашилиши мазмуни янада таъкидлайди: *Алижон бруствер устига чиқиб, траншеядан сакраб ўтишга ҳозирланган ҳам эдики, ҳалиги тепача томондан гулдиреган овоз келди.* (С. Анорбоев.)

4) эргаш гапнинг кесими -(и)б шаклли равишдош билан ифодаланади; бу хил пайт эргаш гаплардан англашилган ҳаракат бошлангач, бош гапдаги ҳаракат рўй беради ва ҳар иккиси баробар юзага келади. Бош ва эргаш гапда рўй берган ҳаракатлар орасида қатъий чегара бўлмайди. *Тўй тарқаб, ўйинкулгига тўлган ҳовли сув сепгандай жимжит бўлди-қолди.* (О.)

5) эргаш гапнинг аниқлик феъли билан ифодаланган кесимга -ми юкламасининг қўшилиши орқали тузилган пайт эргаш гапдаги мазмун бош гапдан олдин рўй беради, лекин эргаш гапдаги ҳаракат тезда бош гапдаги ҳаракат билан алмашади (бу хил гапларда шарт ва пайт мазмуни ифодаланади): *Унинг миясига бир нарса ўрнашдими, бас, минг уринсанг ҳам, қайтара олмайсан.* (Б. Қ.) *Партия бизни шундай бир ишга йўлладими — шу соҳада жон куйдириш — бизнинг вазифамиз.* (Б. Қ.)

6) эргаш гапнинг кесими вазифасида билан кўмакчиси билан бириккан ҳаракат номи қўлланади, бу хил пайт эргаш гапларда ҳам бош ва эргаш гапдаги ҳаракатнинг тез алмашилиши англашилади: *Тожихон оёғи узангига тегиши билан, ўзини эгарга олиб, отга қамчи босди.* (А. Қ.) *Раис чиқиб кетиши биланоқ, мажлисининг салобати йўқолди.* (А. Қ.)

Сабаб эргаш гапли қўшма гаплар

18-§. Бош гапдан англашилган мазмун қандай сабаблар асосида рўй беришини ёки бермаслигини кўрсатувчи эргаш гаплар сабаб эргаш гап дейилади.

Сабаб эргаш гапнинг бош гап билан бўлган семантик муносабати икки хил бўлади: айрим сабаб эргаш гапли қўшма гапларда сабаб-натижа муносабати ифодаланади, бунда эргаш гап сабаб бўлса, бош гап ундан келиб чиқадиган натижа бўлади. Сабаб эргаш гапларнинг иккинчи турида сабаб эргаш гап бош гапга нисбатан изоҳ бўлади.

Сабаб эргаш гапнинг бу тури боғланиш усулига кўра кесимнинг шаклланиши ва ўринлашишига кўра бир-бирида фарқланади.

1. Сабаб-натижа муносабатини ифодаловчи сабаб эргаш гаплар бош гапдан олдин қўлланади. Бу хил эргаш гапларнинг кесими тобе шаклда бўлади ва қуйидагича шаклланади:

1) эргаш гап бош гапга кесимига қўшилиб келган *учун, сабабли, туфайли* кўмакчилари ёрдами билан боғланади. Бунда эргаш гапларнинг кесими *-лик* ва эгалик аффиксини олган ўтган замон сифатдоши билан ифодаланади (*-лик* элементи кўпинча яширинади).

Эргаш гапнинг кесими ўтган замон сифатдоши бўлишига сабаб шуки, эргаш гап олдин бўлиб ўтган ҳаракат-ҳолат, хусусиятни ифодалайди, бош гап эса унинг ўтган, ҳозирги ёки келаси замондаги натижасини кўрсатади. Эргаш гап кесими от кесим ёки феъл кесим бўлиши мумкин. От кесим бўлганда *бўлмоқ* боғламаси билан бирикади: *У томонларда амакимдан бошиқа тегирмон чархи ясайдиган уста бўлмаганидан, бу молнинг нархи қиммат эди. (С. А.) Жим кетавериш ноқулай бўлганлигидан, Саида эшондан... сўради. (А. Қ.) Саида умидсизлик ва оқсизлик туйғусини туғдирадиган фикрни ўзига йўлатгани, кўнглидан шундай гаплар ўтгани учун, жаҳли чиққанда, ирғиб ўрнидан турди. (А. Қ.) Йжроқўм раиси ҳеч қачон бунақа бемаҳалда телефон қилмагани, бунинг устига нима масалада қаҳираётганини айтмагани учун, Қаландаров кўнгли хижил бўлди-ю, эртасига эртароқ етиб борди. (А. Қ.) Жангчилар ўзларини пухта яшира олганлари учун, талафот жуда оз бўлди. (О.)*

2) эргаш гапнинг кесими *-лик* аффикси ва эгалик ҳамда *-дан* элементини олган сифатдошдан бўлади (сифатдош + *-лик* + *+эгалик аффикси* + *-дан*): *Бу вилоятнинг самоси ғалвирдай сув тутмас бўлганидан, ёмғир ёз бўйи роса қуйди. (О.) Суратини юбормаганидан, ундан боладек ранжиди. (О.)*

Бундай эргаш гаплар гумон, тахмин ифодалаганда, *-ми* юкламасини олади: *...ёш кўнглининг аллақайси бурчи уни ёлғончи қилаётганиданми, ҳар нечук қулоқларигача қизариб, кийик кўзлари йилтираб кетди. (А. Қ.)*

Бу хил сабаб эргаш гапнинг кесими сифатдош билан ифодаланмай, от, сифат, сон ёки *йўқ* сўзи орқали ифодаланиши ҳам мумкин: бунда кесим боғламали бўлиб, эгалик қўшимчаси ва -дан элементи ана шу боғламага қўшилади: *Подшоҳнинг суюкли ўғли бўлганидан, Музаффар Мирза ҳар жиҳатдан улардан устунликка тиришмоғи кераклигини айтди* (О.) *Чол қайната хаста бўлганидан, куёвнинг акаси ташқаридан кирди*. (О.) *Менга буюрган эдилар, ишим зарурлигидан, сизни кўрсатдим*. (О.)

Сабаб-натижа мазмун муносабатини ифодалаган сабаб эргаш гаплар бош гапга аналитик-синтетик усул билан боғланади.

II. Сабаб-изоҳ муносабати. Сабаб эргаш гапли қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмини изоҳлайди, унда ишланган мазмуннинг рўй бериш ёки рўй бермаслик сабабини кўрсатади. Шу сабабли қўшма гапнинг биринчи қисми бош гап, иккинчи қисми эргаш гап бўлади. Эргаш гап бош гапга *чунки, негаки(м), зероки, наинки* боғловчилари ёрдами билан боғланади.

Эргаш гапнинг бош гапга *чунки* боғловчиси ёрдами билан боғланиши кўпроқ учрайди. Бу хил эргаш гапли қўшма гаплар кўпинча таркиб жиҳатдан анча кенг бўлади: *Йўлда мени итлар талаганда, уларни амир одамларига ўхшатган эдим, чунки амир одамлари ҳам у итлардек ҳар бир кишига ёпиша берадилар*. (С. А.) *Тонг отганда, у ўрнидан туриб, менга:— Кел, ўғлим, сени ўзим билан қишлоққа олиб борай, чунки сен бу ерда, бу амирбозлар ёнида мадраса одобини эмас, амир ошхонасининг қозонини ялашни ўрганасан,— деди*. (С. А.)

Бу хил сабаб эргаш гапларнинг кесими мустақил бўлади, демак, сабаб эргаш гап шаклан мустақил содда гапларга ўхшайди. Аммо гаплар орасидаги семантик муносабат ва орадаги тобелаштирувчи боғловчи уни эргаш гапга айлантиради.

Тобелаштирувчи боғловчи (*чунки*) ёрдами билан бош гапга боғланган сабаб эргаш гаплар аналитик усул билан боғланади.

Негаки, наинки, сабабки, зероки каби боғловчилар ҳам сабаб эргаш гапни тузишда хизмат қилади, аммо бундай конструкциялар кам учрайди: *Ҳозир хат ёзмай турунглар, негаким, адрес ҳали аниқ эмас*. (О.) *Мажлисда ўтказишмаса, хафа бўлмайман. Сабабки колхозга аъзо бўлиш колхозга хўжайин бўлиш деган гап*. (А. Қ.) *Шу сўзнинг ўзи олтидан аъло, наинки кўнглимни кўтарди*. (О.) *Андак сабр қилинғиз, зероки, бу шартларни ғоят лозим билурман*. (О.)

Сабаб эргаш гап бош гапга -ки боғловчиси **воситасида** боғланиши ҳам мумкин. Одатда, -ки боғловчиси бош гапнинг кесимига қўшилади; бош гап эргаш гапдан олдин келади: *Раҳмат райкомгаки, ҳар ишда ҳаминиша йўл-йўриқ кўрсатди, ғамхўрлик қилди*. (О.) *Лекин бу ишинини отамга айта кўрмаки, у сени қаттиқ койийди*. (С. А.)

Бу хил эргаш гаплар бош гапдан олдин келиши ҳам мумкин: *У томонда ҳам ишсиз улоқиб юрса керакки, йилда бир марта онасини кўрмоқ учун келганида ҳам, кўзга кўринарли бир нарса келтирмасди.* (С. А.) *Бахтим борки, ҳар нарса гўзал кўринади менинг кўзимга.* (Ҳ. О.)

-ки боғловчиси ёрдами билан тузилган эргаш гапли қўшма гапнинг таркибида шунинг учун, шу важдан қаби боғловчилар бўлиши ҳам мумкин. Бу ҳолда бош ва эргаш гап орасидаги семантик муносабат янада жипслашади, эргаш гапга бўлган талаб ва унинг аҳамияти кучаяди: *Мен яна шунинг учун хурсанд эдимки, у қаламдон қоғоздан ясалганига қарамай, сувдан зарарланмаган...* (С. А.) *Мен буни шунинг учун қиламанки, биз қочиб бир томонга борганимизда, унда бирор ил топганимизгача ҳам пул керак.* (С. А.) *Шунинг учун ажабландимки, мен хат ташувчилик хизматим бараварида бундай «мукофот» кутмаган эдим, шунинг учун ғазабландимки, бу жазо мен учун бутунлай ҳақсизлик эди.* (С. А.)

Сабаб эргаш гапларнинг бу тури бош гапга аналитик усул билан боғланади.

Сабаб муносабати қўшма гап қисмларини юқорида кўрсатиб ўтилган тобе боғловчилар ёки келишиқ қўшимчаси ёрдамида бирикиши билангина ифодаланиб қолмайди. Айрим қўшма гап қисмлари орасидаги боғловчига яқинлашган лексик элементлар, ҳатто предикатив бирикмалар ҳам сабаб муносабатини ифодалайди. Бундай лексик элементларга *шунга кўра, шу сабабли, шу туфайли* қаби бирикмалар киради: *Озод халқим бошига келмас, энди сира мусибат ва ғам. Шунинг учун шодман бир умр. Шунинг учун шодлик ҳамдамим.* (Ҳ. О.) *Сорахон одобли қиз, шу сабабли ҳамма уни ҳар ерда ва ҳар қачон ҳурматлар туну кун.* (З. Дийр.)

Кўпинча эргаш ва бош гапларнинг состави кенг, мураккаб содда ёки қўшма гаплардан таркиб топганлиги сабабли, улар орасида сезиларли пауза берилади ва нуқта қўйилади.

Сабаб эргаш гаплар бош гапга *-дай, -дек* элементи ёрдами билан боғланиши мумкин. Бу хил сабаб эргаш гапда ўхшатиш-қиёслаш мазмуни ҳам бўлиб, эргаш гап бош гапдан олдин келади: *Чурвақаларнинг ёшларида гўё йил эмас, балки ойлар фарқи бўлгандек, бир-бирдан ажратиб қийин эди.* (О.) *Ҳуринисо шу қилмиши билан меҳмон олдида ўзининг маданиятсизлигини кўрсатиб қўйгандай, Қаландаров қаттиқ хижолат тортди...* (А. Қ.)

Шарт эргаш гапли қўшма гаплар

19-§. Шарт эргаш гаплар бош гапдан англашилган мазмуннинг қандай шарт-шароитда бажарилишини кўрсатади.

Шарт эргаш гапнинг асосий грамматик белгиси кесимнинг шарт феъли орқали ифодаланишидир. Аммо бу белгига эга

бўлган ҳар қандай конструкцияларни шарт эргаш гап деб ҳукм чиқариб бўлмайди, чунки шарт феъли бошқа эргаш гапларнинг кесими бўлиб келиши ҳам мумкин. Масалан: 1. Пайт эргаш гап: *Бир кун Сидиқжон мактабдан келса, укалари боғда иш бошлаб юборишибди.* (Ҳ. Назир.) 2. Мақсад эргаш гап: *Далага сув киритсам, яшнатсам деб юрт ерин, тўкди пешана терин.* 3. Тўсиқсиз эргаш гап: *Ленин ўлган бўлса, йўли доим тирик* (F. F.) каби.

Шунинг учун шарт эргаш гапни белгилашда эргаш гапнинг мазмунига, таркибидаги бўлақларнинг маъносига ҳам эътибор бериш лозим.

Шарт феъли бошқарган конструкцияларнинг эргаш гап бўлиши учун таркибида ўз эгаси бўлиши шарт (бир составли шарт эргаш гаплар бундан мустаснодир), шундагина предикатив муносабат, ҳукм келиб чиқади. Таркибида эгаси бўлмаган, эгаси умумий бўлган конструкциялар шарт бирикмалар, шарт оборотлар ҳисобланади. Масалан, *...ўзингдан бир кўйлак ортиқ йиртган кишининг сўзига қулоқ солсанг, унинг насиҳатларини тингласанг, албатта одам бўласан.* (С. А.) *Душманга биргадашиб қарши турсак ҳаммамиз ўлмасмиз. ёки тутқин бўлмасмиз.* (С. А.) *Пахта ишида қуруқ практика билан иш кўрсанг, охир туртиласан, қоқиласан.* (О.)

Шарт эргаш гапнинг кесими феъл кесим ёки от кесим бўлиши мумкин. От шарт феъли шаклидаги бўлмақ боғламаси билан бирикиб, шарт эргаш гапнинг кесими бўлиб келади: *Бас, яхшилик қилмоқ керак: элнинг, юртнинг бахти барқарор бўлса, салтанат ҳам бехатар бўлур.* (О.) *Агар бизни рўёбга чиқарадиган йўл колхоз йўли бўлса — бошла, ука, этагингни ушлаганимиз-ушлаган.* (А. Қ.)

Демоқ феълнинг шарт майли шакли ҳам шарт эргаш гапнинг кесими бўлиб келади: *Тайёр ошга баковул бўламан десанг, ҳамманинг ҳам кўзига хунук кўринасан.* (А. Қ.)

Шарт феъли логик жиҳатдан келаси замонни ифодалайди. У бош гап кесимидан англашилган ҳаракат-ҳолатдан олдин рўй берган ҳаракат-ҳолатни ифодалайди. Шунинг учун бош гапнинг кесими келаси ёки ҳозирги-келаси замон шаклида бўлади ёки буйруқ феъли орқали ифодаланади. Бош гапнинг кесими ўтган замонда бўлиши ҳам мумкин. Бунда бош гапдаги мазмун шарт эргаш гапдан англашилган ҳаракатдан сўнг рўй беради. Лекин бу ҳолда ҳам бош ва шарт эргаш гап орасидаги чегара сақланади: *Борди-ю бирон қарол бундай қилинмаган қарзини бирор йўл топиб тўласа, бой яна тухмат билан уни иккинчи бор қарздор қилар экан.* (С. А.)

Шарт эргаш гапли қўшма гапларда доимо бўлиб турадиган ёки бўлиши мумкин бўлган ҳаракат-ҳолатлар тўғрисида фикр юритилгани учун, мақоллар, афоризмлар, фразеологик бирикмалар шарт эргаш гапли қўшма гаплар шаклида тузилади.

Шарт эргаш гап, одатда, бош гапдан англашилган мазмун-

ни умумий равишда изоҳлайди. Шунингдек, шарт эргаш гап бош гапдаги айрим гап бўлакларини изоҳлаши ҳам мумкин: *Ҳукумат ишчи-деҳқонники бўлса, ўша деҳқон мен бўламан!* (А. Қ.)

Шарт феълининг бошқа феъл шакллари (сифатдош, равишдош) дан фарқи шуки, бу феъл шакли ўз эгаси билан шахсда мослашади, шарт феъли ҳар учала шахсда келиши мумкин (аммо биринчи шахсда камроқ, учинчи шахсда кўпроқ қўлланади): *Бунинг вазифасини ҳам айтиб берсам, тонг отгунча ҳам тугамайди.* (А. Қ.) *Мен Фарғонамни мақтамоқ бўлсам, йигити Фарҳоду, қизи Шириндир.* (Ғ. Ғ.) *Агар бу масалани эҳтиётлик билан амалга оширмасак, тушунмаганлар ўртасида катта ғалаёнга сабаб бўламиз.* (М. Ибр.)

Эргаш гапдаги шартлик мазмунини янада таъкидлаш ва бош гап мазмуни билан қатъий чегаралаш учун эргаш гап кесимидан сўнг *-ми, -чи* юкламалари қўлланади ёки бош гапда унда олмоши ишлатилади:— *...юлдузларинг жуфт тушган бўлса-чи, одам боласи сенларни ажрата олмайди!* (О.) *...агар суе бўлсам, тоғ-тоғ ҳосил битарди.* (Ш. Р.) *Борди-ю, машинани тўхтатадизан, шофёрни жавобгарликка тортадиган милиционернинг ўзини қастдан уриб, йиқитиб ўтса-чи, унда нима бўлади?* (А. Қ.)

Эргаш гап кесими таркибидаги *-са* аффикси бош ва эргаш гапни бириктирувчи восита эмас, балки феъл турини ясовчи грамматик белгидир. Шунинг учун шарт эргаш гапларнинг бош гапга боғланиш усули боғловчисиз, яъни синтетик усул ҳисобланади,

Шарт эргаш гаплардан англашилган ҳаракат-ҳолат, хусусиятнинг бажарилиши реал бўлиши ёки реал бўлмаслиги мумкин. Шарт эргаш гапнинг реал ҳолатида эргаш гапда бош гапдан англашилган мазмуннинг рўй бериши учун шарт-шароитнинг реал экани кўрсатилади: *Тўжилса манглай теринг, унумли бўлар еринг.* (Мақол.) *Агар улар душман қўлига асир тушган бўлсалар, мен уларни озод этаман.* (Я.)

Ирреал шарт ифодаловчи шарт эргаш гап ва бош гапларнинг кесими таркибида эди феъли иштирок этади (эди феъли шарт эргаш гапда талаффузга кўра *-йди* шаклини, бош гапда *-ди* шаклини олиши мумкин): *Агар дунёнинг нариги бурчига сизни опичлаб боришга тўғри келсайди, мен севина-севина бажарардим.* (О.) *Агар командирларнинг ҳаммаси шундай бўлса эди, иш бошқача тус оларди.* (О.)

Шарт эргаш гапдаги ирреаллик ўтган замон сифатдоши орқали ҳам ифодаланиши мумкин. Бунда ўрин-пайт келишиги кўрсаткичи *-да* билан бириккан сифатдош шарт эргаш гапнинг кесими бўлиб келади: *Агар сўз Ойқиз устида бўлмаганда, эҳтимол, у кули билан ёки ҳазил билан жавоб қайтара оларди.* (Ш. Р.) *Агар Татъянанинг ўртоқлари унга лоқайд қараганда эди, эҳтимол, бу ҳодиса уларни ташвишга ҳам солмаган бўлар эди.* (Қазакевич.)

Баъзи ирреал шарт эргаш гаплар амалга ошмаган бўлса ҳам, у амалга-ошиши мумкин бўлган ҳодиса деб тушунилади: *Агар кампирдан тарқалган болалари, набиралари — ҳаммаси бир уйга тўпланса, ўзимиз ҳам сал кам бир маҳалла оила бўлар эканмиз.* (F. F.)

Шундай қилиб, ирреал шарт ифодаловчи шарт эргаш гаплар, бир томондан, бўлиши мумкин бўлмаган ҳаракат-ҳолатни ифодаласа, иккинчи томондан, эргаш гапдан англашилган мазмун рўй бермаган бўлса ҳам, у юзага чиқиши мумкин бўлади. Эргаш гапнинг сўнги турининг ирреалликка киритилишига сабаб — шарт эргаш гапдаги мазмуннинг рўй бермаган воқеа, ҳодиса сифатида тушунилишидир.

Шарт эргаш гаплардаги ирреаллик *эмоқ* феълидан ташқари, гапларнинг умумий мазмунидан, айрим гап бўлакларининг маъносидан ҳам англашилиб туради. Бундай қўшма гаплар сўзловчининг истаги, иккиланиши, илтимоси, маслаҳати, муурожаати каби модал маъноларни ифодалайди.

Кесими ирреал шартни англатувчи формалар билан ифодаланган эргаш гаплар баъзан мазмунан ирреалликни ифодамайди. Бундай эргаш гапларда воқеа, ҳодиса рўй беради, демак, шарт реал бўлади. Бундай шарт эргаш гапли қўшма гапларнинг иккинчи хусусияти шуки, улардаги мазмун ўтган замонда рўй берган ёки рўй бериши мумкин бўлади: *Агар бу икки батальон бу ердан кетмаганда эди, тўплар ҳимоясиз қолмаган бўлар эди.* (Л. Толстой.) *Агар бўлмасайди революция, шахарлар тарихдан ўчгуси эди.* (F. F.) *Тезроқ бу миросимлари тугай қолса эди, менинг ҳам оғзимга овқат тегар эди.* (П. Т.)

Шарт эргаш гап ўзининг асосий мазмунидан ташқари, айрим ўринларда қуйидаги мазмун оттенкаларини ҳам ифодалайди:

1. **Пайт мазмуни.** Айрим шарт эргаш гапларда пайт мазмуни ҳам ифодаланади, шунинг учун бу хил конструкцияларни пайт эргаш гапли қўшма гаплар билан алмаштириш ҳам мумкин бўлади: *Ез келса, битта асбобни олиб, бошқа юртларга иш қидириб кетар эди.* (П. Т.)

Пайт мазмунини таъкидлаш учун бош гапнинг бошланишида *у вақт (-да), унда* каби лексик элементлар қўшилади: *...ғоят иложсиз қолган бўлсанг, у вақт сени муҳтожлик ва зарурият панжасидан халос этмоққа тайёрман.* (О.) *Олти ой қор, ёмғир ёғса, қиш қишлигини қилса, у вақтда деҳқон ердан бир нарса ундириб олади.* (С. А.) *Агар ўрталарингизда бирортангиз заррача қўрқоқлик қилсангиз, жанг майдонидан қочсангиз, унда сизга лаънат ўқиймиз.* (Я.)

Шарт эргаш гапнинг кесими сифатдош орқали ифодаланганда ҳам пайт мазмуни англашилади: *Қўлингдан бир иш келмаганидан кейин, гапирдинг нима-ю, гапирмадинг нима.* (М. А.)

2. **Истак мазмуни.** Шарт эргаш гапдаги истак маз-

муни бош ва эргаш гапнинг кесимидан ва умумий контекстда англашилади. Бунда бош гап кесими *-р* шаклли сифатдош ва эргаш гап кесими буйруқ ёки истак феъли шаклида бўлади: *Хур ҳаёт бундан гўзал бўлсин десанг, Янги ер оч, ўлкани гулбоғ қил. (Я.) Ёз келса, тоққа чиқардик.*

3. Тахмин мазмуни. Эргаш гапдаги тахмин мазмуни қўшма гапнинг умумий мазмунидан келиб чиқади: *Битта-яримта хуштор бўлса, у билан бирга вақт ғаниматда бирон шаҳарга қочиб қолдим. (О.)*

4. Сабаб-натижа мазмуни. Шарт эргаш гапнинг бош гапи кўп ўринларда эргаш гапдан англашилган мазмуннинг натижасини кўрсатади, бунда эргаш гап мазмуни бош гап мазмуни учун сабаб бўлади. Бу мазмун муносабати шарт эргаш гапнинг ҳамма турида ҳам ифодаланади. Аммо бу мазмун муносабати айрим эргаш гап турларида яққол кўринади. Бундай мазмуни эргаш гапларнинг кесими кўпинча *-р, -с* шаклли сифатдош, аниқлик феъли ёки от кесим билан ифодаланади. Эргаш гап таркибида *мабодо, борди-ю* каби боғловчилар ва кесими составида *-ми* юкламаси ҳам бўлиши мумкин. Эргаш гап кесими шарт феълидан бўлса, бош гап кесими *-рди* шаклли феъл орқали ифодаланади: *«Хўп, майли, одам бўлишни истамас экан, борсин, мулла-пулла бўлсин» деб уни ўқишга қўйдим. (С. А.) Марасул, менга қара, агар Насибани ўқишдан қолдириб, курортга олиб кетар экансан, сендай жиякни йўқ. (А. Қ.) Ундан кўра айт-чи: модомики, биз беақл эканмиз, бизга ақл ўратиш керакми? (М. Г.) Модомики, йигитларга сафар йўли очилибди, улар ўт кечиб, сув кечиб, қон ичида сузганда, мўйсафидларнинг ҳузур-ҳаловат қидириши инсофдан эмас. (О.) Унинг отини олиб кетдим, уни умрбод эсдан чиқармайди. (Л.) Борди-ю, ҳеч нима чиқмади, унда кейинроқ ишончли одамдан юбораман. (О.)— Ҳаммамизнинг жонимиз қил устида турибди. Қилинғиз бугун узилмадим, хурсанд бўлинг!— дея юпатди Асқар полвон. (О.)*

5. Қиёслаш мазмуни. Айрим шарт эргаш гапларда қиёслаш оттенкаси бўлади. Бунда эргаш ва бош гапнинг умумий мазмуни ёки айрим гап бўлақларининг маъноси бир-бирига қиёсланиши мумкин: *Ери бўлса, улови йўқ. (О.)*

Баъзан бу эргаш гапларнинг кесими равишдошдан бўлади: *Мен дадил бўлмай, ким дадил бўлсин. (О.)*

6. Айрим шарт эргаш гаплар бош гапда ифодаланган мазмуни чегаралайди. Бу хил эргаш гапларнинг кесими, асосан, сифатдош бўлади: *Полк мудофаа қилиб ётган район устида баъзан душман аэропланлари пайдо бўлишини эътиборга олмаганда, урушдан ҳали ҳам дарак йўқ эди. (А. Қ.) Болаларим қаровсиз қолади деган кўрқув бўлмаганда, Муса ака буғдой ғармларига ўт қўйиб юборган бўлар эди. (М. Ибр.)*

7. Изоҳ мазмуни. Шарт эргаш гапли қўшма гапнинг бу турида бош гапдан англашилган мазмун эргаш гапда ифо-

даланган мазмунга изоҳ беради. Бу ҳолда бош гап таркибида эргаш гап мазмунига тенг келувчи *бу, уни* каби олмошлар қўлланади: *Агар борди-ю, ўлиб қолса-чи, бунни худодан, касалнинг ажали еганидан ёки касалнинг эшонга бўлган ихлосининг сустлигидан ва унинг «шаккок»лигидан деб ҳисоблайдилар.* (С. А.)

Баъзан бу хил конструкцияларнинг бош гапи бир составли гап бўлиб, одатда, *бас, майли, хўп, яхши, ёмон арзийди* каби сўзлар орқали ифодаланади (эргаш гап логик жиҳатдан эга вазифасида келади): *Ибн Синога касалнинг жони чиқмаган бўлса, бас.* (О.) *Қорни тўқ, эгни бутун бўлса бас.* (О.) *Янглишсангиз, майли, лекин ёлғон гапирманг.* (А. Қ.) *Дадамга, Йўлчига яхши қараса майли-я.* (О.) *Ишонсангиз — хўп, ишонмансангиз, гуноҳсизлигимни кейин биларсиз...* (О.) *Қизим Гулнор шундай оилага тушса, ёмонми?* (О.)

Эргаш гап бош гап таркибидаги айрим гап бўлагининг маъносини, хусусиятини изоҳлаб келиши мумкин. Бу ҳолда кўпинча эргаш гап маъноси изоҳланаётган бўлақдан сўнг келади: *Пулемёт, агар у жасур одамнинг қўлида бўлса, нимага қодир эканини англатади.* (О.)

Эргаш гапдаги шарт маъносини янада таъкидлаш учун кўпинча *агар, гар, башарти, борди-ю, мабодо, модомики, қошки* боғловчилари қўлланади: *Модомики, бизда шундай кўз пайдо бўлибдимиз, бу сафар пайқаганимиздан бир нарса чиқмаса, янаги сафар пайқаганимиздан чиқади.* (А. Қ.)— *Золимларни ер ютади, ютмаса агар, зўрлаб, ниғизлаб ютдирамиз.* (О.)

Шарт эргаш гап, асосан, бош гапдан олдин келади. Агар эргаш гап қўшимча изоҳ мазмунида бўлса, бош гапдаги бирор бўлаққа алоҳида аҳамият бериш зарур бўлса, эргаш гап бош гапнинг ана шу бўлагидан сўнг, гап орасида келади: *Бунақа гап, трактор келса, зиён қиладиган одамдан чиқади.* (А. Қ.) Бу қўшма гапда шарт эргаш гап эгадан сўнг келиб, эгага қўшимча изоҳ беради, унинг маъносини бўрттириб, ажратиб ифодалайди. Қуйида эргаш гап бош гапнинг кесимидан сўнг келиб, унч изоҳлайди: *Юрагимга теккан бўлур, ёв тегса сенга, қадрдоним, меҳрибоним, жоним Москва.* (Ҳ. П.) *Буми, бунда калла бўлса экан, пушаймон бўлса!* (А. Қ.)

Ҳар қандай шарт феъли шарт эргаш гапнинг кесими бўлавермайди; баъзан кириш гапнинг кесими, кириш бўлак ёки маъно кучайтирувчи юклама, боғловчи ва бошқа вазифаларда келиши мумкин. Масалан, *бўлса, бўлмаса, йўқса, нега десанг— боғловчи; шундай бўлса-да, ҳеч бўлмаса — кириш бирикмақ ким бўлса ҳам; ер ёрилса-ю, ерга кирса — фразеологик бириклик; янглишмасам; менга қолса — кириш гап; сен бўлсанг, келмадинг; Салимани олсак, келмади — юклама вазифасида келади.* Баъзан шарт феъли кесим составига кириб кетади: *қилса қилсин; боқса бўлмас; деса бўлади.*

Мақсад эргаш гапли қўшма гаплар

20-§. Бош гапдан англашилган мазмуннинг нима учун, нима мақсадда рўй бериши ёки бермаслигини кўрсатувчи эргаш гапларга мақсад эргаш гаплар дейилади.

Мақсад эргаш гап бош гапнинг ёлғиз кесимидан ёки кесим группасидан англашилган ҳаракат-ҳолат, белги-хусусият нима мақсадда рўй беришини ёки рўй бермаслигини англатади.

Эргаш гап кўпинча бош гапнинг кесим ва кесим группасига боғланади, чунки эргаш гап кесим ва унинг объектидан англашилган мазмуннинг рўй бериш мақсадини ифодалайди: *Ҳосил яна мўл бўлсин деб, дўстларим, селитрани кўп беришни кўзладим. Одам ақли, одамнинг кучи яхшиликка қилсин деб хизмат, ер экувчи, пўлат қуювчи, ободликка сарф этсин кучин. (С: Назар.) У эсини ўнглаб, томошабин тўпланмасин учун, дасиса жеркиброқ «юринг» деди. (А. Қ.)*

Мақсад эргаш гап бош гапга аналитик йўл билан боғланади, бунда бош ва эргаш гап ўзаро *деб, токи* боғловчилари ёки *учун* кўмакчиси ёрдамида боғланади.

Мақсад эргаш гапнинг кесими, одатда, буйруқ ёки шарт майли, келаси замон феъли орқали ифодаланади. Бунинг сабаби шуки, мақсад ифодаловчи эргаш гап бош гапдан англашилган мазмун рўй бергандан сўнг юзага чиқиши зарур бўлади.

Бош гапга боғланиш усулига кўра, мақсад эргаш гапнинг қуйидаги турлари бор:

1. Мақсад эргаш гап боғловчи вазифасидаги *деб* равишдоши орқали бош гапга боғланиб келади. Бунда эргаш гап кўчирма гап шаклида бўлади, аммо мазмунан бундай эргаш гаплар кўчирма гап эмас, чунки бундай гап ўзгалар нутқининг айни ўзи бўла олмайди, бундай конструкция мақсад муносабатини ифодалашнинг бир грамматик усулидир.

Деб боғловчиси ёрдами билан бош гапга боғланган мақсад эргаш гапларнинг кесими, одатда, буйруқ-истак феъли камроқ биринчи ва иккинчи шахсда, кўпинча, учинчи шахсда бўлади: *Гул барглари учишади, тушмайин деб қўлингга. (Ҳ. О.) Сенинг олдинга бир кириб чиқай деб, шунча бел боғлайман, ҳеч қўлим бўшамайди. (М. Г.) Ёвга омон берма деб, ўғлим, юбордим жангга. (Ҳ. О.) Юртимиз шойилар билан тўлсин деб, озод, ҳур халқимиз шойи кийсин деб, топширдик ўн минглаб тоннадан пилла, кўрганда рашк этар марварид, тилла. (Ғ. Ғ.)*

Мақсад эргаш гапнинг кесими шарт феъли шаклида бўлади. Бунда эргаш гап орзу-истак, мақсад мазмунини англатиб, бош гапдаги ҳаракат-ҳолатнинг қандай орзу-умид, мақсадлар билан вужудга келишини кўрсатади.

Кесими шарт феъли билан ифодаланган мақсад эргаш гаплардаги мазмун кесими буйруқ феъли билан ифодаланган эргаш гаплардагига қараганда қатъий бўлмайди. Бу ҳолда эргаш гапдаги мазмун юзага чиқиши ҳам, чиқмаслиги ҳам мум-

кин: *Элдан олсам деб раҳмат, ишлади — чекди захмат. Далага сув киритсам, яшнатсам деб юрт ерин, тўкди пешана терин. Теварак-атрофни кўриб шояд баҳри очилса деб, касал отасини далага олиб чиқди.*

Мақсад эргаш гапнинг кесими аниқлик феъли шаклида бўлади: бу феъл одатда ҳозирги-келаси замонни кўрсатади: *Мен болалик чоғимда қуш боласини оламан деб, чинорага чиқдим. (О.) Ҳозир мен пул олиб келаман деб, ҳужрага қараб югурдим. (С. А.)*

Мақсад эргаш гапнинг кесими келаси замон сифатдошининг бўлиши ёки бўлишсиз шакли билан ифодаланиши мумкин. Бу ҳолда келаси замонда рўй бериши мумкин бўлган воқеа, ҳодисалар тўғрисида фикр юритилади. Келаси замонга оид воқеаниннг рўй бериши ёки бермаслиги қатъий қилиб қўйилмайди: *Ўғлимга тегмаса, ўртоқларига тегар деб, халта-халта майиз, туршак юбордим. (О.)*

2. Мақсад эргаш гап бош гапга *учун* кўмакчиси орқали боғланади, эргаш гапнинг кесими буйруқ феълининг учинчи шахс шаклида бўлади. Бу хил мақсад эргаш гаплар сабаб оттенкасини ҳам англатади.

Мақсад эргаш гапнинг бу турида кесим буйруқ-истак майлидаги феъл ёки от билан ифодаланади. От кесим буйруқ-истак майлини, буйруқ феълининг учинчи шахсидаги *бўлмоқ* боғламаси билан бирикиб ифодалайди: *Қаландаров сўзни айлангириб, бюро составида қолишга хоҳиш билдириб қўймайсин учун, Саида яна унинг сўзини оғзидан олди. (А. Қ.) Маҳсининг чоки пишиқ бўлсин учун, мумли ёпишқоқ ипни ҳар қатимда бармоқлари билан қирт-қирт тортиб қўяди. (О.)*

Учун кўмакчиси ёрдами билан бош гапга боғланган эргаш гапнинг кесими эгалик аффиксини олган ҳаракат номи ёки ҳозирги-келаси замон сифатдоши шаклида бўлиши ҳам мумкин: *Нурида шубҳа қолдирмаслик учун, ўзининг Йўлчига бўлган муносабатини бирон ҳаракат билан билдирмасликка тиришди. (О.) Пахта тезроқ етилиши учун, селитрани кўпроқ солиш керак.*

Мақсад эргаш гап бош гапга *токи* боғловчиси ёрдами билан бирикади. Бу хил эргаш гаплар бош гапдан сўнг келиб, *токи* боғловчиси билан бошланади. Эргаш гапнинг кесими, одатда, учинчи шахс буйруқ феълидан бўлади (эргаш гапнинг кесими от кесим билан ифодаланганда, буйруқ феъли шаклидаги *бўлмоқ* боғламаси қўлланади); бош гапнинг кесими эса буйруқ феъли, ҳаракат номи билан *керак* модал сўзининг бирикуви ёки ҳозирги-келаси замон аниқлик феъли орқали ифодаланади: *Ўтни ловулатинг, токи батамом куйдирсин, кул қилсин душманимизни. Ўз оиласи кучоғига қайтмоқчи бўлса, бунга маъқул бир сабаб кўрсатиши керак. Токи ота-онаси ва акалари унинг бу қилиғини маъқул кўра билсинлар. (О.) Яшираман ёвуз илонни юрагимга, токи кўрмасин душманларим ҳасрат кулгисин. (О.)*

Бу хил мақсад эргаш гапнинг кесими таркибида *деб* боғловчиси келиши ҳам мумкин. Бу ҳолда мақсад мазмуни янада таъкидланади, бош ва эргаш гап орасидаги чегара қатъийлашади: *Ой ва йиллар қилар ғамхўрлик, токи инсон бўлсин деб озод.* (О.) *Ёзилди бу шеър баҳор тонгида, азиз фарзандларга совға бўлсин деб, токи бир мўйсафид отанинг сўзи — эндиги қалбларга дилжо бўлсин деб.* (Ҳ: О.)

Мақсад эргаш гапнинг бош гапга *-ки* боғловчиси ёрдами билан бириккан тури ҳам мавжуд: *Киссамда сариқ-чақа йўқ-ки, бечоранинг оғзига ёқар овқат берсам..* (О.)

Бу хил мақсад эргаш гаплар бош гапдан сўнг келади.

Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплар

21-§. Тўсиқсиз эргаш гаплар бош гапда ифодаланган мазмунга нимадир тўсиқ бўлишини ифодалайди, аммо эргаш гапдаги ҳаракат-ҳолат, белги-хусусият бош гапдаги иш-ҳаракат, ҳолат, мақсаднинг юзага чиқишига монелик қилса ҳам, бош гапдаги мазмун вужудга келаверади, эргаш гапдан англашилган мазмун кутилган натижага олиб келмайди: *Марусяни кўрдим — ўқ дўли орасидан ярадорларни олиб чиқди. Қиз бўлса ҳам, аммо юрагида ўнта эркакнинг ўти бор.* (О.) *Менда ўқши истаги қанча зўр бўлса ҳам, айниқса отамнинг ўқши тўғрисида қилган васияти билан бу истак орған бўлса ҳам, у вақтдаги шароитга кўра, бу истак кўзимга бир хаёли маҳолдай бўлиб кўринарди.* (С. А.)

Тўсиқсиз эргаш гапларнинг қисмлари мазмунан анча мустақил бўлади, шунинг учун уларнинг орасида зидловчи боғловчилар ҳам ишлатилади. Шу хусусияти билан улар боғланган қўшма гапга ҳам ўхшайди. Аммо эргаш гап кесимларининг тобе шаклда бўлиши, бош гапга мазмунан тобе бўлган фикрни ифодалаши билан боғланган қўшма гаплардан ажралиб туради.

Тўсиқсиз эргаш гап кесимининг шарт феъли орқали ифодаланиши билан шарт эргаш гапларга ҳам ўхшайди. Аммо тўсиқсиз эргаш гапдаги шарт феъли шартликни эмас, балки таъмоман бошқа мазмун — тўсиқсизлик мазмунини англатади.

Тўсиқсиз эргаш гап бош гапга аналитик-синтетик усул билан боғланади. Одатда, эргаш гапнинг кесими шарт феъли ёки сифатдош орқали ифодаланади. Бундай ҳолда эргаш гапни бош гапга боғлаш учун юклама, кўмакчилар қўлланади. Бош ва эргаш гап орасида семантик муносабатларнинг қандай бўлишига кўра, эргаш гапнинг кесимлари ва эргаш гап билан бош гапни боғловчи воситалар ҳам турлича бўлади.

Тўсиқсиз эргаш гапни тузишда инкөр категориясининг роли каттадир: эргаш гапнинг кесими инкөр шаклида бўлганда, бош гап кесими тасдиқ шаклида бўлади ва, аксинча: *У келса ҳам,*

Салим бормади. У келмаса ҳам, Салим борди. Ҳар икки гапнинг кесими тасдиқ шаклида бўлганда, мазмунан бир-бирига зид гап бўлаклари келтириш йўли билан тўсиқсиз эргаш гап тузилади: Эрталаб ҳаво булутланиб турса-да, кечга томон қуёш чиқиб кетди.

Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларда қуйидагича мазмун муносабатлари ифодаланади:

Соф тўсиқсизлик мазмуни эргаш гап кесими таркибида ҳам ёки -да элементини қўллаш йўли билан ифодаланади; ҳам аслида боғловчи бўлиб, тўсиқсиз эргаш гап кесими таркибида юклама вазифасини ўтайди (бу юклама жонли талаффуз таъсирида баъзан -ям шаклини олади): *Хўп, юринглар, ишим зарур бўлса ҳам, аввал сизларни ўз қисмларингизга юборай...* (О.) *Кўкда момақалди роқ тинмасаям, пича-пича ухлаб олдик,— деди Асқар полвон салмоқланиб.* (О.)

Эргаш гап мазмунини кучайтириш учун, унинг кесимига -ки боғловчиси қўшилади ёки эргаш гап составида қанча, қандай каби нисбий олмошлар келтирилади: *Она рози — унинг тунлари ўтса ҳамки уйқусиз, бедор, истаги шу: унинг дилбанди тинч ухласин, топмасин озор.* (Г. Нуруллаева.) *...Ҳолбуки, сипоҳгарчилик қанча кичик, шогирдпешалик даражасида бўлса ҳам, ҳақиқатда бир нав гадоликдан бошқа нарса эмас.* (С. А.)

Тўсиқсиз эргаш гапнинг ҳам юкломаси орқали бош гапга боғланган тури оғзаки нутққа хос бўлгани учун кўп қўлланади; -да юкломаси ёрдами билан тузилган конструкциялар эса, кўпроқ адабий тилга, ёзма нутққа тааллуқлидир: *Утган йили ер сугорилиб, кўп ҳайдалиб, кўп дориланиб, етарли даражада сугорилса-да, ҳосил қўшни колхозникидан оз бўлганини эслади.*

Эргаш гапнинг кесими такрорланиб келиши ҳам мумкин, такрорланган кесимнинг бири тасдиқ, иккинчиси инкор шаклидаги шарт феъли ёки буйруқ феълидан бўлади (*айтсам-айтмайсам, у бугун келмайди; Мен уларнинг бетини кўрай-кўрмай, лекин ҳар бирининг иши менга аён.*) (О.) *Айтай-айтмай, у бугун келмайди*) ёки такрорланган кесимларнинг биринчи қисми шарт феъли, иккинчи қисми эса буйруқ феъли бўлиб, ҳар икки қисм тасдиқ ё инкор шаклида бўлади (*китобни олса-олсин, лекин дафтарга тегмасин*).

Тўсиқсиз эргаш гаплар -ки боғловчиси ёрдами билан ҳам бош гапга боғланади; бу ҳолда эргаш гап кесими такрорланиб, биринчи қисми шарт феъли, иккинчи қисми аниқлик феъли орқали ифодаланади ёки аниқлик феълининг ўзи бўлади: *Хотин кишининг юрагидан фарзанд доғи кетса-кетадики, бундай гапнинг алами кетмайди.* (А. Қ.)

Номувофиқлик, зидликда бирор предмет ёки тушунчанинг бир хусусияти бошқа бир хусусиятига номувофиқ экани англашилади: *Қиз ҳали ёш бўлса-да, бўйчан, бичими ингичка ва гул новдасидай адл эди.* (О.) *Гулнинг тўни қирқ*

ямоқ, барглари йиртиқ бўлса ҳам, ҳусни тоза эмасми? (О.) Биз бунга ҳамиша тайёрмиз, ҳар қандай қийинчилик бўлса-да, партия топшириғини виждон билан адо этиш — коммунистларнинг муқаддас бурчи. (Ш. Р.)

Кесими **-(и)ш** шаклли ҳаракат номи+қарамай кўмакчиси билан бош гапга бириккан эргаш гапларда ҳам тўсиқсизлик мазмуни ифодаланади: *Мўмин Мирзонинг йигитлари катта ғайрат кўрсатишларига қарамай, душман сон жиҳатдан кўп бўлгани учун бостириб кела бошлади.* (О.) *Ҳаво туманли ва ним қоронғи бўлишига қарамай, махорка тутунини ерга пуфлаб, кейин сирни ичига сиғдира олмади шекилли, Бектемир томон энгашиб деди.* (О.) *Алалхусус қаттиқ ярадорлар, ҳамширалар ёлғиз уларга парвона бўлишларига қарамай, инграшар, ялинишар, йиқила-қўпа уринишарди...* (О.)

Бундай эргаш гапнинг кесими ўтган замон сифатдоши билан ифодаланиши мумкин: *Иссиқ картошкани, лаб куйганига қарамай, ҳузур билан бирпасда еб қўйишди.* (О.)

Тўсиқсиз эргаш гап пайт муносабатини ифодалаши мумкин. Бунда эргаш гап кесими ўтган замон сифатдоши шаклида бўлиб, *-да* қўшимчаси ва ҳам элементи ёрдами билан бош гапга боғланади: *Хатто кун оққанда ҳам, ...узоқ бир ерда қимирламай тургандай бўлиб кўринади.* (Б. К.) *Бу ҳақда Носиров гапирган, бу фактни таҳлил қилиб берганда ҳам, Саида чиндан эътибор қилмаган эди, ҳозир ниҳоятда дарғазаб бўлди.* (А. Қ.)

Бу хил тўсиқсиз эргаш гапларни пайт эргаш гаплардан фарқлаш зарур. Эргаш гапнинг бу турида пайт мазмунигина эмас, асосан тўсиқсизлик мазмун муносабати ифодаланади.

Пайт муносабатини ифодалаган тўсиқсиз эргаш гапнинг кесими ўтган замон аниқ феълига *-ми* юкласини қўшиш билан тузилади: *Саида телефонга жавоб берадими, келган-кетган одамлар билан муомала қиладими, қўлида қоғоз, капалакдай учиб, ҳали у эшикка, ҳали бу эшикка кириб чиқадими — бошидан хаёл аримай қўйди.* (А. Қ.)

Баъзан тўсиқсиз эргаш гапларда шарт мазмун оттенкаси ҳам бўлади. Бу хил эргаш гапларнинг кесими шарт феъли орқали ифодаланади ва бош гапга синтетик усул билан боғланади: *Ленин ўлган бўлса, йўли доим тирик, Коммунизм байроғин тутамиз тик.* (Ф. Ф.)

Эргаш гап таркибида хоҳ боғловчисининг қўлланиши тўсиқсизлик оттенкасини кучайтиради: *Чуварадан мақсад гўшт ейиш, — деб жавоб беришга киришди. Одам хоҳ сипоҳгарчилик қилса, хоҳ эшонлик ва дуохонлик, мақсади меҳнатсиз бир бурда нон топиб, қорнини тўйғазмоқдир.* (С. А.)

Тўсиқсиз эргаш гапнинг айрим турлари у мумлаштириш мазмунини ифодалайди: эргаш гапдан англашилган мазмун умумлаштирилади, конкрет бир ҳодиса билан боғланмайди. Бу хил эргаш гапларнинг таркибида *нима, қанча, ҳар қанча, қаерда, қайёққа, ҳар ерда* каби нисбий олмошлар ва *шу ва*

ишфадаги сўзлар бўлади. Улар эргаш гапнинг мазмунини умумлаштириш билан бирга, эргаш гапни бош гапга боғлаш учун ҳам хизмат қилади.

Умумлаштириш мазмунини ифодалаган тўсиқсиз эргаш гапларнинг кесими икки хил бўлади:

а) шарт феъли шаклида: *Қандай буйруғинг бўлса, мен тайёр. (Б. К.) У ерда ҳар қандай ажойиб ишлар бўлса ярашади. (О.) ... Ҳар қанча қийинчилик бўлса, устинга ол. (А. Қ.)*

б) буйруқ феъли формасида: *Эр-хотин орасида қанақа келишмовчилик бўлмасин, қанақа гап қочмасин, кампир орага тушиб, ҳамма вақт кўёвнинг тарафин олар... экан. (А. Қ.) Қўнонбой қанчалик мудҳиш қиёфага кирмасин, Даркенбойнинг гапи уни гангитиб қўйди. (М. А.)*

Кесими буйруқ феъли орқали ифодаланган эргаш гапларда тўсиқсизлик мазмуни кучли бўлади. Бу хил эргаш гаплар ўзига хос интонацияси билан ажралиб туради.

Лйрим тўсиқсиз эргаш гапларда қиёслаш мазмуни ҳам бўлади: эргаш ва бош гапдаги мазмун бир-бирига қиёсланади, аммо эргаш гапдаги ҳаракат-ҳолат бўлишига қарамай, бош гапдаги ҳаракат-ҳолат рўй бериши ифодаланади. Бу хил тўсиқсиз эргаш гапларнинг кесими сифатдош орқали ифодаланиб, бош гапга боғловчи вазифасидаги ҳолда ёки тақдирда сўзлари ёрдами билан брикади: *Қаландаров уни, медреса тургани ҳолда, бир касални районга элтиб қўйишга мажбур қилибди. (А. Қ.) Қаландаровга дарров учрашиш, қандай йўл билан бўлса ҳам, уни жаҳлидан тушириш, қарорини бекор қилдиришга эришилмаган тақдирда, вақтинча тўхтатиш зарур эди. (А. Қ.)*

Тўсиқсиз эргаш гапнинг бу тури билан боғловчиси воситасида ҳам бош гапга боғланади: бунда эргаш гапнинг кесими сифатдошдан бўлади: *Пиёз яхши бўлгани билан, нархи арзон, сотилмасдан чорбозорда бўпти сарсон. (F., F.)*

Бундай эргаш гаплар ёрдамчи вазифасидаги яраша сўзи воситасида ҳам бош гапга боғланиши мумкин: *Сўзимнинг охирида яна бир нарсани правлениемизнинг юзига солмоқчиман: Мен мана шундай меҳнат қилганимга яраша, кошки кўнглим тинч бўлса?! (А. Қ.)*

Тўсиқсиз эргаш гапнинг мазмуни билан бош гап орасидаги зидликсиз, номувофиқлик мазмуни уларнинг кесимларида ҳам кўрүнади:

1. Тўсиқсиз эргаш гапнинг кесими бўлишсиз, бош гапнинг кесими бўлишли шаклда: *Гаплар эшитилмаса ҳам, мартенчилар бир-бирини англар... (Ас. М.) Ашир Ортиқ айтган гапларга чуқур тушуниб етмаса-да, ҳақиқат ва ҳақсизлик тўғрисидаги тушунча унинг миясини ёриб ўтгандай бўлди. (Б. К.)*

2. Тўсиқсиз эргаш гапнинг кесими бўлишли, бош гапнинг кесими бўлишсиз: *Куз охирлашиб, қиш яқинлашган бўлса ҳам, Бухоро музофотининг қуруқ ҳавосида ҳали ёғингарчилик бош-*

ланмаган эди. (С. А.) Қуёш яширинган бўлса ҳам, кундузнинг ёруғи ҳали тамом сўнмаган эди. (О.)

3. Тўсиқсиз эргаш гапнинг ҳам, бош гапнинг ҳам кесими бўлишсиз шаклда келиши мумкин: *Она ҳар қанча қистамасин, Уктам тонг отгандан сўнг қалин, юмшоқ тўшакда талтайиб ётгиси келмади.* (О.)

4. Тўсиқсиз эргаш гап ва бош гап кесимининг бўлишли шакли ҳам учрайди: *Қўйинг, майли, алар билганча қилсун, зулм чақмоқлари, майли, чақилсун, ёвузлик денгизи, майли, қутурсун, ҳасад тўлқинлари қирғоққа урсун, муқаррар, оқибат бизнингча бўлғай.* (Уйғун ва И. Султон.)

Кесимлари бир хил шаклда бўлган конструкцияларда тўсиқсизлик мазмуни айрим гап бўлақларининг маъносини ва гапларнинг умумий мазмунини бир-бирига зид қўйиш, қиёслаш орқали ифодаланади.

Тўсиқсиз эргаш гапларнинг таркибида *агар, агарчи, гарчанд, гарчи, мабодо* каби элементлар бўлиши мумкин. Бу элементлар эргаш гапни бош гапга боғлаш билан бирга, эргаш ва бош гап мазмунини бир-бирига кескин зид қўйиш, қиёслаш учун хизмат қилади: *Гарчанд тўп бошини узган бўлса ҳам барг ёзиб шивирлаб турарди қайин.* (Ҳ. Ғ.) *Гарчи бу ҳақда ҳеч ким гапирмаса ҳам, бари бир ҳаммаларининг руҳини ҳукмрон бир фикр чулғаб олган эди.* (П. Т.)

Тўсиқсиз эргаш гапларнинг мазмуни бош гаптаги мазмунга зид эканлигини янада таъкидлаш учун, бош гап *аммо, лекин, бироқ, фақат, бари бир, ҳар ҳолда* каби ёрдамчилар билан бошланади: *Иккови бу муносабатни ҳар қанча яширса ҳам, бари бир кўпга бормай, миш-миш тарқалди, Зулфиқоровнинг хотини эшитиб қолди.* (А. Қ.) *Йўл ҳануз тоққа қараб кўтарила бошласа ҳам, лекин у қадар тик эмас.* (Л.) *Аср-асрлар ўтиб, ақл нима буюрса, бари бир Ломоносов унга бўлур муаллим,* (Ғ. Ғ.)

Тўсиқсиз эргаш гап, асосан, бош гапдан олдин, баъзан бош гапдан сўнг ёки унинг ичида қўлланади. Бу ҳолда тўсиқсиз эргаш гап бош гапнинг айрим бўлағига боғланади, агар эргаш гап бош гапдан сўнг келса, унинг мазмуни сусаяди: *Йўлчи шу чоқда, қанча ақчаси бўлса ҳам, беришга тайёр эди.* (О.) *У олтишларга бориб қолган, нимжон, юзи жуда буришган бўлса ҳам, қизил, товуши майин ва ёқимли бир кампир эди.* (А. Қ.)

Натижа эргаш гапли қўшма гаплар

22-§. Бош гапдан англашилган ҳаракат-ҳолат ёки белги хусусиятнинг натижаси, хулосасини ифодалаган эргаш гаплар натижа эргаш гап бўлади. Бу хил эргаш гапларнинг бош гапидан сабаб мазмуни англашилади, эргаш гап шу сабабдан келиб чиқадиган натижани кўрсатади. Шунинг учун ҳам натижа эргаш гапнинг ўрни қатъий бўлиб, у ҳар вақт бош гап-

дан сўнг келади: *Туйнукдан шамол қайтариб ураётган тутун атрофни шундай ўраб оланки, узоқ вақт ҳеч нарсани кўра олмай турдим. (Ас. М.) У олти ёшидаёқ отасига шундай саволлар берар эдики, ота баъзан нима дейишини билмай қолар эди. (Қазакевич.) Улар шунчалик кўп эдики, Мунис уларнинг қайси бирига қарашни ҳам билмай қолди. (З. Фатхуллин.)*

Натижа эргаш гап бош гапнинг айрим бўлақларига ёки бош гапдан англашилган умумий мазмун билан боғланиши мумкин.

Натижа эргаш гап бош гапга аналитик йўл билан боғланади; эргаш гапни бош гапга бириктириш учун бош гап кесимига *-ки* боғловчиси қўшилади. Шу билан бирга, бош ва эргаш гапни боғлаш учун бош гап таркибида *шу қадар, шу даражада, шундай, шунчалик, чунон, ниҳоят* каби кўрсатиш олмоши ҳамда боғловчи вазифасидаги сўзлар келади. Эргаш гап шу олмошлар ўрнида келган гап бўлақларини тикламайди, балки шу бўлақлардан англашилган мазмун қандай натижаларга олиб келганини кўрсатади.

Натижа эргаш гап билан бош гап кесимларининг замон муносабатида мослик бўлади. Эргаш гап мазмуни натижа ифодалагани учун бош гапда ифодаланган ҳаракат-ҳолатдан сўнг рўй бериши зарур. Шунга қарамай, кўп ўринларда эргаш ва бош гапнинг кесимлари бир хил замон шаклида бўлади. Аммо бу ҳолда ҳам эргаш ва бош гапнинг бир хил замонга оид кесимларидан англашилган ҳаракат-ҳолат, хусусият турли вақтда рўй беради.

Бош гап таркибидаги нисбий олмошларнинг характерига кўра натижа эргаш гап икки хил мазмун ифодалайди: 1) ҳолат; 2) миқдор-даража.

1. Бош гап таркибида *шундай, шундайин* олмошлари қўлланган ўринларда, эргаш гап бош гапдан англашилган маълум ҳолат ёки иш-ҳаракатнинг қандай бажарилиши, белги-хусусиятнинг қандай рўй бериши, қандай натижаларга олиб келганини кўрсатади: *Шу пайт лейтенантнинг юраги шундай қаттиқ урдик, унинг дукиллаши ўзига аниқ эшитилиб турар эди. (З. Фатхуллин.) Шундай ишлайликки, партия «Офарин!» дедин! У бир қишлоқда фабрика ишчиларининг очлигини шундай маҳорат билан тасвирлаб бердики, тўқ ётиб, ўз биродарлари бўлган оч ишчиларни унутиб қўйган деҳқонларга шундайгина қилиб гапирдики, деҳқонлар ўша заҳотиёқ Москвага юбориш учун ўзроғалла тўплашга қарор қилдилар. (Фурман.) Қонга, ярага, инграшларга шундай одатланган эдиларки, уларни ҳеч нарса таажжублантирмасди. (О.)*

2. Бош гап таркибида *шунча, шунчалик, шу қадар, чунон* олмошлари қўлланганда, эргаш гап бош гапдан англашилган ҳаракат ёки ҳолат, хусусиятнинг рўй бериш миқдор-даражасининг натижасини ифодалайди: *Саиданинг тавби очилди, шу қадар очилдики, аъзойи бадани келида туйилгандай қақшаётган бўлса ҳам, ўридан туриб ўтирди. (А. Қ.) У ҳалиги ғазал-*

ни шу даража ёқимли, шу даража кўнгул эритувчи ҳазин овоз билан ўқирдики, кўзида ёш чарақлаб ўйнарди... (С. А.) Тун шу қадар қоронғи — зимистон эдики, тўқнаш келган одамлар бир-бирини таний олмас эди. (Фад.) Зал шундай тинч бўлиб қолдики, агар ҳозир пашша учса ваҳима бўлиб эшитилар эди. (Ас. М.)

Бошқа олмошларнинг бош гап таркибида келиб, боғловчи вазифасини ўташи ҳамда натижа эргаш гапни шакллантириш да иштирок этиши кам учрайди:— *Хўп,— деди командир,— қандай бўлдики, сен «маҳмадоналик» мансабига эришдинг.* (С. А.) *Мен ишни шу тартиб билан олиб бораётиманки, ҳа шарчилар орқасидан сув ҳам эргашиб кела беради.* (С. А.)

Натижа эргаш гапни қўшма гапнинг бош гапи таркибида нисбий олмош бирдан ортиқ бўлиши мумкин. Бу ҳолатда олмош боғланиб келаётган сўзларнинг, улардан келиб чиқадиган натижа мазмуни қабартирилади: *Ойдин қиш кечаси, шундай гўзал, шундай улғворки, ҳатто хизматкорларнинг хароб кулбаси ҳам, деворларга кимнингдир томонидан ёпилиб, йиғиштирилмай қолган таппилар ҳам аллақандай бежирим манзара ясайди.* (О.) *Бу кеча шундай бесаранжом, шундай ноқулай ўтдики, уларнинг ҳамма мўлжаллари кўкка учди.* (Ш. Р.)

Эргаш гапнинг мазмуни бош гапдан англашилган мазмуннинг натижаси, хулосаси эканлигини янада бўрттириброқ ифодалаш учун эргаш гаплар ҳатто, оқибатда, натижада, ниҳоят сўзлари билан бошланади: *Замбаракнинг гумбирлашидан ҳайбатли бир гувиллаш ҳосил бўлдики, натижада бу ерда алоҳида тўпнинг овози буткул эшитилмай қолди.* (А. Қ.) *Азимбой — хўжайин бойиб, хондай бўлиб кетган эди, у шу қадар зулм ўтказдики, оқибатда халқнинг сабр косаси тўлди, норозилик кучайди.* (Ш. Р.)

Эргаш гапдаги натижа мазмуни бош гапда боғловчи-олмошлар эргашиб келган сўзларнинг семантикасига боғлиқ. Бунда:

1) натижа мазмуни бош гапдаги бирор предметнинг хусусияти билан боғланади. Бундай конструкцияларда боғловчи-олмош отга эргашиб келади: *Бироқ у йил Бухоро музофотида шундай аҳвол юз бердики, ёлғиз отамнинг умиди ва бизнинг тинчлигимизгина эмас, у томондаги аҳолининг тинчлиги ва ҳаёти остин-устун бўлди.* (С. А.) *Тун шу қадар ойдинки, ҳар бир кўрак равшан бўйнар кўзга.* (У.) *Тун шу қадар ойдин эдики, топиларди игна йўқолса.* (У.)

2) эргаш гапдаги натижа мазмуни белги-хусусият маъноси билан боғланади. Бундай ҳолда боғловчи-олмош эргашиб келаётган сўз сифат, равиш, сон орқали ифодаланади: *Шундай чиройли хат ёзиш керакки, ҳамшиша юрагига босиб юрсин, ҳар кун ўқисин.* (О.) *Қудрат бу воқеани генералга шундай яхши сўзлаб бердики, ўзи ҳам бунга ҳайрон қолди.* (З. Фатхуллин.)

3) натижа мазмуни ҳаракат-ҳолат ва унинг хусусияти билан боғланади. Бунда боғловчи-олмош феъл, ҳаракат номи ёки феъл формаларига эргашиб келади. Бу хил натижа эргаш гапли қўшма гаплар кенг қўлланади: *Амир Ҳайдар зулминий халққа шундай ўтказган эдики, ҳатто Регистон олдидан ўтувчи ҳар бир отлиқ отдан тушиб, арк дарвозасига қараб таъзим қилиб ўтиши керак эди.* (С. А.) *Ҳар ҳолда отамнинг бу ясама эсдалиги ўз вақтида менга шундай таъсир қилган эдики, тирикчиликни ҳали ўрганмай туриб, насабпарастлик ва насаб устидан катталик қилишининг аҳмоқларча бир иш эканини фаҳмлаган эдим.* (С. А.)

Натижа эргаш гап бош гапга *-ки* боғловчисисиз, ёлғиз боғловчи-олмош ёрдами билан ҳам боғланиши мумкин: *Бу сўзнинг мазмуни шу қадар иссиқ, қуёш бир кичик шам унинг олдиди.* (У.)

Баъзан *-ки* боғловчиси сақланиб, боғловчи-олмош бўлмаслиги мумкин: *Бири бошини танғиган, иккинчиси юз аралаш бурнини боғлагандики, ёлғиз кўм-кўк мудроқ кўзлари кўринарди.* (О.)

Сўнги ҳолатда эргаш гап бош гап кесимидан англашилган ҳаракатнинг қандай бажарилиши билан боғлиқ бўлган натижани эмас, ҳаракатнинг ўзидан келиб чиқадиган натижани ифодалайди.

Натижа эргаш гап тузилишига кўра аниқловчи, равиш эргаш гапларга ўхшайди. Натижа эргаш гапнинг аниқловчи эргаш гапдан фарқи шундаки, у бирор предметнинг хусусияти ҳақида эмас, балки келиб чиқадиган натижа ҳақида хабар беради: *Сергейнинг мияси шундай ўй-хаёлларга тўлиб кетдики, қанақа жойда ётиб тунни қисқартириш унга аҳамиятсиз эди.* (Бабаевский.)

Натижа эргаш гап бош гапдаги ҳаракатдан келиб чиқадиган натижани ифодалайди. Қуйидаги натижа эргаш гапнинг мазмунига диққат қилинг: *Бешинчи бомба шундай қаттиқ портладики, ер ларзага келди ва Алексей боши устидаги дарахнинг тепасига осколка тегиб, қарсиллаб ерга тушди.* (Б. П.)

Натижа эргаш гап структураси жиҳатидан анча эркин тузилади. Бош гап эса кўпинча йиғиқ ёки состави унча кенг бўлмаган содда гап шаклида бўлади.

Равиш эргаш гапли қўшма гаплар

23-§. Равиш эргаш гап бош гапдан англашилган ҳаракат ёки ҳолатнинг қандай бажарилиши ёхуд белги-хусусиятнинг қайтарзда рўй беришини ифодалайди: *Бухоро амири қочди дириллаб, биз қувдик, ол байроқ қўлда пириллаб.* («Хат» дан.) *Саида кўнглидаги бир ғашлик икки бўлиб, Қаландаров*

билан муносабатда тажрибасизлиги ҳақида не-не кўнгилисиз ўй-хаёлларга бориб, колхозга жўнади. (А. Қ.)

Равиш эргаш гапнинг кесими -(и)б шаклли равишдош орқали ифодаланади. Аммо кесими равишдошдан ифодаланган ҳар қандай эргаш гап ҳам равиш эргаш гап бўлавермайди. Бундай равиш эргаш гаплар сабаб-натиха ва пайт мазмуни отенкаларини ҳам ифодалайди. Бунда эргаш гап бирор сабабни, бош гап ундан келиб чиқадиغان натижани ифодалайди ёки эргаш гапдан англашилган ҳаракат, ҳолатнинг рўй бериш пайтини кўрсатади: *Ер ислоҳотидан кейин бир йил дарё тез тошиб, экинларнинг ярмидан кўпи нобуд бўлди.* (А. Қ.) *Арқоқ зўғотаси қўлидан тушиб кетиб, ўралган ип хас-хашаклар устиди чувалиб булғаниб кетар эди.* (С. А.) *Оталик ҳислари ўйғониб кетиб, унга термуламан бахтиёр, мағрур.* (Т. Пўлат.) *Шу пайт тўсатдан кўча эшиги тарақлаб очилиб, Зуннунхўжа ҳаллослаганича кириб келди.* (А. Қ.)

Равиш эргаш гапнинг кесими қуйидаги сўзлар орқали ҳам ифодаланади:

1) *-ча, -дай (-дек)* элементлари билан ёки ҳолда, *ўйсинда* каби боғловчи вазифасидаги сўзлар билан бириккан сифатдош билан ифодаланади. Улар бош гапга аналитик-синтетик усул билан боғланади: *Қаналдан сув ичадиган ўн бир колхоз бу қарорни муҳокама қилиб, кўкламда қийналиб қолмаслик учун, об-ҳаво имконият берганча, бу ишни асосан қишида қилишга қарор қилди.* (А. Қ.) *Бола... отасининг ғазабидан, онасининг аҳволидан кўрқиб, кампир ўргатганча, дуо қилди.* (А. Қ.) *Шокир бош бўлган ҳолда, Сафарқулнинг бу изоҳидан қақиллашиб, завқланиб кулишдилар.* (С. А.) *Қаландаров эртаси кечқурун мажлисга бир қош наст, бир қош баланд, қовоқлари қизарган ҳолда келди...* (А. Қ.) *У, кўз ёшлари томоғига тикилган ҳолда, ўзгарган овоз билан отини атаб гапирди.* (В. Мильчаков.)

Кесими *-дек (-дай)* шаклли сифатдош орқали ифодаланган равиш эргаш гапларда ўхшатиш отенкаси ҳам бўлади: *Бектемир нима гап бўлиши мумкин дегандай, Дубовга тикилди.* (О.) *Сидиқжон, буни (ўзи) билгандай, эртасига азонда Канизак билан бирга ишга борди.* (А. Қ.)

2) кесими аниқлик ёки буйруқ феъли орқали ифодаланган равиш эргаш гап *деб* боғловчиси ёрдами билан бош гапга боғланади: *Кўкраклари ерга тегай-тегай деб, қанотларини қоқардилар.* Равиш эргаш гапларнинг бу тури бош гапга аналитик усул билан боғланади.

3) равиш эргаш гап бош гапга *-ки* боғловчиси ёрдами билан ҳам боғланади. Бундай эргаш гапнинг бош гапи таркибида *шундай* олмоши бўлиб, эргаш гап мазмунан ўша олмошга тенг бўлади: *Менга шундай туюлардики, бу гувоҳнома фақат тинчлик тарафдорлари конференциясига қатнашиш ҳуқуқинингина эмас, балки каттароқ ва муҳимроқ ҳуқуқни ҳам беришга ҳодир. Менга шундай туюладики,— деб бошлади бека уйда*

кўймаланиб,— гўё бутун қишлоқда ҳаёт ўчган. (О.) Мен шундоқ гумон қиламанки, ё болани ташлаб кетгани келган, ё нафақа сўрагани. (А. Қ.) Ҳаммани диққат билан кузатиб ўтирган Паташа ўзини шундай тутар эдики, бу ўтирганларнинг ҳаммаси унинг олдида гўё бир ёш бола эди. (М. Г.)

Бу хил эргаш гаплар шаклан натижа эргаш гапга ўхшасада, эргаш гап бош гапнинг кесимидан англашилган ҳаракат-ҳолатнинг натижаси бўлмасдан, балки бош гапнинг кесимидан англашилган ҳаракат-ҳолат қайтарзда рўй беришини кўрсатади. Бу хил эргаш гапларда баъзан ўхшатиш оттенкаси ҳам бўлади. Улар бош гапга аналитик усул билан боғланади. Равиш эргаш гапнинг бу тури бош гапдан сўнг келади.

Равиш эргаш гап, одатда, бош гапдан олдин келади. Баъзан жонли тилда, шеъриятда эргаш гап бош гапдан кейин келиши ҳам мумкин: *Ҳўл тупроқлар жимиб қурийдди, қирларда ҳовур кўтарилиб. (А. Умарий.)*

Қиёс эргаш гапли қўшма гаплар

24-§. Эргаш гапли қўшма гапларнинг бу турида эргаш гапдаги мазмунга қиёслаш орқали бош гапнинг мазмуни очилади. Эргаш гап бош гапдан англашилган ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятни бошқа бир воқеа, ҳодиса, белги-хусусиятга қиёслаш орқали ифодалайди.

Қиёс эргаш гапларда бош гапнинг мазмуни бошқа бир воқеа, ҳодисага қиёсланиши, қарама-қарши қўйилиши ёки бош гапдан англашилган ҳаракат-ҳолатнинг даражаси изоҳланиши мумкин. Бош гапнинг бу хусусиятлари эргаш гапдан англашилган мазмунга қиёслаш орқали очилади.

Эргаш гапли қўшма гапларнинг бу турида интонациянинг роли катта бўлади. Эргаш гап биринчи ўринда келса, интонация кўтарилади, бош гапдан кейин келганда эса, пасаяди. Ҳар икки гап орасида пауза бўлади. Эргаш ва бош гап составидаги маъноси изоҳланаётган асосий гап бўлакларига логик урғу тушади.

Бу хил қўшма гапларни ташкил этган қисмлар қанча кенг составли бўлмасин, аниқ икки марказга бўлинади ва ана шу марказлар қиёсланади.

Қиёс эргаш гапли қўшма гаплар мазмунан қуйидаги типларга бўлинади:

1. Қиёслаш. Эргаш гапли қўшма гапларда бош гапдан англашилган белги-хусусият эргаш гапдаги мазмунга таққослаш орқали ифодаланади. Бунда бир-бирига яқин икки ва ундан ортиқ ҳаракат-ҳолат, воқеа, ҳодиса қиёсланади. Қиёслаш орқали ҳаракат-ҳолатнинг хусусиятлари, характери очилмайди, изоҳланмайди, балки қиёсланаётган ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятнинг ўхшашлиги, яқинлиги кўрсатилади.

Қиёс эргаш гап бош гапга аналитик-синтетик йўл билан

боғланади. Эргаш ва бош гапларнинг ўзаро боғланиш усулига кўра, эргаш гапнинг мазмун оттенкалари ҳам турлича бўлади:

1) эргаш гапнинг кесими сифатдош орқали ифодаланиб, чиқиш келишиги ва кўра кўмакчиси ёрдамида бош гапга бирикиб келади (баъзан кўра кўмакчиси тушиб қолади, бунда қиёслаш мазмуни сусаяди):—*Бўлганим шу! Нима эканимни чўқилаб, титкилаб билганингиздан кўра, ўзим айтиб турганим яхши эмасми? (А. Қ.)*

Кўра кўмакчиси ўрнида боғловчи вазифасидаги ҳолда сўзи қўлланганда, бош ва эргаш гап орасида зидлаш, тўсиқсизлик мазмун оттенкалари ифодаланади: Қишлоқдаги бошқа дуохонлар бу ишдан катта даромад олиб юрганлари ҳолда, бу «касбдан» қорни тўймаган Иброҳим хўжани, отам «фосиқи маҳрум» («фосиқлик билан машғул бўлиб, унинг «лаззатидан» ёлчимаган») деб атарди. (О. А.)

2) эргаш гапнинг кесими ўрин-пайт келишигидаги сифатдош орқали ифодаланади:—*Майли,— деди Қаландаров мамнун бўлиб — сен, сизлар шунча иш қилганда, мен беш-ўн минут жасаб раб берсам нима қипти. (А. Қ.) Гижинглаган йигитлар турганда, шу қизни секретарь қилиб юбораман деб ўтирибди! (А. Қ.)*

3) эргаш гапнинг кесими -дек (-дай) қўшимчасини олган сифатдош орқали ифодаланади. Бу хил эргаш гаплар ўхшатиш ва равиш эргаш гапларга яқин туради ва бу хил эргаш гапларнинг мазмунини ҳам ўз ичига олади. Аммо бундай эргаш гапларнинг асосий мазмуни бирор ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятни ўхшатиш эмас, қиёслашдир.

Қиёс эргаш гапнинг бу турида бўлиб ўтган ёки доимий бўладиган воқеа, ҳодисалар, ёхуд мутлақ ҳақиқат деб билинган тушунчалар ифодаланиб, бош гап мазмуни уларга қиёсланади, асосланади, икки гапдаги ҳаракат-ҳолат аналогик ҳодиса эканлиги тушунтирилади: *Милтигини тиззасига қўйиб, қуш мизғи-ғайдек, озгина мудраган Бектемир энкайган калласини бирдан кўтариб кўзларини очди. (О.) Кейин бир қадар жасурланиб, худди баъзан балиқ сувдан «шўп» этиб бош чиқариб, яна ғойиб бўлганидек, бошини бир-икки марта кўтариб қўйган эди— каскасининг ёнидан визиллаб ўқ учди. (О.) Афанди ҳамма шовқин-сурон менинг чопоним устида экан деганидек, ҳозирги ғалва шавла туфайлидан экан... (О.) «Қари келса ошга, ёш келса, ишга» дегандек, Қамол Уринбоев юкли машинадан сакраб тушди-ю, ўт ичига кирди. (О.)*

4) эргаш гапнинг кесими -гунча шаклли равишдош орқали ифодаланади: *Қўйдаё бўлиб, минг йил яшагунча, шердай бўлиб, бир кун яшамок афзал. (У.)*

II. Ухшатиш. Бош гапдан англашилган мазмун эргаш гапда ифодаланган мазмунга ўхшатиш орқали изоҳланади, характерланади. Одатда, эргаш гап орқали ўхшатилаётган мазмун фантастик, ҳаёлий воқеа, ҳодиса бўлади.

Ўхшатпиш муносабатини ифодалаган эргаш гапларнинг шаклланиши ва бош гапга боғланиш усули қуйидагича:

1) ўхшатиш эргаш гапнинг кесими сифатдош билан ифодаланиб, *-дек, -дай* қўшимчаларини олади ва бош гапга аналитик-синтетик йўл билан боғланади. Бу типдаги эргаш гапларнинг ўрни уларнинг логик қимматига ва бош гапнинг қайси бўлагига боғланишига қараб белгиланади: агар эргаш гапга алоҳида аҳамият берилиб, эргаш гап бош гапдан англашилган умумий мазмунга тааллуқли бўлса, бош гапдан олдин келади; эргаш гап бош гапнинг бирор бўлагига боғланиб, унинг алоҳида логик қиммати бўлмаса, бош гап орасида ёки ундан сўнг келади.

Баъзан эргаш гапнинг кесими от кесим шаклида бўлади. Бунда *-дай, -дек* аффиксларини бевосита от кесимнинг ўзи қабул қилади ёки кесим шу аффиксларни олган *бўлмоқ* феъли билан бирикади: *Сидиқжон қип-қизариб, худди фавқулодда бир нарса бордай, кўзанинг ичига қаради.* (А. Қ.)

Ўхшатиш эргаш гапни бош гапга боғлаш учун баъзан *гўё, худди* юкламалари қўлланади. Булар эргаш гапдаги ўхшатиш мазмунини янада таъкидлайди: *У худди укаси ташқарида кутиб тургандек, қушдай учиб чиқди.* (О.) *Тўрт юз одим,— жавоб берди қозоқ жангчиси, гўё ўзи ўлаб чиққандай, иккиланмадан.* (О.) *Чалқанча ётган кўкраги қон, даҳшатли суратда юзи оқарган, ранги ҳолсиз фашист бирдан бошини кўтарди — гўё ўлиб тирилгандай.* (О.)

Эргаш гапдаги ҳаракат ёки ҳолатнинг маълум процессдаги тугалланмаган ҳолати ўхшатилиши мумкин. Бунда эргаш гап кесими ҳозирги замон сифатдошидан бўлади: *Гўё мактуб қўйнидан учиб кетаётгандек, шинели устидан бир неча бор пайпаслаб қўйди.* (О.) *Гўё уни биров ўлим оғзига ем қилиб ташлаб кетаётгандек, бутун вужудини даҳшат қоплади.* (О.) *...қишлоқ уйлари орқасида жанг борарди, гўё тоғлар портлаётгандек, кучли, туташ гумбур тинмасди.* (О.)

Эргаш гапнинг сифатдош билан ифодаланган кесими каби ёрдамчиси билан бирикиши мумкин: *Кучли денгиз тўлқини чўмилиувчини қирғоққа отгани каби, қандайдир зарбали тўлқин Бектемирни ердан узиб кетди.* (О.)

Эргаш гапнинг кесими аниқлик феъли билан ҳам ифодаланиши мумкин. Бундай эргаш гаплар бош гапдан сўнг келиб, мазмун ҳамда интонацион жиҳатдан анча мустақил бўлади: *Сен менга бахш этдинг кўркам бир ёшлик, гўё қалбимда улғайди қуёшдай виқор.* (Ж. Жабборов.) *Кейин қўзғалиш мушкул, гўё уларни ер тортади.* (О.)

2) эргаш гап бош гапга *шундай* олмоши ва *-ки* боғловчиси ёрдами билан боғланади. Бу ҳолда *-ки* боғловчисидан ташқари *гўё, худди* юкламалари ҳам иштирок этади: *Оппоқ нозик юзи қуёшда шундай тиниқ кўриндики, гўё у нурдан яратилган-*

дай. (О.) *Кўкламги кўкатлар ҳозир шундай жисғанақ бўлганки, етё қуёш шуъласидан ловуллаб ёниб кетгудай.* (О.)

Ўхшатиш эргаш гапларнинг бу тури бош гапга ёлғиз -ки боғловчиси билан ҳам боғлана олади. Бундай эргаш гаплар натижа эргаш гапга ҳам ўхшаб кетади.

III. **М и қ д о р - д а р а ж а.** Миқдор-даража мазмунини ифодалаган эргаш гаплар бош гапдан англашилган ҳаракат-ҳолат, хусусиятнинг қандай даражада, қандай миқдорда рўй бериши ёки бермаслигини англатади.

Миқдор-даража эргаш гапда ва унинг бош гапида ифодаланган миқдор-даража бир хил бўлиб, у баробар даражада ортади ёки камаяди, бу ҳол кесимларнинг маъносидан англашилиб туради. Миқдор-даража эргаш гапнинг кесими сифатдош орқали ифодаланиб, *сари кўмакчиси билан бирикиб келади.* Бу эргаш гаплар ҳамма вақт бош гапдан олдин келади: *Шамол зўрайиб, дарахтларни силкитган сари, барглари уни осмонга пириллатиб учирган сари, биз севинамиз.* (О.) *Хат ҳам эскирган сари, маънисини қуюқлашади.* (О.) *Адолат туғруқхонадан чиқадиган вақт яқинлашган сари, худди борадиган жойи йўқ одамдай ташвиш тортар, биров унинг бола кўрганини таъна қилгандек ўнғайсизланарди.* (С. Маҳжамов.)

Сари кўмакчиси ўрнида унинг синоними бўлган сайин кўмакчиси қўлланиши мумкин: Эшон бу ҳақда ўйлаган сайин, кўнглидаги гумон ҳақиқат тусини олар эди. (А. Қ.) *Асқар полвон узун мўйловлари ҳар бел урган сайин, жўхори попуғидай қилпираган Дубовга қаради...* (О.)

Умумлаштирувчи-изоҳ эргаш гапли қўшма гаплар

25-§. Эргаш гапларнинг шундай турлари борки, улар бош гапга аналитик-синтетик йўл билан боғланади. Бу ҳолда бош ва эргаш гап ўзаро нисбий олмошлар воситасида бирикиб, эргаш гапнинг кесими шарт феъли билан ифодаланади. Бундай эргаш гаплар бош гапга асосан лексик воситалар ҳамда шарт феъли орқали боғланади. Демак, бу боғланиш икки томонлама бўлиб, боғловчи лексик воситалар ҳам эргаш гап, ҳам бош гап таркибида қўлланади.

Эргаш гапларни характерловчи нисбий олмошлар эргаш гап таркибида бўлади, бош гап таркибида бу нисбий олмошга мос коррелятив сўз — олмош қўлланади: *Кимнинг кўнгли тўғри бўлса, унинг йўли ҳам тўғри бўлади.* (Мақол.) *Қайси киши мақтанчоқ бўлса, ўша кишининг кўнгли ҳар вақт хижолатда бўлади.* (Навоий.) *Макрлар китобини ҳар ким қилса фош, уни олқишлар бутун коинот.* (Ғ. Ғ.) *Ким мени деса, ким отасининг кўнглини кўтараман деса, шуни юбораман.* (Б. К.)

Эргаш гапларнинг таркибидаги нисбий олмошлар турли келишиқ формасини олган ёки кўмакчи билан бириккан *кимдаким, ҳар кимки* (шахсларга нисбатан), *нима* (шахсдан ташқари барча предметларга нисбатан), *қайси, қандай* (белги-хусу-

сиятларга нисбатан), қачон (пайтга нисбатан), қаер (ўринга нисбатан), қанча, неча (миқдор-даражага нисбатан) каби нисбий олмошлар қўлланади.

Бош гап таркибида эса шу нисбий олмошларга мувофиқ келувчи коррелятив олмошлар — турли келишида бўлган ёки кўмакчи билан бириккан *у, ўша, ўзи, шу, шундай, шунда, шу ер, у ер, шунча* олмошлари бўлади. Эргаш гап таркибидаги нисбий олмош билан бош гап таркибидаги коррелятив сўз шикллари бир-бирига мос келиши шарт эмас. Коррелятив сўз ўз аниқланмиши билан (*ўша тараф, ўша киши, ундай одам* каби) биргаликда келиши мумкин: *Кимки кучли бўлса, улар ўша тарафга оғадилар. (М. Ибр.) Агар борди-ю, кимки бунга ҳақиқат берадиган бўлса, ундай одамлар ватанпарвар эмас... (М. И. Калинин.)*

Бош гап таркибидаги коррелятив сўзлар мазмун ва услуб талаби билан ифодаланмаслиги ҳам мумкин. Аммо улар гапнинг умумий мазмуни орқали осон тикланиши мумкин. Бундай ҳолда коррелятив сўзнинг маъноси иккинчи планга ўтади, бутун диққат бош гап мазмунига қаратилади.

Эргаш ва бош гап таркибидаги боғловчи лексик воситалар (нисбий олмош ва коррелятив сўз) кўпинча гап бошида, баъзан гап ўртасида ва охирида келади. Бу ҳол уларнинг функцияси, логик урғуни қабул қилиши ёки қилмаслигига боғлиқ.

Умумлаштирувчи-изоҳ эргаш гапларнинг ўзига хос мазмун хусусияти бўлади. Бу хил эргаш гапларда конкрет шахслар ёки тушунчалар ҳақида фикр юритилмай, фикр умуумлашган ҳолда ифодаланади. Шунингдек, бу хил гапларда изоҳлаш функцияси ҳам бўлиб, бош гапдаги бирор бўлак ёки бош гапнинг умумий мазмуни изоҳланади: *Ким жумлани бузиб гапирса, унинг фикри ҳам чалкаш бўлади. Кимки кўп меҳнат қилса, ўша кўп ҳақ олади. Қаерда разолат ҳукмрон бўлса, таъмағир қўшиннинг келур омади. (F.F.)*

Мураккаб қўшма гап таркибида бу хил эргаш гапли қўшма гаплар бир қанча гапларнинг мазмунини умумлаштириб ифодалайди: *Ой куйдими, фашистлар ўз уясига ўзи ўт қўйиб, ўзи дод соладими — нима ҳодиса рўй берса, бизга тушунтириб беради. (А. Қ.)*

Баъзан бу хил эргаш гапли қўшма гаплар конкрет предметлар устида бўлади. Бу ҳолда шу конкрет предмет ёки тушунчаларни изоҳлаш ва уларнинг маъносини қиёслаш мазмуни ифодаланади. Бу хил қўшма гапларда белги-хусусият, пайт, ўрин билан боғлиқ бўлган тушунчалар маълум гап бўлагининг мазмунини қиёслаш орқали ифодаланади. Маъноси қиёсланаётган бўлак эргаш ва бош гап таркибида такрорланади (баъзан бундай гап бўлаклари синонимлари билан алмаштирилиши ёки туширилиши ҳам мумкин): *Кенжа ботир қайси йўл билан кирган бўлса, яна шу йўл билан дарвозабоннинг олдига чиқди. (Эртақдан.)*

Умумлаштирувчи-изоҳ эргаш гапларда ҳамма вақт шарт мазмуни отенкаси ҳам бўлади.

Бу хил эргаш гапли қўшма гапларнинг бош гапи таркибидаги коррелятив сўзлар турли шакл ва функцияда (эга, кесим, иккинчи даражали бўлак) келиши мумкин. Уларнинг қандай функцияда келиши эргаш гапнинг мазмунига ёки шаклланиши ва боғланиш усулига таъсир этмайди. Ифодаланадиган мазмун фақат нисбий олмош ва коррелятив сўзнинг ўзгариши билан боғлиқ бўлади. Аммо ҳар қандай ҳолда ҳам эргаш ва бош гапнинг структураси, кесимларнинг формаси, боғланиш усули бир хил бўлади. Бу хил эргаш гапларни бирлаштирувчи асос ҳам ана шундадир.

Умумлаштирувчи-изоҳ эргаш гапли қўшма гаплардан англашилган мазмун умумга оид бўлиб, доимий ва одатдаги ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятлар ифодалагани учун ҳам, бош гапнинг кесими ҳозирги ёки ҳозирги-келаси замонда бўлади. Бош гап мазмуни натижа ифодалайди: эргаш гапдан англашилган мазмун рўй берса, амалга ошиши мумкин бўлган воқеа, ҳодисаларни бош гап ифодалайди.

Умумлаштирувчи-изоҳ эргаш гапнинг кесими феъл кесим ёки от кесим билан ифодаланади. От кесим билан ифодаланганда, шарт феълидаги боғламани олади: *Кимки мард бўлса, пешана терлатиб овқат ейман, ишлаганимнинг ҳузурини ўзим кўраман деса, колхозга киради.* (И. Р.) *Кимнинг қўли узун бўлса, олмани ўша узади, дебди-да, дўстим...* (О.)

Баъзан от кесим таркибидаги боғлама ифодаланмаслиги ҳам мумкин: *Қаерда интизом маҳкам — у ерда иш йирик.* (У.)

Эргаш гапнинг кесими феъл кесим билан ифодаланганда, асосан, шарт феъли кесим бўлиб келади. Баъзан сифатдош, аниқлик феъли ёки тўлиқсиз феъл билан бириккан от кесим бўлиши мумкин. Бу ҳолат шарт мазмуни иккинчи планга ўтиб, ҳаракат-ҳолат ёки белги-хусусиятни ифодалаш устун бўлганда рўй беради: *Кимки ҳар йили чигитни ернинг намига эрта экар экан, у мўл ҳосил олади. Буни ким билмас экан, у ҳаётда ҳеч нарса тушунмайди. Қаердаки тартиб бузилар экан, у ерда колхоз кўжалиги катта зарар кўради. Қаерга кўз ташламанг, ҳар ерда тутун осмонга кўтарилади.* (П. Т.)

Умумлаштирувчи-изоҳ эргаш гаплар мазмун функциясига кўра қуйидаги турларга бўлинади.

1. Шахслар ва уларнинг белги-хусусиятлари билан боғлиқ бўлган ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятларнинг рўй бериши. Бундай эргаш гап таркибидаги *ким* нисбий олмоши, одатда, *ким, кимнинг, кимни, кимга, кимда, кимдан, ким билан, ким учун* ва бошқа шакллари бўлади; мазмуни кучайтириш учун *кимки, кимда ким* шакллари қўлланади, *ҳар ким* олмоши айириш отенкасини ифодалайди. Бош гап таркибида *эса, у, ўша, ўзи* каби коррелятив сўзлар иштирок қилади: *Кимки марксизм-ленинизм би-*

лин қуролланган бўлса, унинг тараққиётида порлоқ келажакни кўриш мумкин. Кимки деса ғолиб Москва, уни олқишлар доимо башар. (F. F.) Ким бировга қазир чоҳ, унга ўзи бўлар жо. (O.) Кимки ўз кўзини сийлаш истаса, бизнинг авлодларга бир назар солсин. (F. F.)

Эргаш гап таркибидаги нисбий олмош ва бош гап таркибидаги коррелятив сўзлар эга ёки тўлдирувчи функциясида келади.

II. Шахс бўлмаган предмет ва тушунчалар билан боғлиқ бўлган ҳаракат-ҳолат, хусусиятнинг рўй бериши. Бундай эргаш гапларнинг таркибида нима, нимаки каби нисбий олмошлар, бош гап таркибида шу (-ни, -га), ўша коррелятив сўзлари иштирок этади: Укамиз Салим,— деди Ҳакимбойвачча,— оғзига нима келса, шуни валдирайверади. (O.) Нима маслаҳат берилса, ўшани амалга ошир. (П. Т.) ...Колхозчилар нима деса, шу бўлади. (А. Қ.)

Бу хил эргаш гапли қўшма гап таркибидаги боғловчи лексик воситалар ҳам эга ёки тўлдирувчи функциясини бажаради.

III. Маълум предметларнинг белги-хусусиятлари билан боғлиқ бўлган ҳаракат-ҳолат, хусусиятларнинг рўй бериши. Бундай қўшма гапнинг эргаш гапи таркибида қайси, қандай нисбий олмошлари, бош гапи таркибида шу, ўша, шундай каби коррелятив сўзлар бўлади. Бош гап составидаги бу боғловчи сўзлар кўпинча аниқловчи ёки кесим вазифасида келади: Кенжа ботир олдин қайси йўлдан кирган бўлса, яна шу йўл билан дарвозабоннинг олдига чиқди. (Эртақдан.) У киши менга қандай бўлсалар, мен ҳам у кишига шундай. . . (А. Қ.) Тирикчилигимиз аввал қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай. (O.) Ўзингиз қайсидан бўлсангиз, биз ҳам ўшандан. (Б. К.)

IV. Маълум ўрин билан боғлиқ бўлган ҳаракат-ҳолат, хусусиятларнинг рўй бериши. Бу эргаш ва бош гап таркибидаги лексик воситалар қуйидагича бўлади:

а) эргаш гап таркибида қаерда (қаердаки) олмоши, бош гап таркибида эса, унга мос шу ерда, шу ёқда, ўша ерда коррелятив сўзлари келиб, улар бош ва эргаш гапларни бир-бирига боғлайди.

Юқорида кўрсатиб ўтилган олмошлар ёрдами билан боғланган эргаш гаплар бош гапнинг кесимидан англашилган ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятнинг юзага чиқиш ёки чиқмаслик ўрнини кўрсатади: . . .Зулм қаерда бўлса, шу ерда ёндириш керак (O.) Катта кема қаяққа юрса, кичик кема шу ёққа юради.

Эргаш гап таркибидаги олмошнинг маъносини бўрттириш, таъкидлаш учун, бу олмошга -ки боғловчиси қўшилади: Қаердаки бу тартиб бузилар экан, у ерда колхоз хўжалиги катта зарар кўради. ...Қаердаки кураш бўлмаса, у ерда ўсиш ҳам бўлмайди.

б) эргаш гап таркибида *қаёқдан, қаердан*, бош гапда *шу ердан, у ердан* сўзлари қўлланиб, бош гапнинг кесимидан англашилган ҳаракат-ҳолат ва белги-хусусиятнинг вужудга келиш ёки келмаслик ўрни қаердан бошланишини кўрсатади: *Шамол қаёқдан эсса, ёмғир ҳам шу ёқдан келади.*

в) эргаш гап таркибида *қаёққа, қаерга* олмошлари, бош гапда *шу ерга, у ерга* сўзлари қўлланиб, бош гапнинг кесимидан англашилган ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятнинг йўналиш ўрнини кўрсатади: *Болалигимда эшикма-эшик юрар эдим, қаерга борсам, ўша ерга келгинди бўлиб, болаларнинг йўнига қўшила олмас эдим. (А. Қ.)*

Бош гап таркибидаги мазмуни изоҳланаётган равиш яшириниши ҳам мумкин, бу ҳол яширинган равиш контекстдан аниқ англашилиб турган ўринларда рўй беради ва нутқий ихчамлик, стилистик раволик учун хизмат қилади: *Сен қаерга борсанг, мен сенга ҳамроҳ бўлурмен. (О.) Қаерда разолат ҳукмрон бўлса, таъмағир қўшиннинг келур омади. (Ғ. Ғ.)*

Ҳ. Маълум пайт билан боғлиқ бўлган ҳаракат-ҳолат, хусусиятларнинг рўй бериши. Бу ҳолатда эргаш гап таркибида *қачон, қачонки* олмошлари, бош гап таркибида *ўшанда, шунда, ўша пайт* каби коррелятив сўзлар иштирок қилади: *Магазин қачон очилган бўлса, ўшандан бошлаб у ердан хотин-халаж узилмайди. (Ас. М.) Қачон керак бўлсам, айт, югуриб келаман. (А. Қ.)*

Бош ва эргаш гап таркибидаги боғловчи лексик воситалар пайт ҳоли вазифасида келади.

Ҳ. Маълум ҳолат билан боғлиқ бўлган ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятнинг рўй бериши. Бунда эргаш гап таркибида *шундай* нисбий олмоши, бош гап таркибида *бундай, шундай* коррелятив сўзлари қўлланади. Қўшма гапни вужудга келтирувчи бу воситалар ҳол функциясида келади: *Она тили болага... табиатни шундай тушунтирадими, уни ҳеч бир табиатшунос унга шундай тушунтириб бера олмайди. (Ушинский.)*

Бу хил эргаш гапли қўшма гаплардан қиёслаш, чоғиштириш мазмуни англашилганда, эргаш гап биринчи ўринда бўлиб, унинг таркибида *қандай, шундай* каби нисбий олмошлар, бош гап таркибида эса *шундай, бундай* олмошлари қўлланади: *Мени, ака-укаларимни қандай тарбия қилган бўлсангиз, буни ҳам шундай тарбия қилиб ўстирасиз, бошқа гап йўқ. (Ғ. Ғ.) Бир кўп одамлар дуонинг, туморнинг кучига қандай ишонса, у ҳам тигининг сеҳрли кучига шундай ишонар эди. (О.)*

Ҳ. Маълум ҳаракат ёки ҳолатнинг бажарилиш миқдор-даражаси билан боғлиқ бўлган ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятнинг рўй бериши.

Умумлаштирувчи-изоҳ эргаш гапли қўшма гапнинг бу тарида эргаш гап ва бош гапда ифодаланган миқдор-даража бир

хил бўлиб, у баробар даражада ортади ёки камаяди — бу ҳол кесимларнинг мазмунидан англашилади.

Миқдор-даража ифодаловчи эргаш гап бош гапга аналитик-синтетик йўл билан боғланади. Бу эргаш гапнинг кесими шарт феълидан бўлиб, таркибида *қанча, қанчаки, қанчалик, нақадар* нисбий олмошлари, бош гапда эса унга мувофиқ равишда *шунча, шунчалик, шу қадар* олмошлари бўлади.

Миқдор-даража эргаш гапли қўшма гаплар ифодалаган мазмунига кўра қуйидаги икки группага ажратилади:

1. Маълум ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятнинг миқдори ифодаланган қўшма гап. Бунда эргаш гап таркибида *қанча, қанчаки* олмоши, бош гап таркибида *шунча* олмоши келади: *...ер қанча кўп олинса, шунча арзон ва узоқ муҳлатга берилди... (А. Қ.) Турмуш қанча завқли бўлса, йиллар шунча тез ўтгандай туюлади. (У.) Маяковский ижоди қанча кўп ўрганилса, ўзбек совет поэзияси шунча кўп мустаҳкамланади.*

Бош гап таркибидаги нисбий олмош яшириниши ҳам мумкин: *Қиладирган ишингиз, мақсадингиз қанчаки улуғвор бўлса, ғайратингиз қайнай беради. (Р. Ф.)*

Бу типдаги қўшма гапларда сабаб оттенкаси ҳам бўлади: эргаш гап сабабни, бош гап ундан келиб чиқадиган натижани ифодалайди: *Мен қанча хафалашсам, у шунча хурсанд бўлади.*

2. Маълум бир ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятнинг даражаси ифодаланган қўшма гап. Бу эргаш гап шарт феъли формасида бўлиб, таркибида *нақадар* олмоши, бош гапда эса *шу қадар, шунча* олмошлари қўлланади: *Бу кунларда Сидиқжон нақадар хурсанд бўлса, Қанизак шу қадар хафа... (А. Қ.)*

Бош гап таркибида нисбий олмош қўлланмаслиги ҳам мумкин: *Баҳор кундузлари нақадар чиройли бўлса, кечалари ундан ҳам чиройлироқ бўлишга интилади. (Ҳ. Шамс.)*

Баъзи миқдор-даража эргаш гапларнинг кесими шарт феъли формасида бўлиб, эргаш гап таркибида *қанчалик*, бош гап таркибида *шунчалик* олмошлари бўлади. Бу хил қўшма гапларда ҳам миқдор, ҳам даража мазмуни ифодаланади: *Бола қанчалик катта бўлса, қизамиқ унга шунчалик енгил чиқади ва хатарсиз ўтади. Езувчи озодлик курашига қанчалик яқин турган бўлса, ҳаётни шунчалик ҳаққоний ва чуқур ақс эттиради.*

Бундай қўшма гапларнинг бош гапи таркибидаги олмош бошқа сўз орқали ифодаланиши мумкин: *Холназарнинг хаёли қанчалик юқори парвоз қилса, Хўжам ҳам шунга қараб қанот қоқар эди. (Б. Қ.)*

Юқоридаги мисолларда боғловчи лексик элементлар феъл кесимга боғланиб, ҳол ёки кесим вазифасида келади. Баъзан бу сўзлар отларга боғланиб, аниқловчи вазифасида ҳам келиши мумкин. Бундай ҳолатда маълум ҳаракат-ҳолатнинг миқдор-даражаси эмас, предметнинг миқдори ҳақида фикр юритилади. Масалан: *...ерни қанча муҳлат билан олинган бўлса, қар-*

зини шу муҳлат ичида тўланади. (А. Қ.) Оламда инсон қўли билан яратилган қанча гўзаллик, табиатда қанча бойлик ва чирой мавжуд бўлса, бўрон буларнинг барчасини ютиб юбораман, деб ҳамла қиларди. (Ш. Р.) Бунда ундовлар гапнинг одатдаги мазмунини сўзловчининг ҳар хил руҳий кечинмалари билан бойитади: *Эҳ, Украина кечаси шу қадар чиройли бўлар экан.*

БИР НЕЧА ЭРГАШ ГАПЛИ ҚЎШМА ГАПЛАР

26-§. Эргаш гапли қўшма гаплар бирдан ортиқ эргаш гаплардан таркиб топиши ҳам мумкин. Бу эргаш гаплар бир турдаги ёки турли эргаш гаплардан иборат бўлади. Бир неча эргаш гапли қўшма гап конструкциялари кўпроқ ёзма нутққа оид бўлиб, турли хабарларда, тасвирларда қўлланади.

Қўшма гапни ташкил этган эргаш гаплар бош гапдан англашилган мазмунни турли томондан изоҳлайди, фикрни тўла ва мукамал ифодалашга хизмат қилади: *Қалбингда ётса ҳам бир дунё алам, қаддинги букса ҳам олам-олам ғам, бошингга айрилиқ солса ҳам соя, кўнглинг ғаш бўлса ҳам бениҳоя, сочинг оқарса ҳам ҳижрон туфайли, юзларинг заъфарон бўлса ҳам, майли, онажон, кўзингдан оқизма кўп, ёш. (У.) Кўкламни қанча шай кутсақ, ризқимиз шунчалар мўл бўлиб, яцнар бахтимиз.*

Қўшма гап таркибидаги эргаш гаплар мазмунап ва структура жиҳатдан бир-бирига зич боғланиб, яхлит бир конструкцияни ташкил этади.

Бир неча эргаш гапларнинг ўзаро ва бош гапга боғланиши икки хил бўлади: баъзан эргаш гапларнинг ҳар қайсиси алоҳида-алоҳида бош гапга боғлана олади, баъзан эса эргаш гапларнинг ҳар қайсиси бевосита бош гапга боғланмай, бир эргаш гап бошқа бир эргаш гапга боғланади, фақат сўнги эргаш гапгина бош гап билан муносабатга киришади. Шунга кўра бир неча эргаш гапли қўшма гаплар икки гуруҳга бўлинади: 1. Биргалик эргашиш. 2. Қетма-кет эргашиш.

Биргалик эргашиш

27-§. Қўшма гап таркибидаги эргаш гапларнинг ҳар қайсиси бевосита бош гапга боғланса, бу эргашиш усули **б и р г а л и к э р г а ш и ш** дейилади.

Биргалик эргашишни ташкил этган эргаш гаплар орасидаги семантик муносабат икки хил бўлади. Баъзи эргаш гаплар орасида ўзаро семантик боғлиқлик, тобелик бўлмайди. Аммо бундай эргаш гаплар умумий бир фикрни ифодалайди, бир бош гапга боғланиб, уни турли томондан изоҳлайди: *Ут тушса ҳам, бўрон бўлса ҳам, ўз сўзидан чиқарди ҳар гал. (Шукрулло.)*

Биргалик эргашиш билан бош гапга боғланган айрим эргаш гаплар орасида семантик боғлиқлик (тобелик эмас) бўлади. Эргаш гапларнинг бири туширилса, фикр англашилмай қолади: *Онадан саккиз ёшида етим қолгач, ота ҳамма вақт командировкада юргани учун, опаси Надяни ўз бағрига олган эди.* (О.) *Менинг отам қул бўлгани сабабли, агар қишлоққа борсам, оқсоқол томонидан тутилиб қамалишим мумкин эмиш.* (С. А.)

Қўшма гап таркибидаги эргаш гаплар бир хил ёки турли эргаш гаплардан ташкил топиши мумкин. Шунга кўра, биргалик эргашиш икки турга бўлинади: 1) бир жинсли уюшиш; 2) турли жинсли уюшиш.

Бир жинсли уюшиш бир хил эргаш гаплардан ташкил топиб, улар бош гапни бир жиҳатдангина изоҳлайди.

Биргалик эргашишнинг бу турини ташкил этган эргаш гаплар, маълум бир пайтда, кетма-кет, бир-бирига мувофиқ келган, бир-бири билан алмашинувчи ёки бирининггина рўй бериши мумкин бўлган воқеа-ҳодисаларни ифодалайди. Улар умумий бир мазмунни ифодалашда хизмат қилади. Ҳатто бу хил эргаш гаплар структура жиҳатдан ҳам бир-бирига яқин бўлади: бу ҳол гап бўлақларининг бир хил жойлашиши, умумий иккинчи даражали бўлақларнинг бўлиши, бир-бирига яқин боғловчи воситаларнинг ишлатилиши, баъзан эргаш гапларда синонимик мазмуннинг ифодаланиши билан характерланади.

Бир жинсли уюшишни кўпинча шарт, пайт, тўсиқсиз, сабаб ёки мақсад эргаш гаплар ташкил этади. Бош гапдан сўнг келувчи эга, кесим, тўлдирувчи, аниқловчи эргаш гапларнинг уюшиб келиши кам учрайди, шунингдек, равиш эргаш гаплар шаклига кўра, қиёслаш эргаш гаплар мазмунига кўра биргалик эргашиш конструкцияларини ташкил этиши кам учрайди: *Чаманларни бўйлаб эсганда сабо, гунчалар тўлганиб очганда қабо, боғларда барқ уриб очилганда гул, ҳаёт ишқи билан сайраса бўлбул, шафтоли, узумлар шарбатга тўлса, кўк юлдузлар билан чароғон бўлса.* (У.) *Агар бўрон турса, тўсса йўлингни, хорудлар ёпишса, узса қўлингни, қумлар олов бўлиб куйдирса агар, йўлларингни тўсса азим дарёлар, йўлаган йўндан қайтарми дилинг, сўйла, афсусини айтарми тилинг?* (О.) *Агар шу саволга илгарироқ жавоб топилса, партия ташкилотимиз, правлениемиз шунга қараб иш тутса, эҳти мол, Зулфиқоров ҳам қадамини билиб босар эди, Меҳри ҳам унинг изидан юрмас эди.* (А. Қ.) *Гарчи қопласа ҳам ўлкани ёнғин, ёзган бўлса ҳамки ўлим қанотин, гарчи бало, офат, даҳшат, мусибат, ёнган гулзорларда чопса ҳам отин, мен баҳор қўшигин куйлайман дадил!* (У.) *Ёзинг ўртасига бориб гўзалар гул қилсин деб, қуёшдан нур, озиқ олиб кўсаклар етилсин деб, етилган олтин чаноқлар ярқираб очилсин деб, кичик оппоқ булутчалар далага сочилсин деб, колхознинг бойлигидан қалби мамнун пахтакор.* (В. Инбер.) *Одамларнинг диққатини шуларга*

жалб қилиш, кўникканларнинг мудраган фикрини уйғотишга ҳаракат қилди, чунки буларнинг ҳар бири одамларнинг зеҳнига, колхоз ҳаётига озми-кўпми ўрнашиб қолган: чунки Қаландаров нима қилса, яхши ният билан қилган, халқ шундай деб билган. (А. Қ.)

Бир жинсли уюшишни ташкил этган гапларнинг интонацияси ҳам бир-бирига яқин, санаш интонацияси билан талаффуз этилади. Бу хил эргаш гапларнинг бош гапга боғланиш усули ҳам бир хил бўлади. Баъзан эргаш гапни бош гапга боғловчи восита, умумлашиб келиши мумкин (бундай ҳолат жуда кам учрайди): *Аммо саратон ойида ижара бирор ижарадорнинг қўлида мустаҳкам бўлиб қолсин ва ижарадор далага чиқиб, ўз вақтида вақф ерларининг ҳосилидан вақф ҳақини ундира олсин учун, қозикалон жаноблари бир кунни «фасх кун» деб эълон қиладилар. (С. А.)*

Айрим ўринларда услуб ва мазмун талаби билан бир хил эргаш гапнинг турли шакллари қўлланади: *Шофиркомнинг эски рўди биздан узоқ эмас, бизнинг ҳовли қишлоқ чеккасида бўлгани сабабли, олди очиқ ва рўд бўйидаги дарахтлар бизнинг дарвоза остидан кўришиб турарди. Шунинг учун мен экинзорлар орасидан юриб бир зумда рўд бўйига етдим. (С. А.)*

Турли жинсли уюшишни ташкил этган қўшма гап таркибидаги эргаш гаплар турли хил бўлиб, бош гапни турли томондан изоҳлайди: бири бош гапдан англашилган ҳаракат-ҳолатга зидликни ифодаласа, иккинчиси шу ҳаракат-ҳолатнинг қачон рўй беришини билдиради ва ҳоказо.

Бир жинсли ва турли жинсли уюшишнинг ўзаро фарқи яна шундаки, турли жинсли эргаш гаплар ўзаро ва бош гап билан зич мазмун муносабатига киришади, уларнинг ўрнини алмаштириб ёки бирортасини тушириб қолдириш умумий мазмунга таъсир этади, фикр англашилмай қолади. Бир жинсли уюшишда бош гапдан англашилган ҳаракат-ҳолат, хусусият, умумий мазмун бир томондан изоҳланиб, чуқурлаштирилади, мақсад тўлиқ ва ёрқин ифодаланади. Турли жинсли уюшишда эса бош гапдан англашилган мазмун кенг ва ҳар тарафлама изоҳланади. Бу хил эргаш гаплар турли хил интонация билан айтилади.

Турли жинсли уюшишни ташкил этган эргаш гаплар турли боғловчилар ёрдами билан бош гапга боғланади. Бу эргаш гаплар ўзаро кўпинча интонация ёрдами билан, агар эргаш гаплар орасида маълум бир мазмун муносабатини (бириктириш, айириш, зидлаш ва ҳоказо) ифодалаш зарур бўлса, тенг боғловчилар билан бирикади: *Биринчи марта ўз меҳнатимнинг қатнашиши билан тайёр бўлганимданми ёки ҳаддан ортиқ очиққанимданми, ҳар ҳолда, у кунги қўзиқорин қовурдоғи гўшт қовурдоғидан ҳам таъмлироқ туюлди. (С. А.) Раҳматилла, бир томондан, юрагига ғулғула тушиб ва, бир томондан, кўнглининг бир бурчидан алланимадан бир умид пайдо бўлиб, област-*

га борди. (А. Қ.) Борди-ю, касалини енга олмаса ёки у кўп йилларга чўзилгундай бўлса, Коритовнинг ҳузурида бўлишимнинг ҳам ҳожати қолмайди. (Павленко.)

Эргаш гапларнинг ўринлашиши уларнинг тури ва мазмунига боғлиқ бўлади.

Турли жинсли уюшишни ташкил этган эргаш гапларнинг энг асосий, энг кўп қўлланадиган ўринлашиш комбинациялари куйидагича:

1) биринчи ўринда тўсиқсиз эргаш гап келиб, ундан сўнг пайт, шарт, сабаб ёки натижа ва бошқа эргаш гаплар жойлашади: *Сидиқжон бунга диққат билан қулоқ солиб ўтирган бўлса ҳам, одамлар тез-тез чапак чалганда, «Сўзи тамом бўлди, энди бошқа масалага ўтилади» деган ваҳим билан қулоғига гап кирмас эди. (А. Қ.) Агар синиқ шиша бўлса ҳам, бировнинг мулки бўлса, хиёнат қилма. Қиш нақадар совуқ бўлса ҳам, мангу эмас, чунки ортида ёз бор. (С. Қудаш.) Чироқни ҳам ёқмай, эртагина етиб олган бўлсалар ҳам, лекин ҳамма шу қадар ҳаяжон ичида эдики, ҳеч ким ухлай олмади. (Фад.) Бўтабой ака бунинг сабабини ҳарчанд айтмоқчи бўлса ҳам, хотинининг гапи қулоғидан кетмай, сира тили айланмади. (А. Қ.)*

2) уюшишни ташкил этган гапларнинг биринчиси пайт эргаш гап бўлиб, ундан сўнг мақсад, сабаб, шарт ёки равиш эргаш гаплар жойлашади: *Иш тамом бўлгач, болалар овқатланамиз деб, бирдан шийпон томон йўл олдилар. (Ҳ. Н.) Йўлчи тўғрисида Нурунинг сўзларини эшитган ҳамон, олам унинг кўзига қоронғилашди. Чунки у Нуруни билар эди, кўнглига келган ҳар бир орзуну вужудга чиқара билишига ишонар эди. (О.) Қуз келгач, пахта плани тўлса, катта тўй қиламиз. Қуёш қоқ тиккага келгач, ҳаво шундай исийдики, киши чидаб туриб бўлмайди. (М. Ибр.) Уч-тўрт йил ишлаганимдан кейин, хўжайиним, умри қисқа экан, ўлди. (О.)*

3) уюшишни ташкил этган эргаш гапларнинг биринчиси шарт эргаш гап бўлиб, ундан сўнг равиш, натижа, тўсиқсиз ёки пайт эргаш гаплар жойлашади: *Варракни ўраб олса лайлак, турналар, кўнгили осмонга етиб, чиқарди ҳордиқ. (А. У.) Қандалов бирон мажлисга кириб қолса, докладчи қайси мавзуда гапирмасин, қўлини кўтариб, раис рухсат бермасданоқ, асосий масалага ҳеч алоқасиз, пойма-пой саволлар беришни севарди. (О.)*

Бир жинсли уюшиш усулида бош гапга боғланган эргаш гаплар асосан бош гапдан олдин келади, фақат турли жинсли уюшишда эргаш гаплар, характериға кўра, бош гапдан олдин ҳам, сўнг ҳам жойлаша олади. Одатда, сабаб, тўлдирувчи, эга, кесим, аниқловчи, натижа эргаш гапли қўшма гаплар иштирок этган конструкцияларда эргаш гаплар бош гапнинг ҳар икки томоннда бўлади: *Одамлар нима деган бўлса, ҳаммаси рост, бу гаплар қай хилда айтилган бўлмасин, хусуматдан эмас, чунки ҳамма суюниб эмас, куйиниб гапирди. (А. Қ.) Агар би-*

рон иш маъқул келиб қолса, Арслонбек акага айтгани шошилманг, чунки у киши кўнмасалар, менинг орага тушишим ноқулай бўлиб қолади. (А. Қ.) Жангчилар окопларни қазиб бўлиб, эндигина ўрнашган эдилар ҳамки, батальон хабарчиси югуриб келиб, йўлга чиқишга буйруқ берилганлигини айтди, чунки душман чекинмоқда эди. (О. Гончар.) Агар сен талаб қилмасанг, ёки отам мени ўзи истаган бирор кишига бермоқчи бўлса, шунни билиб олки, мен ўзимни ўлдираман, деган-да; тўғри кишлоқ-имомининг олдига борган. (С. А.)

Биргалик билан уюшган эргаш гаплар одагда бош гапнинг бирор бўлагига боғланади. Баъзан эргаш гаплар бош гапнинг бир хил уюшиқ бўлакларига боғланиши мумкин. Қуйидаги мисолда эргаш гаплар бош гапнинг уюшган тўлдирувчисига боғланган: *Делегациянинг район бўйича маршрути ҳозир маълум бўлмаганидан, райишроқўм раиси меҳмонлар райондан чиқиб кетгунча, колхоз раисларининг бирон ёққа кетиб қолмасликларини, колхозга меҳмонлар ташриф буюрган тақдирда, ўзлари бош бўлиб кутиб олишларини илтимос қилди.* (А. Қ.) Агар *борди-ю, «фарзи айн»ни билувчи бирон гувоҳ топилиб қолса, агар у гувоҳ мол эгаси билан кишлоқдош бўлса, даъвогар билан «шериклик» тўхмати билан, агар чет кишлоқлардан бўлса, «сотқин гувоҳ» деган тўхмат билан қози томонидан рад этиларди.* (С. А.)

Бир неча эргаш гаплар бош гапнинг орасида келиши мумкин: *Кутилмаган чекиниш, атроф тинч бўлишига қарамай, гўё орқадан душман қуваётгандек, кишиларда қандайдир ортиқча ҳадиксираш, эҳтиёт, яширинган саросима туйғусини уйғотарди.* (О.)

Кетма-кет эргашиниш

28-§. Бир неча эргаш гапли қўшма гапларнинг кетма-кет эргашиниш усулида эргаш гаплар бевосита бош гапга боғланмасдан, бири иккинчисини изоҳлаб келади, иккинчи (ёки учинчи) эргаш гап ёлғиз ёки олдинги эргаш гаплар билан биргаликда бош гапга эргашади. Шу сабабдан ҳам кетма-кет усулда боғланган эргаш гаплар ўзаро мазмунан жипс алоқада бўлади. Агар бирор эргаш гап туширилса, умумий мазмун, фикр англашилмай қолади. Шунинг учун ҳам кетма-кет эргашинишда эргаш гапларнинг ўрнини алмаштириб бўлмайди, уларнинг ўрни қатъий бўлади.

Кетма-кет эргашиниш билан бош гапга боғланган эргаш гаплар, асосан, бош гапдан олдин келади.

Бунда эргаш гапларнинг жойлашиш комбинациялари қуйидагича:

1. Бу гуруҳдаги эргаш гапларнинг биринчиси, кўпинча, пайт эргаш гап бўлиб, удан сўнг тўсиқсиз, равиш, сабаб ёки мақсад каби эргаш гаплар келиши мумкин: *Жамолнинг сингелисини ҳар*

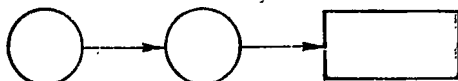
кўрганда, гарчи юраги ўйнаса ҳам, бирон хушхавар умидда ўсмоқчилаб сўрагиси келади. (Р. Ф.) Шу савол бошига келганда, кўзига тўсатдан Қанизак кўришиб, Сидиқжоннинг юраги ўйнаб кетди... (А. Қ.) Еши улғайганда уйланганидан, бош боласи мен эдим... (О.) Уғли Зуннунхўжага ичкуёв бўлгандан кейин, ўрдак тухумини очган товўқдай бўлиб қолди. Шунинг учун бу ергай жуда кам, йилда бир ёки икки мартагина келар эди. (А. Қ.) Ақл бердим, ёв босганда, энгишига йўл топсин деб. (О.) Биз Регистон майдонида кирганимизда, ҳали кун оқармаган бўлса ҳам, Пояда жомийси ва Доришишифо мадрасаси томлари одам билан лиқ тўлган бўлиб, майдоннинг жануб томонида икки-уч қатор томошабинлар тизилиб ўтирардилар. (С. А.)

2. Эргаш гапларнинг биринчиси равиш эргаш гап бўлиб, ундан кейин пайт, тўсиқсиз ёки шарт каби эргаш гаплар жойлашади: *Езнинг кучи кетиб, ҳаво бир оз салқинлаган бўлса ҳам, қуёш ҳали ҳам кишининг бошидан олов қўйган каби куйдиради эди. (О.) Катта курашларда елкаси ер ўпмай, халқнинг олқилишига сазовор бўлганда ҳам, бошини қуйи солиб, жимгина уйга қайтарди. (О.)*

3. Биринчи шарт эргаш гап бўлиб, ундан кейин пайт ёки мақсад эргаш гап келади: *Дастлабки вақтларда ёрдам берсангиз, ишлар жўнашиб кетгандан кейин, унча оғирлигим тушмас деб ўйлайман. (А. Қ.) Область ёки район тўсатдан чақирса, Саида саросимага тушмасин учун, Қозимбек уни воқеадан хабардор қилиб қўйишни лозим кўрди. (А. Қ.)*

Одатда иккита эргаш гап кетма-кет боғланади, учта эргаш гапнинг кетма-кет боғланиши кам учрайди.

Бу типдаги эргаш гапли қўшма гапларни қуйидаги схема билан кўрсатиш мумкин:

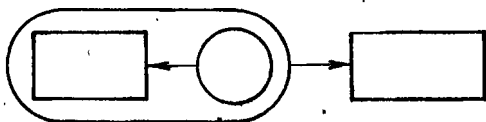

Кўпинча, кетма-кет эргашишни ташкил этган эргаш гаплар турли хил бўлади. Бир хил, бир турдаги гаплардан таркиб топган кетма-кет эргашиш кам учрайди. Бу хил эргашиш, асосан сабаб ва шарт эргаш гапларда кўпроқ кузатилади. Бунинг сабаби сабаб эргаш гапнинг турли усулда тузилиши ва структура жиҳатдан мустақил бўлиши бўлса, шарт эргаш гапларнинг ҳам мазмунан ва шаклан мустақил бўлишидадир. Баъзан пайт эргаш гап ҳам турли шаклларда қўлланиб, кетма-кет эргашиш келиши мумкин: *Партия ташкилоти кичкина бўлгани учун, Саидага ойлик белгилаб бўлмас, шунинг учун унга бирон иш бериш тўғрисида сўз борар эди. (А. Қ.) Шундоқ бўлишини билар эдим, лекин орамизга Саида тушиб, сизни мандан совутгани*

учун, кўнглингизга бошқа гап келмасин деб, дардим ичимда юрар эдим. (А. Қ.) Бу ипаклар узилиб кетса-ю, машина бошқараётган киши буни сезмай қолса, бутун меҳнат зое кетади, маҳсулот брак бўлади. Кенгаш тугаб, одамлар тарқалаётган пайтда, Саида деразадан Қозимбекни кўриб қолди. (А. Қ.)

Бош гапдан сўнг келиб, кетма-кет алоқага киришган эргаш гаплар ўзига хос бир конструкцияни ташкил этади. Бу хил қўшма гапларнинг эргаш гаплари ҳеч вақт мустақил равишда бош гапга боғланмайди. Иккинчи эргаш гап ҳар вақт бош гап шаклида бўлиб, биринчи эргаш гап учун бош гаплик вазифасини ўтайди. Сўнгра ҳар иккиси бирикиб, биринчи гап учун эргаш гаплик вазифасида бўлади. Иккинчи гапга нисбатан бош гап бўлгани учун ҳам учинчи гап шаклан мустақил формада бўлади. Аммо учинчи гапнинг ҳам эргаш гап эканлигини биринчи бош гапнинг кесимидаги боғловчилар ва боғловчи вазифасидаги элементлар ҳамда умумий мазмун муносабати кўрсатиб туради. Бу хил қўшма гаплар ўзаро жипс боғланган конструкцияни ташкил этади.

Бош ва эргаш гаплар орасидаги муносабатни қуйидаги схема билан кўрсатиш мумкин:

Масалан, *Шуни унутмайликки, агар тоғ этақларига қанча тез сув чиқарсак, шу баҳорнинг ўзидаёқ тоғларда яшовчи хонадонларни суғорилган ерларга шунча тез кўчирамиз.* (Ш. Р.)

Бу қўшма гап таркибидаги иккинчи гап ва учинчи гап биринчи гапга нисбатан тўлдирувчи эргаш гап бўлиб бирикади. Бу тўлдирувчи эргаш гапнинг ўзи ҳам эргаш гапли қўшма гапдан таркиб топади.

Бу хил қўшма гап конструкцияларининг иккинчи қисмини ташкил этган эргаш гапли қўшма гаплар биринчи қисм — асосий бош гапга нисбатан аниқловчи, тўлдирувчи, эга, кесим, натижа ёки сабаб эргаш гап бўлиб бирикади: *Зеро, халқ шундай бир дарёйи азимки, у тошса, унинг мавжидан на шоҳнинг қасри, на дарвешнинг кулбаси қолур.* (О.) *Шуни айтмоқчи бўлманки, камбағал нон деб бош кўтарса, бой муштумзўр қон деб тош кўтаради.* (А. Қ.) *Йўлчига шуниси қизиқ туюлдики, бу ерда қайтомондан қараманг, ҳамма дарахтлар бир чизик устида текис саф тортиб турарди.* (О.) *Истак шуки, дўстлар бўлиб бахтиёр, ҳамиша улансин байрамга-байрам.* (Ғ. Ғ.) *Шу қадар севиндимки, агар ўша топда бирор киши суюнчи деб қолса, етти иқлимни икки қўллаб тутардим.* (С. Ан.) *Сўхбат чала қолди, лекин Саида бунга ўқинмади — унинг бошқа камчилик ва хатолари тўғрисида ҳозир гапириш нияти йўқ эди, чунки дарҳақиқат,*

өүтун рўзғорни кўтарган туяга битта элак оғирлик қилса-ю, нўхтасини узса, уни яна шу хилда сукут қилдириши осон эмас эди. (А. Қ.)

Кетма-кет эргашиш усули билан иккидан ортиқ эргаш гаплар ҳам боғланиши мумкин: *У кунги чарчаш ва кечқурун тўйиб еган овқат мени шундай қаттиқ уйқуга толдирдики, кун оқариб, отам онамга қандайдир бир воқеа тўғрисида ҳаяжон ва баланд овоз билан гапирётганда, зўрға уйғондим.* (С. А.) Бу қўшма гапда натижа эргаш гап кетма-кет боғланган икки-та пайт эргаш гапдан сўнг қўлланган.

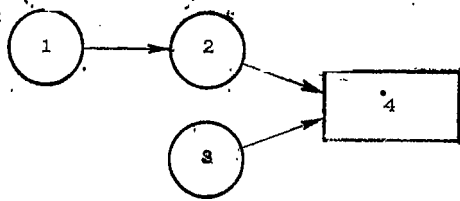
Кетма-кет эргашиш йўли билан бош гапга боғланган эргаш гапларнинг ўзаро боғловчилар билан бириктиши кам учрайди: *Қаландаров ўз фикрида қолганлигини протоколда қайд этилишини талаб қилса-ю, масала шу кўйича умумий мажлисга олиб чиқилса, бунинг оқибати нима бўлади.* (А. Қ.) *У ҳозиргина ўртоғи Ҳадичанинг уйидан чиқиб, кўчада ҳеч ким бўлмаганидан ва сирпанчиқ лойда юриши қийинлигидан, юзини очиб кўзларини ерга тикиб келар экан, қаршида келаятган Йўлчиға юзма-юз тўқнашган эди.* (О.)

Асосий бош гапга нисабатан эргаш гап функциясида келган қўшма гап, одатда, шарт, равиш, тўсиқсиз ёки пайт эргаш гапдан ташкил топади. Демак, биргалик эргашиш асосан турли типли эргаш гаплардан тузилади. Бу хил конструкцияларнинг бир хил эргаш гаплардан ташкил топиши кам учрайди; қуйидаги мисолда сабаб эргаш гапли қўшма гап биринчи, асосий бош гапга нисбатан ҳам сабаб эргаш гап бўлади: *Бу таклиф бобомга маъқул тушган, чунки ўз қишлоғида дурадгорлар кўп ва қариндошлари орасида ҳам бир неча ҳунарманд дурадгорлар бўлгани сабабли, у томонларда ўзининг бу ҳунаридан унча фойдалана олмас экан.* (С. А.)

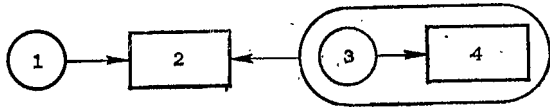
• - Аралаш типли бир неча эргаш гапли қўшма гаплар

29-§. Қўшма гаплар уч ва ундан ортиқ эргаш гаплардан ташкил топиб, ўзаро кетма-кет, биргалик уюшиш билан бош гапга боғланиши мумкин: *Жанг тиниб, оқшом қоронғиси тушгач, кўкда юлдузлар чарақлаганда, жангчилар гармон чалиб, мунгли, дардчил, бироқ юракдан қайнаб чиққан қўшиқларни куйлардилар.* (О.) *Агар бугун бўлмаса эртага қиларман деб, эринчоқлик қилсанг, озик-овқатдан, ҳол-аҳволидан ҳаммиша хабардор бўлмасанг, юкингни тортмайди, ука.* (Ш. Р.) *Йиғим-теримни олганмиздан кейин, бошласак, совуқ тушмай, битирамиз.* (А. Қ.)

Бу қўшма гап таркибидаги биринчи ва иккинчи эргаш гаплар бош гапга кетма-кет эргашиш билан, учинчи эргаш гап билан бош гапга биргалик усулида боғланган. Схемаси:

Куйидаги қўшма гапнинг иккинчи қисми бош гапга нисбатан кетма-кетлик усули билан, биринчи эргаш гап биргалик уюниши билан боғланади: *Одамлар Саидага мана шунақа луқмалар ташлаб, саволлар бериб, сўзга чиқиб, мажлисда шундай руҳ ҳукм сурдики, Қаландаров назарида, савлат-салобати аста-секин нураётгандай бўлиб, гапириш ва бирон фикрини ўтказишдан кўра, мажлисни тезроқ тугатишни хоҳлаб қолди.* (А. Қ.)

Эргашган-боғланган қўшма гаплар

30-§. Айрим қўшма гаплар таркибидаги гаплар формал жиҳатдан эргаш гапларга ўхшасалар-да, мазмуни ва функциясига кўра боғланган қўшма гапларга тенг бўлади. Бундай қўшма гап қисмларининг кесими тобе формада шаклланиб, сўнгги гапнинг кесими мустақил формада бўлади ёки ҳар икки қисмининг кесими ҳам мустақил формада бўлиб, ўзаро *-ки* боғловчиси билан боғланади.

1. Эргаш гапнинг кесими шарт феълидан бўлади, агар от кесим билан ифодаланса, кесим *бўлмоқ, этмоқ* боғламаларининг шарт феъли шакли билан бириқиб келади. Шунинг учун қўшма гап қисмлари синтетик усул билан ўзаро алоқага киришади.

Бу хил қўшма гапларда:

а) маълум бир пайтда мавжуд бўлган бир-бирига мувофиқ воқеа, ҳодиса, хусусиятлар қиёсланади: *Гуллар ишиқ ҳақида куйласалар, қушлар садоқат ҳақида чуғурлашиб баҳс қилишар, гуллар Наргисга тасалли берсалар, булбуллар чахчахлаб, Бамбурни Гуллар боғига чақирардилар.* (Ш. Р.) *Бу ерда кундузи Москва бўлса, худди Ленинград ойдин кечалар.* (Ғ. Ғ.)

б) бир-бирига мувофиқ бўлмаган воқеа, ҳодисалар қиёсланади: *...бир томондан, рўзгор масъулиятини сезиб, юраги орқасига урса, иккинчи томондан, шундай масъулиятни бўйнига олишга қодир одам бўлганига ғурурланиб, оёқ босгани ер тополмас эди.* (А. Қ.)

в) қўшма гап қисмларидан тўсиқсизлик мазмун муносаба-

ти англашилади: *Бундан беш юз йил муқаддам Абдуразоқ Самарқандийнинг Ҳиндистонга сафари ўша даврга нисбатан катта тарихий воқеа ҳисобланган бўлса, ҳозир ўзбек олимлари, ёзувчилари, жамоат ва сиёсий арбобларининг Ҳиндистонга ва Ҳиндистон халқлари вакиллариининг Ўзбекистонга келиши оддий бир хил ҳол бўлиб қолди.*

г) қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмдан англашилган мазмунни чегаралайди: *Қўшчинорни Қўшчинор қилаётган Урмонжон бўлса, Урмонжонни Урмонжон қилган унинг хотини...* (А. Қ.)

д) шарт оттенкаси англашилади: *У шохида юрса, сен баргида юр.* (О.)

Кесми шарт феълдан бўлган бу хил конструкцияларнинг қисмларидаги мазмун мустақиллиги анча кучли, чунки уларда бир-бирига тенг тушунчалар қиёсланади, шу орқали ҳар иккинининг хусусияти очилади. Бу типдаги конструкцияларнинг биринчи қисми эргаш гап шаклидадир; шу билан бирга, бу хил қўшма гап қисмларининг ўрнини бемалол алмаштириш мумкин. Шунинг учун қўшма гапнинг бу типини мазмунан боғланган қўшма гап ҳисоблаш, шаклан эса эргаш гапли қўшма гапга қиритиш мумкин бўлади.

2. Баъзан эргашган-боғланган қўшма гапнинг биринчи қисмининг кесими равишдош шаклида бўлади: *Онда-сонда аравалар ғижирлаб; «пўшт-пўшт» деган товушлар, қичқириқлар эшитилди.* (О.)

Бу типдаги гаплар шаклан эргаш гапга ўхшаса ҳам, мазмунан иккинчи гапга тобе бўлмайди, аммо умумий бир фикрни ифодалаш учун хизмат қилади. Шу жиҳатдан улар боғланган қўшма гапларга яқин туради.

Қўшма гапни ташкил этган бу турдаги гапларнинг кесими феъл кесим ёки от кесим шаклида бўлиши мумкин: *Кечанинг севинчлари кундузга ўтиб, жилмаяр тонглар.* (А. Қ.) *Олтинсой дарасида ерлар яп-яланғоч тошдан иборат бўлиб, унда ҳаётдан асар ҳам йўқ эди, ҳатто баҳор ойларида ҳам бу ерларда майса кўкармасди.* (О.)

Бу хил қўшма гапларнинг иккинчи қисми қанча нисбий мустақилликка эга бўлса, биринчи қисм ҳам шунчалик нисбий мустақил бўлади. Равишдош билан ифодаланган кесим мазмунан мустақил феълга тенг бўлади, шунинг учун уни мустақил феъл билан алмаштириш ҳам мумкин.

Маълумки, равишдош шакллари бир гапни иккинчисига боғловчи грамматик восита бўла олмайди, шунинг учун ҳам биринчи қисмининг кесими равишдош орқали ифодаланган бу хил қўшма гап конструкциялари боғловчисиз конструкциялар саналади.

Бундай қўшма гап қисмлари орасидаги семантик муносабатлар қуйидагича:

1) қўшма гап қисмлари умумий бир фикрни ифодаласа

ҳам, умумий бир фикрнинг элементлари бўлса ҳам, бири иккинчисига тобс бўлмайди. Улар ўзаро пайт муносабатига киришади. Бунда:

а) қўшма гапнинг ҳар икки қисмидан англашилган ҳаракат-ҳолат, хусусият бир вақтда рўй беради, мавжуд бўлади: *Дехқонлар... катта-кичик бешта ҳавзага ўрнашган бўлиб, бу ҳавзаларнинг ҳар бири бир маҳалла, ҳаммаси Капсанчилар қишлоғи деб аталар эди. (А. Қ.) Бу настқамлик хийлагина катта ҳавза бўлиб, унинг теварак-атрофида наст-баланд уйлар, ...дархатлар кўринади. (А. Қ.)*

б) қўшма гапнинг қисмларидан англашилган ҳаракат-ҳолат кетма-кет рўй беради — аввал кесими равишдош билан ифодаланган қисмдаги ҳаракат-ҳолат, сўнг иккинчи қисмда ифодаланган мазмун содир бўлади: *Шу ерда оломон иккига бўлиниб, неча ҳисса кўнайишиб, кечгача ур-йиқит бўлибди. (А. Қ.)*

2) эргашган-боғланган қўшма гаплар қиёслаш, зидлаш ва ҳаракат-ҳолатларнинг бир-бирига номувофиқлиги каби муносабатларни ифодалайди: *Ёшу қари умр ўтказиб қазув, лекин асло ичолмади сув. («Хат»дан).*

3) эргашган-боғланган қўшма гапларнинг ҳар икки қисмида бир бўлак ҳақида фикр юритилиши ёки биринчи қисм мазмуни изоҳлаиши, у билан боғланган қўшимча маълумот ифодаланиши мумкин: *Район газетасида район партия комитетининг... қарори эълон қилинган бўлиб, шу муносабат билан бош мақола ҳам босилган эди. (А. Қ.) Ҳовлининг тўридаги айвончанинг икки томонида биттадан ўй бўлиб, Анзират хола бунинг бирини ўша жувонга берган ... эди. (А. Қ.) Звено пахтакор бригадаларнинг звеналаридан бўлиб, унинг бошлиғи... Зоқир ота эди. (А. Қ.)*

4) қўшма гапнинг биринчи қисми сабабини, иккинчи қисми унда келиб чиқадиган натижани ифодалайди: *...Бир кеча-ю бир кундуз Азизтепада уруш бўлиб, Ҳайдар понсод оғзидан ўқ еб ўлибди. (А. Қ.) Оқпоишо от олиб, князь учта отдан иккитасини бериб юборди. . . (А. Қ.)*

Бу типдаги гапларнинг қисмларидан англашилган мазмун анча мустақил бўлиши билан сабаб эргаш гапли қўшма гаплардан ажралиб туради.

Қўшма гапларни ташкил этган қисмларнинг кесимлари қўшма феъллар орқали ифодаланади. Ҳар икки қисмнинг кўмакчи феъли бир хил бўлса, биринчи қисмда кўмакчи феъл такрорланмаслиги мумкин. Бу ҳолда биринчи қисмнинг кесими равишдош шаклида бўлиб, эргашган-боғланган қўшма гапни ҳосил қилади: *Поп тутақиб, юзи қизариб кетди.*

Бу типдаги конструкцияларнинг эгаси логик жиҳатдан бир бўлиши ҳам мумкин: *Бу ердаги отлар турли тусда ва турли бичимда бўлиб, зотли, нодир отлар эди. (О.) Анзират холанинг эри капсанчилардан бўлиб, ер ислоҳотида ер олди-ю, енгини шимаришга улгуролмай қазо қилди. (А. Қ.)* Бу конструкциялар

қўшма гап бўла олмайди, уларда бир хил шахс ёки предметнинг ҳаракат-ҳолати, белги-хусусияти баён этилади. Шу типдаги конструкцияларнинг равишдош орқали бошқарилган бирикмалари ажратилган бўлак ҳисобланиши мумкин. Чунки уларда эгага алоҳида аҳамият берилади, унинг мазмуни ажратилади.

Биринчи қисмининг кесими равишдош билан ифодаланган конструкциялар мазмун муносабатларига кўра, асосан, боғланган қўшма гапларга ўхшайди. Аммо қисмларининг маълум даражада ўзаро семантик яқинлигига кўра, боғланган қўшма гаплардан фарқланади. Бу томони билан улар эргаш гапли қўшма гапларга яқин туради, аммо буларда эргаш ва бош гап орасидагидек семантик зичлик, боғлиқлик, тобелик бўлмайди.

Бу турдаги қўшма гапларнинг биринчи қисми кесимининг тузилишига кўра ҳам эргаш гапларга яқин туради. Эргашган-боғланган қўшма гапларни боғланган қўшма гаплардан ажратиб турадиган яна бир грамматик асос — қўшма гап қисмларининг ўзаро тенг боғловчилар билан боғлана олмаслигидир. Қўшма гапларнинг биринчи қисмининг кесими тобе шаклда бўлиши билан улар боғловчисиз қўшма гаплар туридан ҳам фарқланади. Шундай қилиб, қўшма гапнинг бу турида ҳам боғланган қўшма гапнинг, ҳам эргаш гапли қўшма гапнинг хусусияти бўлади.

3. Эргашган-боғланган қўшма гапнинг қисмлари ўзаро -ки боғловчиси ёрдами билан боғланади: *Олтин-қумуш курсинки, ҳамманинг оёғига тўкилаверса. (О.)— Туз эдикки, эриб кетамизми? (А. Қ.)— У нима эканки, сени кулдирар экан-у, мени йиғлатар экан?... (А. Қ.) Бу воқеанинг менинг саройимга нима дахли борки, бу ерга келиб говур кўтарасизлар? (С. А.) Уринса ҳеч нима қилмайди, анжир эдики, эзилиб қоладими? (А. Қ.) Эркак оти борки, қўлларда найза, сўйил, ойболталарни олиб, кўчни қўриқлаб боришарди. (М. А.) ...Кейинчалик у бир қатъий фикрга келган эдики, бунинг силлиқлиги ва иллатсизлигига сира шак-шубҳа қилмас эди. (О.) Ер ўрик эмаски, ўзи гуллаб, ўзи мева берса. (А. Қ.)*

Қуйидаги конструкцияларда қўшма гапларнинг иккинчи қисми биринчисидан англашилган мазмунга умумий муносабат ифодалайди: *Уламоларимиз газета ўқийдиган одамларни ҳам «кофир» дейдиларки, бу жаҳолатдан бошқа нарса эмас. (О.) ...уни ҳам кўрдик, бениҳоя зарур нарса; кредит, процент, завод, компания, яна бирмунча сўзлар борки, ҳаммаси нуқул фойдали нарсалар... (О.)*

Мисоллардан кўринадики, -ки боғловчиси ёрдами билан тузилган қўшма гапларда маълум предмет ёки тушунчалар тўғрисида фикр юритилади. Аммо аниқловчи эргаш гаплардан фарқланган ҳолда, қўшма гапнинг иккинчи қисмида бу хил предмет ва тушунчаларнинг белгилари таърифланмайди, балки

бу предмет ва тушунчалар билан боғланган ҳолда бошқа бир маълумоилар ифодаланади.

4. Эргашган-боғланган қўшма гапнинг биринчи қисмининг кесими сифатдош бўлиб, *устига, ташқари* кўмакчилари билан иккинчи қисмига бирикади. Бундай қўшма гапларда бир мазмунга иккинчи мазмуннинг қўшилиши ифодаланади: *Қодир қандай ташлашни билмай, пахтаси чиқиб кетган ола кўзининг қири билан мўлжал қидириб тургани устига, додхоҳ келиб қолди. (М. Исм.) Икки киши хе-хелаб кулишиб тургани устига, Асад қори чой келтириб қолди. (М. Исм.) Бир куни Қудрат сув сепиб тургани устига, ... боласи ичкаридан ёғоч от миниб чиқиб қолди. (М. Исм.) Сўроқ қилиб тургани устига, ҳоким келиб қолса-я! (М. Исм.) Лекин бунинг эвазига Петянинг ўғай онаси Петяларнинг уйида умрбод қолганидан ташқари, ертўладаги ҳамма буюмлар Русаковлар уйига келтирилди. (В. Осеева.)*

ПЕРИОД

31-§. Фикрни тўлиқ ифодалаш учун таркиби мураккаб конструкциялар қўлланади. Таркиби мураккаб конструкциялар боғланган ва эргаш гапли қўшма гапларни, шунингдек, боғловчисиз қўшма гапларни ўз ичига олади. Одатда, бу хил гапларнинг қисмлари дарак гап шаклида бўлади. Мураккаб периоднинг қўлланиши асосан ёзма адабиётга хос бўлиб, воқеа, ҳодиса, предметларни кенг характерлаш, тасвирлаш учун ишлатилади.

Мураккаб составли гапларда маълум бир мазмун муносабати ифодалангани, интонацион тугаллик бўлгани учун, бу хил конструкциялар ўзига хос сифатга эга бўлади ва улар период деб номланади. Аммо периодни фақат состави мураккаб қўшма гап конструкциялари билан чегаралаб бўлмайди, состави унча мураккаб бўлмаган қўшма гапларда (масалан, бир неча эргаш гапли қўшма гапларда) ва, шунингдек, таркиби мураккаб содда гапларда (масалан, таркибида уюшиқ, ажратилган бўлаклари бўлган гапларда) ҳам маълум фикр ва интонация тугаллиги бўлиши мумкин.

Период тузилиши, интонацияси, мазмунига кўра яхлит бир бутунликни ташкил этади. Бу хил бутунликлар содда ёки мураккаб бўлиши мумкин: агар улар бир хил, бир типдаги гаплардан тузилса (масалан, бир неча эргаш гапли қўшма гаплар, бир неча содда гаплардан тузилган боғланган ёки боғловчисиз қўшма гаплар ва ҳоказо), содда период дейилади, агар бу бутунлик турли хил гаплардан тузилса (масалан, эргаш гапли қўшма гап ва боғловчисиз қўшма гап бирикмаси каби), мураккаб период дейилади.

Периоднинг содда шакллари қўшма гапнинг ҳар бир турида кўриб ўтилди, бу ўринда периоднинг мураккаб шакли ҳақида фикр юритилади.

Периоднинг қисмлари ўзаро асосан интонация ёрдами билан бирикади. Интонациядан ташқари, пайт ва ўрин муносабатини кўрсатувчи айрим лексик элементлар (*кейин, баъзан, шунда, бирдан, бир оздан сўнг, шунга қарамай* каби), олмошлар (кўпроқ кўрсатиш олмошлари), боғловчи ва боғловчи вазифасидаги сўзлар, айрим гап бўлақларининг такрорланиши ёки умумий бўлақларнинг мавжудлиги, кесимларнинг замон муносабати, қисмларнинг ўринлашиши кабилар ҳам мураккаб периодни тузувчи, унинг қисмлари орасида маълум мазмун муносабатини ўрнатувчи воситалардир.

Период ёзма адабиётда маълум стилистик мақсадлар учун хизмат қилади: улар турли тасвирий, экспрессив, сатирик, лирик, юмористик функцияларда ишлатилади. Шу жиҳатдан бу хил синтактик конструкциялар ҳам стилистик, ҳам синтактик ҳодиса сифатида ўрганилиши лозим. Мураккаб составли конструкциялар алоҳида синтактик-стилистик ҳодисадир. Биз буни синтактик нуқтаи назардан мураккаб периоднинг қисмлари орасида ифодаланган мазмун муносабатлари ва уларнинг составини текширамиз.

Периодни иккитадан ортиқ гаплар ташкил этади. Бу гаплар орасида маълум мазмун муносабатлари ўрнатилади. Аммо мураккаб периодни қанча гаплар ташкил этмасин, улар қандай семантик муносабатга киришмасин, икки қисмга (баъзан уч қисмга) ажралади, ана шу қисмлар орасида уч хил мазмун муносабати ифодаланади: 1) воқеа, ҳодиса, хусусиятларни қиёслаш; 2) воқеа, ҳодиса, хусусиятларни изоҳлаш; 3) воқеа, ҳодиса, хусусиятларни бириктириш.

1. Воқеа, ҳодиса, хусусиятларни қиёслаш. Периоддаги гаплар икки қисмга ажралиб, бу қисмлардан аниқлашилган мазмун бир-бирига қиёсланади. Уларнинг таркиби қуйидагича бўлади:

1) қисмларнинг бири содда гапдан, иккинчиси боғловчисиз ёки боғланган қўшма гапдан, ёхуд эргаш гапли қўшма гаплардан тузилади: *Очлик, яланғочликка кўникиб, тирикчилигимизни қилар эдик, лекин бир нарсага бошимиз гаранг бўлиб қолди: дадамизнинг гарданида қарзи бор экан. (О.) Тўғри, жон ширин, ҳар ким ўз жонини аяйди, лекин одамнинг юрагида бошқаларга меҳр бўлиши керак. (О.)*

Бу қўшма гапларнинг схемаси:¹

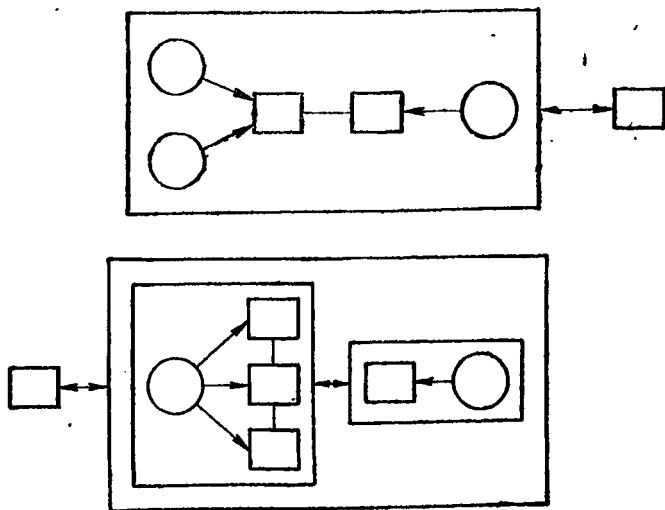
¹ Эргаш гаплар учун доира (о) шакли, бош гаплар учун тўртбурчак (□) шакли олинди.

Тўғри, иш ғоят мушкуллашди, лекин умид, ғайрат билан қидам қўйилса, мақсад йўлидаги ҳар қандай мушкilotни бартараф қилиш мумкин. (О.) Нури эса Гулнорнинг гапларига кулоқ солган каби кўринар, лекин фикри бошқа нарсалар билан банд бўлгани учун, сўзлари, савол-жавоблари сира бири-бирига қовушмас эди. (О.) Бу йил ток шундай ҳосил қилдики, узуми баргидан кўп, лекин таъми бошқачароқ бўлди. (Эртақдан.)

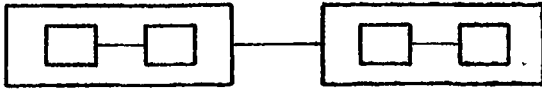

Қисмларнинг бири янада мураккаблашиши: бир неча эргаш гапли ёки аралаш типли қўшма гаплардан таркиб топиши мумкин: Қўчада битта занглаган миҳ тушиб ётган бўлса-ку, керак бўлади деб, дарров оламиз, занглаган бўлса ҳам, чўнтагимизга соламиз, нега бутун бошли одамни кўчага чиқариб ташлаймиз? (А. Қ.) Камбағалчилик ҳамма вақт, ҳамма одамнинг жонига теккан нарса, лекин одамзод жонига теккан нарсадан қутулиш йўлини билмаса, осмон йироқ, ер қаттиқ бўлади, унга кўникади, шунча кўникадики, бу нарса жонига текканлигини ҳам пайқамай қўяди. (А. Қ.)

Бу қонструкцияларнинг схемаси:

2) мураккаб период қисмларининг ҳар иккиси мураккаблашиши мумкин. Буида ҳар икки қисм боғловчисиз ёки боғланган қўшма гаплардан, ёхуд эргаш гапли қўшма гаплардан тузилади: Яхшининг яхшилигини айт, нури тошсин, ёмоннинг ёмонлигини айт, қути қочсин. (Мақол.)

Колхозга кирмайман деб, мен хато қилган эканман, товуқдай қийиллатиб олиб кираман деб, сен ҳам хато қилган экансан... (А. Қ.) Айтсам, тилим куяди, айтмасам, дилим куяди. (А. Қ.) Қозонга яқин юрсанг, қораси юқар, ёмонга яқин юрсанг, балоси юқар. (Мақол.) У ютса, унинг ютуғига биз шерик бўламиз, биз ютсак, бизнинг ютуғимизга у шерик бўлади. (А. Қ.)

Бу конструкцияларнинг схемаси:

Сидиқжон аввал аравасоз устага шогирд, ундан кейин бу ерга келиб, Собиржонқорига қарол бўлиб юрганда, Ҳадича хола уни ўз қаноти остида ҳисоблар эди, ўғли Зуннунхўжага ичкўёв бўлгандан кейин, ўрдак тухумини очган товуқдай бўлиб қолди, шунинг учун бу ерга жуда кам, йилда бир ёки икки мартагина келар эди. (А. Қ.)

1. Мени мажлисда ўтказишадими-ўтказишмайдими — гап бунда эмас, гап шундаки, шунча одамга, бутун бошлиқ бир мажлисга масала бўлиб турибман. (А. Қ.) 2. Уруш тугаб, халқнинг кўнгли кўтарилди-ю, лекин ҳали қийинчилик, етишмовчилик бисёр, йигитлар энди қайтыптими, ишлар яна аввалгидай изга тушиб кетади. (О.)

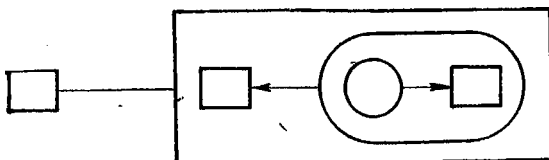

II. Воқеа, ҳодиса, хусусиятларни изоҳлаш. Одатда, мураккаб конструкцияларнинг иккинчи қисми биринчи қисмидан ёки унинг айрим бўлақларидан англашилган мазмунни изоҳлайди, улар билан боғлиқ бўлган қўшимча маълумотни ифодалайди.

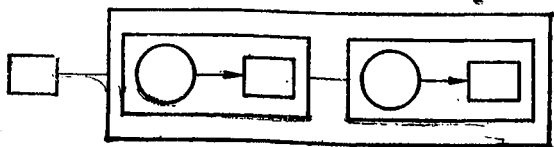
1) бу хил периоднинг биринчи ёки иккинчи қисми бир гапдан иборат бўлиб, бошқа қисми гапнинг турли типларидан ташкил топади. Қуйидаги конструкцияларнинг биринчи — изоҳловчи қисми икки, уч, тўрт содда гапдан тузилган боғловчисиз қўшма гаплардан иборатдир: *Ҳазаб билан қўзғалади бутун халқ, тебранади қари чоллар, оналар, ёв ташлаган бомбаларнинг изидан чопишади жасур, қўрқмас болалар!* (Ҳ. О.) *Эрта байрамни шу ерда ўтказинг, эртага каналимиз очилади, тўғон бошида катта сайил бўлади, томоша қилиб кетасиз...* (А. Қ.) *Меҳнат завқи тутар ўлкани, саҳар кетар чўпон тоғига, бири ариқ қазир, ер ҳайдар, бири гул ўтқазар боғига.* (Ҳ. О.)

Қуйидаги конструкцияларнинг биринчиси бир содда гапдан бўлиб, иккинчи қисми эргаш гапли қўшма гаплардан тузилган: *Хўжайинларнинг остонаси шундай лаънати бўлар экан, хатлайман десанг, оёғингдан чалар экан.* (О.) *Рус ерини забт этадиган куч йўқ, рус осмони шундай кенгки, бир тарафини қора булут босса, иккинчи тарафдан бўрон саваб ҳайдайди...* (О.)

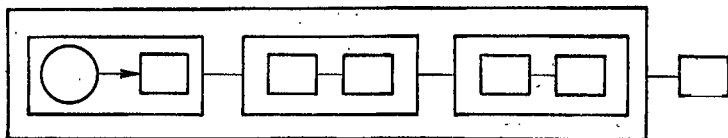
Сўнги конструкциянинг схемаси:

Мураккаб гапнинг иккинчи қисми ўз навбатида мураккаб бўлиб, боғловчисиз ва эргаш гапли қўшма гаплардан тузилади: *Мен олмани сизларга шу шарт билан бераман, қайси бирингизнинг хотинингиз ўғил туғса, отини Тоҳир қўйинг, қайси бирингизнинг хотинингиз қиз туғса, отини Зухра қўйинг.* (Эртакдан.)

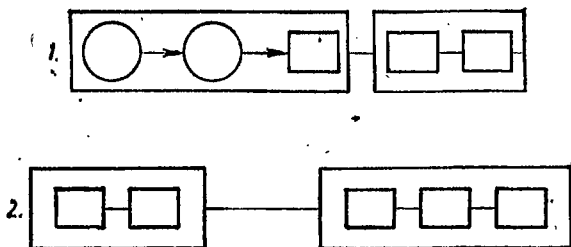

Уйлаб кўринг, бу бебахт жон теварагига — тоғларга жовдирайди, лекин тоғлар унинг устига ағдарилишни, жабр қилувчилардан қутқазишни истамайди; тошларга мўлтирайди, лекин тошлар раҳм қилмайди; каламушларга ҳасад қилади, чунки улар инларига кириб беркина оладилар. (Войнич.)

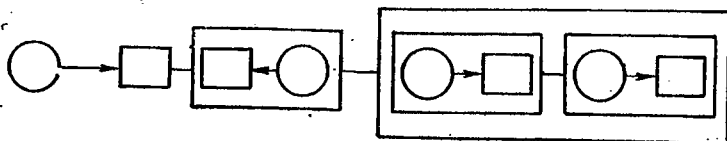
2) мураккаб конструкциянинг ҳар икки қисми эргаш гапли ёки боғловчисиз ҳамда боғланган қўшма гаплардан тузилиши мумкин: 1. Бироқ, далага қўш чиқиб, орадан уч-тўрт кун ўтар-ўтмас, Бўтабой аканинг умиди пучга чиқадиган кўриниб қолди: одамлар бригадирнинг сўзига қулоқ солмайди, баъзилар далага фақат «хўжа кўрсин» учун чиқади, баъзиларнинг ишга қўл уриши қорни тўқ одамнинг товоқ ялашига ўхшайди. (А. Қ.) 2. Бир чимдим ухлаш учун кўзини юмди, фақат бир нафасдан сўнг яна очишга мажбур бўлди; узоқдан қиз қичқирди:— Ҳой, боққа сув тошиб кетди, тез кириб бўғиб қўйинг! (О.)

Бу мураккаб конструкцияларнинг схемаси:

Кунлардан бир кун чойхонага чиқиб чой ичиб ўтирса, ҳамма ёқда дув-дув гап: подшо ҳазратларининг қизи Сурайёхон шахмат ўйнашда шундай доно бўлибдики, дунёда унга тенг келадиган биронта одам йўқ эмиш, кимда-ким Сурайёхонни ютса, у ўшанга тегар эмиш, ютқизса, калласи кетар эмиш. (Эртакдан.)

Бу мураккаб периоднинг схемаси:

III. Воқеа, ҳодиса, хусусиятларни бириктириш. Мураккаб гап конструкциялари қисмларидан англашилган мазмун бир-бирига қўшилади, бирикади ва шундай қилиб маълум воқеа, ҳодиса, тушунчалар ҳақида ҳар томонлама тўлиқ таассурот туғилади. Бу хил гаплар асосан тасвирлаш ёки характерлаш учун қўлланади. Периоднинг бу тури структура жиҳатидан анча эркин тузилиб, очиқ конструкцияларни ташкил этади:

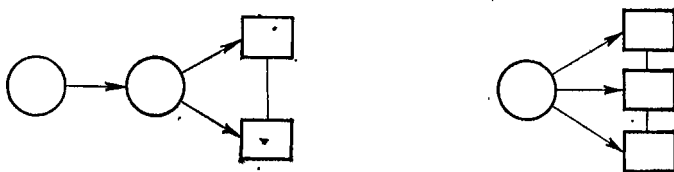
1) қуйидаги периодлар ўзаро боғланган икки қисмдан иборат: биринчи конструкция боғланган ва боғловчисиз қўшма гаплардан, иккинчи конструкция эса боғловчисиз қўшма гаплардан ташкил топган: 1. *Кўча ифлос, лекин сув қалин сепилган; ҳар ёққа тарвақайлаб ўсган бесўнақай қари толларнинг кўланкаси қуюқ.* (О.) 2. *У қирқ беш ёшларда, новча, чайир одам; юзида сийрак чўтир изи қолган, соқол-мўйловларига анчагина оқ тушган эди.* (О.)

Бу конструкцияларнинг схемаси:

2) умумий эргаш гапга эга бўлиб, ўзаро боғланган гаплардан тuzилган конструкциялар кўпроқ қўлланади: *Тикилган сари, кўз оқи зўрайиб, қорачиғи оловдай ёнардай ва қарашлари ўтқирлаша борар эди.* (Ас. М.) *Ёвларига осмон тутундир, шунинг учун бағри бутундир. Шунинг учун ёпишмагай хас, шунинг учун кийинар атлас.* (Ҳ. О.) *Бошимда ўйнар қамчилар, қон кўзларимдан томчилар, бир бенаво гул янчилар, озодкорим келмаса.* (Я.) *Совет кишиларин текканда қўли, тўқайзор ўзгарди, ҳаёт балқиди.* (Боқи Раҳимзода.)

Бундай конструкцияларни ташкил этган гапларнинг ўзаро муносабатини схемада қуйидагича кўрсатиш мумкин:

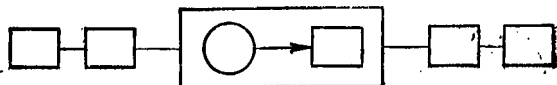
3) мураккаб периоднинг биринчиси ёки иккинчиси эргаш гапга қўшма гапдан тузилиши мумкин: 1. *Беда ораси жуда иссиқ, гўё қуёшнинг бутун олови беда ичига яширингандай; қизғин бўғувчи ҳаво юзга уради.* (О.) 2. *У сокин, камтарин, муомалада нозик, лекин улۇф сифат, бутун олимлар унинг маълумотининг жамики ишларда чуқур эканлигига қойил бўлсалар ҳам, ҳар ерда тасдиқласалар ҳам, Навоий маълумотфурушлик қилмас, (ў) илм соҳасида кўпроқ ўз нуқсонларидан гапирарди.* (О.)

4) Мураккаб конструкциянинг ҳар икки қисми эргаш гапли қўшма гаплардан ташкил топиши мумкин: *Кампир ўзининг тирикчилиги тўғрисида сўзлар экан, Сидиқжон гарчи онасининг қийналмаганига хурсанд бўлса ҳам, ҳижолат тортар, Зуннун-хўжа уйдан чиқиб кетиши билан, бир оз босилган алами тобора авж олар эди. (А. Қ.)* Агар ўтирган жойингизга хас-хашаклар тўкилса, сочларим билан супурай, чанги чиқса, кўз ёшларим билан сув сепай, жонгинам! (Ҳ. Ҳ.) Ер ислоҳотидан кейин бир йил дарё тошиб, экинларнинг ярмидан кўпи нобуд бўлди; яна бир йили қаттиқ қурғоқчилик бўлиб, экинлар қуриб кетди. (А. Қ.)

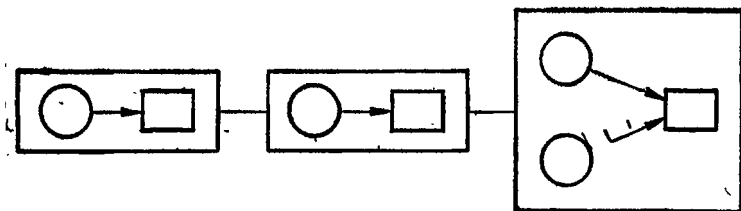
5) период уч ва ундан ортиқ қисмлардан тузила олади. Бу қисмлар алоҳида содда гаплар ёки қўшма гаплар бўлиши мумкин: *...Бир тупида олмалар энди сарғайиб йилтирамоқда, бир тупида муштдай йирик олмалар ҳали кўм-кўк, уларга боқиб билан кишининг тиши қамашиб, оғзи сўлакка тўлади; бир туп жайдари қизил олма мевасининг мўллигидан ҳовузга эгилиб тушган; ҳовуз сувида бир қанча қизил олма ёқутдай товланиб, жимирлаб сузади. (О.)*

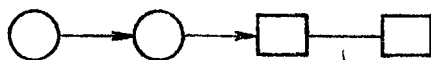
Портлаш зарбидан Аҳмаджон чуқурга ағдарилиб тушди ва кўзи тиниб, бир лаҳза кўнгли озди, ўзига келгач, разм солиб қараса, ҳеч қаери майиб бўлмабди, фақат биллагидан қон оқар эди. (А. Қ.)

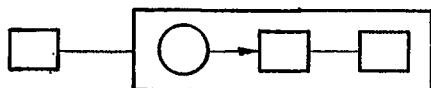
Агар бирор нарсага ҳаваси бўлса, мақсадига етмай қўймас, бирор нарсага ишқибоз бўлса, унга эришмагунча, кўнгли тинчимас, бирон ишни бошласа, тугагунча, тинчимас эди. (И. Р.)

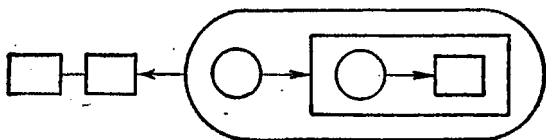
Изоҳлаш муносабатини ифодалаган мураккаб периоднинг баъзи турларида биринчи қисм сабабни, асосни ифодаласа, иккинчи қисм ана шу асосдан келиб чиқадиган умумий мазмунни ёхуд унинг айрим бўлақларининг семантикаси билан боғлиқ бўлган қўшимча маълумотни, ҳаракат-ҳолатнинг давомини ифодалайди. Бу конструкциялар аниқ икки қисмга бўлинади: *Агар туш пайтлари қум қизигач, салгина шамол турса, дарҳол гармсёл уйғонарди, унинг тили бўлиқ ниҳолларнинг семиз новдаларини, ёш баргларини ялаб оларди-ю, дарров қовжиратиб қўярди.* (Ш. Р.)

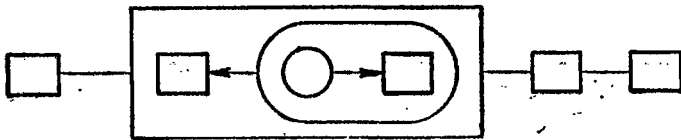
Бу бир парча ерни трактор билан ҳайдаш замбарак билан қуён овлашдай гап; қўшилларинг кўнса, ҳаммаларинг ерларинг-ни яхлит қилинелар; бир кунда ҳайдатиб бераман. (А. Қ.)

Одам бир марта яшайди, бу ҳаётни шундай кечирм ракки, ўлар чоғингда, бутун ҳаётимни ва бутун кучимни инсомят бахти учун курашга бағишладим, деб айта олгин. (Н. Островский.)

Кун бўйи ёмғир тинмади, жулдурларимиз шундай ивиб кетдики, сиқсанг, челақ-челақ сув оқади, ҳаммамиз совуқда қолган итлардай шамолда дағ-дағ титраймиз, тишимиз-тишимизга тегмай қақрайди. (М. Шолохов.)

Кўчирма ва ўзлаштирама гап

32- §. Ўзгаларнинг нутқини ифодалашнинг йўллари турли-тумандир. Шулардан бири кўчирма гапдир. Ўзганинг нутқи шакл ва мазмун жиҳатдан ўзгартирилмай тингловчига етказилади. Бунда ўзганинг нутқидаги лексик-грамматик хусусиятлар сақланади: унинг стили, интонацияси, модаллик оттенкалари, ўрни, тартиби ва бошқалар. Бунда автор нутқи асосий роль ўйнайди, чунки автор ўзга нутқининг қандай, қайҳолатда, қачон, қандай сабаблар билан айтилганлигини кўрсатиб туради. Демак, автор нутқи билан кўчирма гап қатор қўлланади.

Сўзловчи баъзан ўзга нутқининг мазмунини сақлаб, шаклини ўзгартириб бериши мумкин. Бундай вақтда ўзга нутқининг ўзига хос хусусиятлари кам сақланади. Сабаби автор ўша мазмунни ўз сўзи билан беришга ҳаракат қилади. Натижада гап структурасида бир қанча ўзгартириш пайдо бўлади.

Демак, ўзлаштирама гап асосида кўчирма гап ётади, лекин ҳозирги ўзбек адабий тилида икковни ҳам барабар қўлланаверади.

Кўчирма гап

33- §. Кўчирма гап ўзбек адабий тилида жуда кенг қўлланилади, чунки у коммуникатив функцияни бажариб, кишилар коллективининг алоқа қилиш қуролидир.

Кўчирма гап алоҳида грамматик қондалар асосида тузилади. Кўчирма гапни ифодалаш учун лексик, грамматик, интонацион воситалар қўлланилиб, унинг ўзига хос конструкциясиз бор. Кўчирма гап автор гапидан ажралиб туради.

Кўчирма гапда авторнинг ўзи эмас, сўзловчи суҳбатдошига ўз сўзлари билан бевосита мурожаат қилади. Бунда у биринчи ва иккинчи шахс олмошлари, феъллар, ундов сўзлар буйруқ майли шакллари билан ва бошқа воситалардан фойдаланади.

Одатда, автор гапи учинчи шахс орқали ифодаланади, кўчирма гап эса биринчи, иккинчи шахс орқали, сўзловчининг ўз номидан гапирилади. Автор гапи билан кўчирма гапнинг фарқланувчи томонларидан бири ана шундадир. Масалан, *Хотини эридан баланд келиб бақиради:— Ҳа, биламан, тошдан қаттиқлигини биламан!* (О.) *Сергей эшик олдида турган соқ-*

чига буюрди:— Хотинларни киритинг! (Ҳ. Ғ.) Бир нафасдан кейин унинг овози эшитилди:— Олов ёқшига шошиб, сени ечинтириб ҳам қўйибман, ўғлим. (С. З.) Бир куни Инобатни партия кабинетига чақириб, у билан суҳбат қилганидан кейин:— Комсомолка, раисимизга қандай жиддий ёрдам бермоқчисан?— деб сўради. (Ж. Ш.)

Бу мисолларда автор нутқи учинчи шахс орқали, кўчирма гаплар эса биринчи ва иккинчи шахс олмошлари ва шу шахслар билан мослашган феъллар орқали берилган.

Сўзловчи олдин айтилган ўз нутқини кўчирма гап шаклида келтириши ҳам мумкин. Бундай пайтларда автор гапи билан кўчирма гап бир хил шахсга — сўзловчига тааллуқли бўлади: Косани бўшатиб, тақ этиб ерга қўяман:— Буви, буви,— дейман наст овоз билан,— Эшон оймингизнинг тўртта сатанг қизлари бор экан. (О.)— Ота, сув! Сув!— дедим. (И. Р.)— Ўзига очиқ айтиш керак,— дедим босиқ товуш билан,— ҳозирча қизлар сезмасин. (С. З.) Узоқ вақт кесак каби ҳаракатсиз қолган тилимни куч орқасида базўр сўзга ҳаракатлантирдим:— Жойи яхши бўлса, ўйлаб кўриш керак. (А. Қ.)

Баъзан кўчирма гап учинчи шахсда берилади, бу вақтда автор гапига ўхшаб кетади. Бундай ҳолларда автор гапи бўлмаса, кўчирма гапни оддий гапдан фарқлаш жуда қийин бўлади: Аксинча одатдагидай мулоимгина қилиб: Ёзда бундан ҳам қийин бўлади,— деди. (И. Р.)— Соат ҳам олти бўлди,— деди Дуся.

Кўчирма гаплар автор гапидан ўзига хос лексик-грамматик хусусиятлари билан: 1) лексик томондан — модал сўзларнинг қўлланиши орқали; 2) морфологик томондан — феъл майллари, модаллик юкламаси орқали; 3) синтактик томондан — кўчирма гапларнинг дарак, сўроқ, буйруқ, ундов гап шакллари, структураси, интонацияси, ўрни тартиби орқали фарқланиб туради.

Кўчирма гапларда модал сўзларнинг ишлатилиши сўзлаётган шахснинг нуқтан назарини белгилайди ва кўчирма гапга турли маъно оттенкалари қўшади: Албатта, шифо топади!— деди Роҳатбиби, келинининг режасини қувватлаб. (Ҳ. Ғ.) Хўш, нега энди тушмас экансан,— деб туриб олди бояги маст. (Н. С.) Исмоилжон иш шароити тўғрисида гапириб, «сизнинг шу шароитингиз бутунлай бошқача, бунинг, эҳтимол, эллик процентини Арслонбек аканинг битта ўзлари ташкил қилсалар», деди. (А. Қ.) Майли, улар билан ўзимиз гаплашиб оламиз,— деди Қарташов кулиб. (С. З.) Саодат беҳол бўлса ҳам, лекин ўзини дадил тутиб далага борганида:— Саодатхон, ерларимизга энди чигитни трактор экиб берармиш,— деди дугоналари. (Ж. Ш.)

Бу мисолларда албатта, хўш, майли модал сўзлари воситасида кўчирма гапда тасдиқ, эҳтимол сўзи воситасида гумон маъноси ифодаланган.

Кўчирма гапнинг составида юкламалар ҳам қўлланиши мумкин. Бу юкламалар кўчирма гапларга тасдиқ, гумон, ноаниқлик каби оттенкалар беради ва бу билан сўзловчининг ифодаланаётган фикрга бўлган қараши англашилади: Масалан: *Зайнаб унга ҳасадланиб қаради ва кучланиб айтди:— Ҳали ёшга ўхшайсиз-ку. (А. Қод.)— Э,— э, сенларнинг сабоқларингдан ўлдик-ку!.. дейди у энсаси қотиб...— Бай-бай-бай! Фузулий ажойиб шоир-да!— дейди ва оёқларини ишқалаб ўрнидан туради... Тағин-а!— шивирлашади болалар. (О.)— Букурни тобутдан бошқа нарса тўғрилай олмайди деганлари ростда!— деди ғазаб билан Тошпўлат ака... (Мирм.) Сўнг гапни бошқа ёққа бурди:— Жўжаларинг кўпайиб, хотининг ҳам ўралашиб қолгандир-а? (Ҳ. Н.)*

Биринчи мисолдаги *-ку* юкламаси кўчирма гапга ажабланиш оттенкасини кўшган, иккинчи мисолдаги айни шу *-ку* юкламаси ғазабланиш, нафратланиш маъносини англашмоқда. Учинчи, тўртинчи ва бешинчи мисоллардаги *-да, -а* юкламалари тасдиқ маъносини, охириги мисолда эса сўроқ маъносини ифодалаган.

Буйруқ майлининг қўлланиши кўчирма гапнинг ўзига хос хусусиятларидан биридир. Сўзловчининг иродаси, яъни илтимоси, буйруғи, маслаҳати ва шу кабилар буйруқ майли орқали берилади. Кўчирма гапларда буйруқ майли алоҳида интонацияга эга бўлади: *Бектемир камарини қисиб боғлади-да:— Менга бер!— деди. (О.) Ойқиз ўзини оғирликка солиб, майин овоз билан қатъий буюрди:— Утиринг! Узингизни босинг! (Ш. Р.) Татъяна ҳам уни қистамоқда:— Юринг, Комил Азизович, Ҳайдарнинг ишларини кўрайлик... (И. Р.)— Қани ўтир, овқатингни е!— деди Дуся жиддий, лекин унинг кўзлари меҳр билан боқарди. (Н. С.) Кекса уста ўз ишчиларининг бу қилигидан уялиб:— Юр меникига, жой кўп,— деди. (Н. С.) Орлов Қулматга буюрди:— Наганни бу ёққа бер! (Ҳ. Ф.)*

Кўчирма гап сўроқ шаклида ҳам бўлади. Бундай сўроқ гап автор гапидан составида сўроқ олмоши, сўроқ юкламаси ва ўзига хос сўроқ интонацияси бўлиши билан фарқланиб туради: *Бу ўрингача бошқа бир мулоҳазада ўтирган қушбеги уларнинг сўзларини бўлиб, Отабекдан сўради:— Қулингиз Ҳасаналини нега шу кунгача топиб бўлмади? (А. Қ.) Умрзоқ ота отни етаклаб бораркан, сўради:— Ҳа, ўзи тинчликми? (Ш. Р.) Қодирали ечиниб ариқдаги сувда ювина бошларкан, сўради:— Кутгандирсиз? Ҳавотирлангандирсиз-а?— Қаёқда юрибсиз, бемаҳалда?— худди эрининг «кирдикори»дан хабардор бўлгандай ўсмөкчилади Шакархон. (Ҳ. Н.)*

Кўчирма гап буйруқ ёки ундов гап шаклида бўлганда, севинч, қайғу, қўрқин, фахрланиш, истак каби ҳис-туйғуларни билдиради. Бундай буйруқ ёки ундов гап таркибда ундамалар ҳам қўлланади. Кўчирма гап бўлиб келган буйруқ ёки ундов гаплар кучли интонация билан айтилади: *Ногаҳон Ҳолик*

нинг қулоғи остида,— Йўқол, кўзимга кўринма, ҳароми! Сендай нобакор фарзанднинг боридан йўғи... (Ҳ. Н.)— Қуралайнинг капалаги учиб, Ҳолиқнинг елкасига ёпишиди-да:— Ҳой, ҳой жинни бўлдингми! Бу нимаси кап-катта йиғит! Биров кўриб қолса-я! Ўзингни бос-э!— дея юпатишга тушди. (Ҳ. Н.)— Ёпира-я,— деб, ўзини босолмай, Мавлон ака ўрнидан туриб кетди. (Ҳ. Ғ.)

Кўчирма гапнинг автор гапидан фарқланишида ундалма катта аҳамиятга эга бўлади; у кўчирма гапга алоҳида интонация бериб, маълум гапнинг кимга қарашли эканини билдиради. Полвон хирмонга ёйилган пахтадан бир чангал олди-да, унга этигининг чангени арта-арта, шийпон четига ўтуриб сўради:— Ука, бригадирларинг қаерга кетди? (Ҳ. Н.)— Эсон-омонмисиз, Қутбиниса,— деди томдан туриб.— Омон-эсонмисиз, Тошбиби,— деди Қутбиниса. (Мирм.) Сергей Андреевич ҳам қизиқиб қолди:— Фикрингни аниқроқ қилиб айтсанг, йиғит! (Ҳ. Н.) Ойқиз ҳайрон бўлди ва унинг хафа кўринган юзлариغا термилиб меҳрибонлик билан сўради:— Нега хафасан, Меҳри? (Ш. Р.) Э, бобо, не учун ғамнок кўринасиз?— деди. (С. А.)

Кўчирма гапда сўзловчи нутқининг лексик-грамматик хусусиятлари билан бирга услуб хусусиятлари ҳам сақланиб қолади: Шу ўртада нос отиб олган чол «с» ни «ш» қилиб гапира кетди.— Ҳеч киши йўқ, шадағанг кетай, эрта ушраш... Хафа бўлма, Жумабой ота қўймади денг. Ўзи ҳам ўғлимдай, бот-бот йўқлаб туради... Қани, қани, шадағанг кетай... (О.) Пибнерка яхши, комсомолка много яхши,— деди Қутбиниса хола рус тилини бекаму-кўст биладигандай бидиллаб...— Меники кизимка тоже тўрт кило,— деди Қутбиниса ҳам тўрт бармогини кампирга кўрсатиб. (Мирм.)

Кўчирма гап ўзига хос интонацияга эга бўлади. Одатда, кўчирма гапнинг интонацияси автор гапи ёрдамида, автор гапи таркибидаги айрим лексик элементлар орқали аниқланади: Лутфиниса молхонада туриб бақирди:— Ҳой келин, йиғламан! (Мирм.) Чарчаб келган Шодмон ота жеркинди:— Кўп миямни қотирма, чой-пойингни келтир, кампир! (Ҳ. Н.) Кейин кулакула Ефим Даниловични қақирди:— Бўла қолинг, ҳой қари артист! (Ас. М.)— Тургенев! Жабборов! Танкларни ёндиришлар!— деб қичқирди Куценко. (И. Р.)

Шундай қилиб, кўчирма гап барча лексик-грамматик хусусиятларини, ўзига хос интонациясини, модаллик оттенкаларини сақлайди, автор гапи составидаги хабар ифодаловчи феъл эса нутқ моментини, унинг қайҳолатда айтилганлигини кўрсатади. Кўчирма гап сўзлашув нутқининг барча хусусиятларини акс эттиргани туфайли бадний адабиётда кенг қўлланади.

Кўчирма гапли жумлалар составида кўчирма гапнинг ўз грамматик белгисигина муҳим бўлиб қолмасдан, балки автор гапи ва бу гапни ташкил этган сўзлар ҳам катта роль ўйнайди.

Автор гапи

34-§. Кўчирма гапли жумла икки қисмдан: автор гапи ва кўчирма гапдан иборат. Автор гапи билан кўчирма гап солиштирилганда улар орасида органик алоқа борлиги кўринади, автор гапи кўчирма гапни маълум жумлага киритиб қолмасдан, шу билан бирга уни бошқа гаплардан ҳам ажратиб туради. Лекин автор гапи структурасига кўра кўчирма гап сингари мустақилликка эга бўлмайди. Бу ҳол айниқса автор гапини кўчирма гапдан ажратиб олинганда яққол сезилади:— *Яна қандай хизмат бор?— деб сўради хушмўйлов йигит.* (Ҳ. Ғ.)— *Ке, бир оз ўтирайлик,— деди Розалия, тош курсини кўрсатиб.* (И. Р.)— *Жуда тўғри қилибсан,— деб унинг сўзини бўлди чол.* (Н. С.)

Мисоллардаги *деб сўради хушмўйлов йигит, деди Розалия тош курсини кўрсатиб, деб унинг сўзини бўлди чол* автор гапларини ажратиб олсак, маъно тўла англашилмай қолади, мазкур гаплар мустақил бўлмайди.

Автор гапи билан кўчирма гапнинг бирга қўлланиши натижасида қўшма гап конструкцияси келиб чиқади. Бундай конструкцияда кўчирма гап ўз мустақиллигини сақлайди.

Автор гапи кўчирма гап интонациясини ҳам белгилаб беради, бу айниқса сўроқ, ундов, буйруқ гапларда аниқ сезилади:— *Занталоғини отиш керак!— деб ўзича ҳукм чиқарди Абдукарим ака.* (Ҳ. Ғ.) *Сўнгера мендан сўрашди: Нефть, яъни қора мойни биласанми?— Қаерда бор?* (И. Р.) *Топганини қара-я!— деди яна ғўнғиллаб.* (Ас. М.) *Кейин менга ва ўн беш ёшлардаги бақувват шогирдга буюрди:— Топиб келинглар бадбахтни!* (О.) *Асқар полвон кир юзини буриштириб, тишларини қисирлатди:— Қамашди!* (О.) *Қишлоқ советининг вакиллари ҳам хирмонга келишди: «Бугун процент камайсин!»* (И. Р.)

Автор гапи кўчирма гапнинг олдида ҳам, ўртасида ҳам, кейинида ҳам келиши мумкин. Ҳар қандай ҳолатда ҳам кўчирма гап билан автор гапи орасида органик алоқа мавжудлиги сезилади, бу алоқани феъл кесим семантикаси юзага чиқаради. Бундай феълларнинг энг характерли тури нутқ англаувчи феъллар бўлиб, улар бегонанинг нутқи мавжуд эканини кўрсатиб туради.

Кўчирма гапни ифодалашда, уларни автор гапи билан боғлашда нутқ феълларнинг аҳамияти каттадир. Ҳозирги ўзбек адабий тилида бундай феъллар қаторига *демоқ, айтмоқ, гапирмоқ, сўзламоқ, сўрамоқ, билдирмоқ* каби феъллар киради.

Демоқ феъли ҳозирги ўзбек адабий тилида кўчирма гапни автор гапи билан боғлашда катта роль ўйнайди: *Орлов Сергейнинг қулоғига деди:— Жами милицияни дала йўлларига юбордим.* (Ҳ. Ғ.) *Янги касб менга қимматга тушган,— деди тагдор қилиб Турсуной.* (Ҳ. Н.)— *Наҳотки, сен ўғрилиқ қилган бўлсанг?!— деди чол, йигитнинг кўзларига тикилиб.* (Н. С.) *Тиниқ кўлдан лойқа сув оқмайди,— деди ўзига-ўзи бир кун айвондаги офтобга эски пўстакни солиб, устида хаёл суриб*

ўтирган Қутбиниса хола — бир ҳисобда ўша ғаламиснинг ўйидан келгани жуда яхши бўлди. (Мирм.)

Бу мисолларда деб феъли кўчирма гапни автор гапига кiritибгина қолмасдан, кўчирма гапни бошқа гаплардан чегаралаб ҳам беради.

Демоқ феъли бу вазифада тилимизда қадимги даврлардан бери қўлланилади.

Демоқ феъли ва унинг шакллари кўчирма гапни автор гапни билан боғлаш билан бир қаторда ўзга гапнинг қайси вақтда, қайҳолатда айтилганини ҳам билдириб туради. Демоқ феълининг турли шакллари кўчирма гапнинг олдида, ўртасида, кейинида келаверади: Яхшигулнинг адреси қанақа экан?— деб сўради Инобат. (Ж. Ш.)— Уртоқ Турсуной Охунова шу киши бўладилар,— деб ёш жувонни таништирди. (Ҳ. Н.)

Бу мисолларда демоқ феълининг деб равишдош шакли кўчирма гапни автор гапи билан боғлаган ҳамда автор гапнинг кесими составида келган.

Демоқ феълининг дейишиди, дейдилар шакллари кўчирма гапнинг бир қанча шахслар тарафидан айтилганлигини кўрсатади:— Уҳў, зап доворак эканми?— дейишиди барилари баравар. (Ж. Ш.)— Ғам юзни сарғайтирар, юракни тишлар, дейдилар. (Мирм.)

Демоқ феълининг деган, дерди сифатдош шакллари ҳам кўчирма гапнинг ўтган замонда айтилганлигини кўрсатади: Олағовур қизиб турган пайтда бировнинг:— Салом йигитлар!— деган товуши эшитилиб қолди.— Қўрқоқлик — бераҳмликнинг онасидир;— деган экан бир киши. (П. Қ.) «Сиз топиб гапирмайсиз, қоғиб гапирасиз»,— деган эди. (Мирм.)— Юлдузча олиб келаман, қизил юлдузча!— дерди Собиржон... (Ас. М.) Дадаси уни танимасдан:— Қим бу? Қимсан?— дерди нуқул. (Ҳ. Н.)

Демоқ феълининг дейилади шакли кўчирма гапнинг бир марта айтилишинигина эмас, балки доимий такрорланишини ҳам кўрсатади: Жамоат тартибини бузувчиларга жиддий суратда шундай дейилади:— Бизнинг комсомол патрулларимиз, қани, олдимизга туш! (Н. С.)

Демоқ феълининг дегандай, дегандек шакллари кўчирма гапнинг сўзловчи томонидан айтилмагани, лекин айтилгандай бўлганини билдиради: У кетмонни елкасидан тушириб: «Қани, тезроқ гапиринг, нима демоқчисиз?» дегандай назар ташлади. Шу пайт биров келиб худди қулоғи остида: «Турсунбой ака, бу ерда ёлғиз нима қилиб турибсиз? Уқишга қачон кетасиз?..» дегандек бўлди. (Ж. Ш.)

Хуллас, демоқ феъли қандай шаклларда қўлланмасин, у биров томонидан айтилган гапни кўрсатади: Биров Сотволдиевни «Ақлли йигит чиқди, илмлик одам мана шундоқ бўлади» деса, биров Ширмонхонни «барака топкур, асл қиз»,— дер эди. (Мирм.)

Ҳозирги ўзбек адабий тилида демоқ феъли билан бир қаторда айтмоқ, гапирмоқ, сўзламоқ, сўрамоқ, билдирмоқ каби феъллар ўзга гапини автор текстига киритишда катта роль ўйнайди. Отабек қайтиб ўтирмади ва ҳовлининг ўртасида туриб узр айтди:— Раҳмат, уста, мен бугун ошиғич юриб, эрталаб жўнаб кетган юкларимнинг кетидан етиб олмасам бўлмайди. (А. Қ.)

Айтмоқ феъли ҳам қадимдан қўлланади.

Сўзламоқ, гапирмоқ, сўрамоқ феъллари ҳам кўчирма гапни шакллантиришда актив қатнашувчи сўзлардандир: ...Қамчи ҳаяжонланиб сўзлади:— Қани энди, худо бизга ҳам ўғил берса, худди мана шунақа чопқиллаб юриб кетсал (Ҳ. Ғ.) Жавоб берши ўрнига ўзича сўзлади:— Ота-она орзуси... (А. Қод.)

Сўрамоқ феъли ҳам эски ёзма ёдгорликларда кўп учрайди ва кўчирма гапни кўрсатиш учун хизмат қилади: Чопарнинг чеҳраси очиқ ва шошиб-пийшиб гапирди:— Суюнчи беринглар, уруш тамом бўлди. (Ж. Ш.) У бошини қимирлатиб стулни кўрсатди-да, совуққонлик билан сўради:— Утиринг, марҳамат. Менда ишингиз борми? (Ш. Р.)— Менга бир нима демоқчимидинг,— сўради буни сезиб қолган Ғуломжон. (С. З.)

Ҳозирги ўзбек адабий тилида нукта англатувчи, хабар билдирувчи феълларнинг сонни анча ортган: гапирмоқ, сўрамоқ, буюрмоқ, таъкидламоқ, билдирмоқ, ифода қилмоқ, мурожаат қилмоқ каби.

Ўзгаларнинг гапни кўрсатишда, кўчирма гапли конструкцияни тузишда қўшма феъллар ҳам иштирок этади: Қутилмаганда Утап Лаълига мурожаат қилди: Синглим, Абдурахмонбойнинг ўйидаги тинтув вақтида саводингиз борлигини, ишга қирмоқчи бўлганингизни пайқовдим... Эслайсизми? (Ҳ. Ғ.) Ефим Данилович кетишга шошиларкан, яна бир марта таъкидлаб қўйди:— Капитан Каримовнинг айтганини эсда тутинг. (Ас. М.) Маслаҳат берди:— Сиз қўрада қолинг, Бек. (Ҳ. Ғ.) Қўрага кираверишда Эъвозхон Тозагулни тўхтатиб, илтимос қилди:— Жон ўртоқжон, ойим билан сўзлашинг. Менга эрдан оғиз очмасин. (Ҳ. Ғ.) ...Унинг йирик-йирик қора кўзларига кулиб термилди ва узр сўради:— Мени кечиринг, Эъвозхон, кўнглингизга озор бериб қўйдим...! (Ҳ. Ғ.) Дадам бирдан самоварчига буйруқ беради:— Мусавойга жой солиб бер, озодорко ёстиқ қўй. (О.) Меҳри бу сўзларни эшитгач, дарҳол дадасига яқинлашиб, эътироз билдирди:— Дада, ...мен сиз билан маслаҳат қилган эдим-ку... Қодиров оғзидаги овқатини чайнаб, сўз бошлади:— Хафа бўлмай иложинг қанча? (Ш. Р.) Сергей унга тик боқиб, савол берди:— Неча киши билан келдинг? (Ҳ. Ғ.)

Баъзан хабар ифодаловчи феъллар автор гапи составида келиб, ўз семантикасига кўра, экспрессив-эмоционаллик маъноларини билдиради. Кулмоқ, эшитмоқ, қичқирмоқ, бақирмоқ, шивирламоқ, дўнғилламоқ қабилар ана шундай феъллардандир: Дераза тагида қовоқ-тумшуғини осилтириб ўтирган Муса кўса дўнғиллади:— Ишқибоздан раис сайласанг шунақа бўла-

ди. (С. А.) *Ҳасанали кулди*:— *Билмасангиз ҳам янглиш англаб-сиз, чунки бунинг сири сиз ўйлаганча эмас.* (А. Қод.) *Радио овози эшитилди*:— *Диққат, диққат!* (И. Р.) *Турғун оҳисти шивирлайди*:— *Фолбинга борган эдим... машҳур жуда топгич хотин.* (О.) *Муротали қадрдон дўсти билан хайрлашишга хошиларди*:— *Кечир, дўстим, ишга кечикяпман.* (Ш. Р.) *Ҳайдар яна унинг қулоғига энгашди*:— *Анорхон бор-ку, биласизми?* (И. Р.)

Бундай экспрессив-эмоционаллик билдирувчи феъллар қўшма феъл составида ҳам келади: *Смирнов тобора хафа бўлаётган ҳамроҳига тикилиб, хахолаб овозининг борича кулиб юборди*:— *Ҳой, директор, сен бунақанги уяла берма!* (Ш. Р.) *Жангчилар, дўстона кулиб, ҳазил қилишди*: «*Қалай шовла ширин эканми*».

Автор гапи кўчирма гапни белгилувчи бир восита ҳамдир. Лекин шу билан бирга автор гапи кўчирма гапнинг қандай, қайси ҳолатларда ифодаланишини ҳам билдиради, шунингдек, кўчирма гапнинг ҳам формасини, ҳам мазмунини ўз ҳолича берилишини кўзда тутаяди.

Кўчирма гапдан аввал келган автор сўзи бош келишиқда бўлса, кўчирма гапнинг маълум шахсга қарашли эканлиги англашилади. *Ҳамид, Содиқ*:— *Балли, раҳмат, полвон!* (А. Қод.)

Бошқа келишиқлар ҳақида ҳам шуни айтиш мумкин. Жумладан, қаратқич келишиқ қўшимчасини олган автор сўзи кўчирма гапнинг кимники эканлигини билдиради: *Эъзозхоннинг*:— *Кимдан бу хат?... Ҳай, шошмасангиз-чи! Тўхтагил!*— *деган сўзлари ҳавода қолди.* (Ҳ. Ғ.)

Жўналиш келишиғидаги автор сўзи эса кўчирма гапнинг кимга тегишли эканини ифодалайди: *Жамилага*: *Кейинпоиша, тўпигингизни очиб юрманг, айб бўлади. Уруғимизда йўқ, аймоғимизда йўқ, сиз нега тўпигингизни очиб юрар экансиз! Атлас пойжамангизни кийиб олинг!*— *деди.* (Мирм.) *Ҳожар чиқиб кетди, Зуннунов бир стакан сув ичиб олди ва Муродовага*:— *Бизни анча калака қилар экан бу бетамиз хотин.* (И. Р.)

Бошқа келишиқдаги автор сўзлари кўчирма гапнинг қаерда, қайси вақтда, ким тарафидан айтилганлигини кўрсатади: *Кеч кириб, чироқ ёқиладиган маҳалда*:— *Салом, ойи!*— *деб Турсунбой кириб келди.* (Ж. Ш.) *Дўжонга разм солиб, бирдан дадамдан*: *Дўжонингиз кичкина-ку, мол қани?*— *деб сўрайман тааж-жубланиб.* (О.)

Автор гапнинг бир қисми кўчирма гапдан олдин келганда, бу қисми кўмакчи билан бирикиб ёки -да юкламаси билан келиб, кўчирма гапнинг қайтарзда ва қайпайтда айтилганлигини билдиради: *Унинг меҳрибончилиғидан таъсирланиб титроқ товуш билан*:— *Қуллуқ, раис... деди.* (Ҳ. Ғ.) *Бектемирнинг ўзи ҳам шу фикрга ишонса-да, лекин нечундир, Бепарво, йиғинга овоз билан*:— *Таваққал! Қирқ йил қирғин бўлса ҳам, ажали етган ўлади, биродар.* (О.) *Қайтиш чоғларида Қаршибой ота ошансининг кўнгли учун*:— *Ҳолиқни олдинда қолдирсакмикан?*—

деган эди... (Х. Н.) ...Лекин бирпао сукутдан сўнг:— Қимматчилик, болам, домланг қурмагур паловни яхши кўради, биламан, лекин эплаштиролмаймак, бир сабат кулча билан беш сўм пул бераман, майли...— дейди онам орқамга қоқиб. (О.) Шарифа индамагани учун:— Шундай ўзимиз,— деб қўя қолдим мен. (С. З.)

Автор гапининг бир қисми кўчирма гапдан олдин келганда, унинг кесими да юкламаси билан келиб, кўчирма гапнинг қайтарзда ёки қайси пайтда айтилганлигини билдиради: Папиросни қорға улоқтирди-да:— Сизнинг фикрингизга қўшилолмаймак, юзбоши...— деди. (Х. Ф.) Генерал соғлиқ ва тинч ҳаёт ҳақида қисқа гапирди-да:— Қани ич, дўстим!— деди уриштириб. (О.)

Автор гапининг бир қисми кўчирма гапдан олдин келганда, унинг кесими равишдош билан ифодаланиб, кўчирма гапнинг қайҳолатда айтилганлигини кўрсатади: Сергей чол билан қўл бериша туриб:— Ота кечувдан ҳеч ким ўтмадимиз?— деб сўради. (Х. Ф.) Шодмон ака кулиб, «Умид» колхозининг аъзоларини кўрсатиб:— Мана шу йигитлар менга ҳеч тинчлик беришмай қўйди,— деди. (Ж. Ш.)

Кўчирма гап ва автор гапларининг ўринлашиш тартиби

85-§. Автор гапининг ўринлашиш тартиби: автор гапи кўчирма гапдан олдин келади: Кейин Миркомилга жирканиб қаради ва унинг елкасига қамчи билан туширди:— Юр, жаҳаннам бандаси! Бафуржа сўзлашамиз!... (Х. Ф.) Улар штабга бордилар. Абдулла деди:— Дилингда борини гапир! (Н. С.)

Автор гапи киккига бўлиниб, ўртасида кўчирма гап келади: Уртоқлардан бири орага чўккан сукунатни бузиб:— Ҳа, турмуш ўртоғингми ёки юрак-пурагиндан урганми?— деб сўраб қолди. (Ж. Ш.) У чиндан ҳам ўтга ташланишига ишонди-да:— Қўйиб юбор!— деб бақирди. (Х. Ф.)

Автор гапи+кўчирма гап+автор гапи+кўчирма гап тартибида жойлашади: Раззоқ:— Чунки, Ботирали инқилобнинг аскари, Шўро ҳукуматининг вакили эдил— деб Утапнинг сўзини қувватлади ва ўз фикрини ривожлантирди:— Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, биз ўз оиламиздаги аҳволни қанчалик яхши билсак, қишлоғимиздаги, мамлакатимиздаги аҳволни ҳам шунчалик яхши билишимиз керак. (Х. Ф.) Йигитча: «р-ростми?» деб унга бақрайиб турди-да, кейин: «Ўзим битириб бо-раман»— деб болтани тортиб олди. (Х. Н.)

Юқорида қайд этилган тартибни қуйидаги схема билан кўрсатиш мумкин: $Ag + Kг — Ag + Kг. Ag + Kг + Ag + Kг + Ag.$

Кўчирма гапнинг ўринлашиш тартиби: кўчирма гап автор гапидан олдин келади:— Эрта-индин суд бошланади,— деди Утап, Баҳрига ачиниб. (Х. Ф.)— Яна келармикин?— деб сўради, холос. (Ас. М.)

Кўчирма гап иккига бўлиниб, ўртада автор гапи келади:— *Ҳая,— деди кўсанамо киши Бўтанинг чаноқ қулоғига ишора қилиб,— шу гап қулоғингизга кирмай қолган экан-да. (С. А.)— Остимизда олов дарё ўтади,— деди чўпон ота,— буғ олов бўлиб ёнади. (И. Р.)— Олия холани чақиртирдим,— деди Лутфиниса,— уйда туққани яхши. (Мирм.)*

Кўчирма гапнинг ўринлашиш тартибини қуйидаги схема билан кўрсатиш мумкин: Кг+Аг. Кг+Аг+Кг. Кг+Аг+Кг—Аг.

Ўзлаштира гап

Сўзловчининг нутқини сўзма-сўз беришнинг ҳожати бўлмаган пайтда ўзлаштира гап қўлланилади.

Ўзлаштира гаплар турмушда кўп ишлатилади: партия, совет, хўжалик масалалари бўйича мажлисларда, кенгашларда, съезд, сессия ва бошқа шу каби жойларда сўзланилган нутқлар кўчирма гап шаклида эмас, кўпроқ ўзлаштирилган ҳолда, автор сўзи билан берилади. Чунки ўзлаштира гап катта жумлаларни қисқартиб айтишга қулайлик туғдиради. Натижада кўчирма гап иккинчи марта автор томонидан ўзгартирилади, автор биринчи марта кўчирма гапни ўз гапи ичида ўзгартирмай қўлласа, иккинчи марта у кўчирма гапни гапига едириб, ўз услубида қайтадан ишлаб чиқади. Бу ўзгариш натижасида кўчирма гапнинг таркибидаги кишилик олмошлари берилмай ва феъллардаги шахс, сон категориялари кўрсатилмай, бутун гап автор номидан учинчи шахс орқали ифодаланади: *Бек Кўршермат келганини, унинг Қумқишлоқ йўлига чиқиш ҳақидаги буйруғини Раҳмонқулга сўзлаб берди. (Ҳ. Ғ.)*

Бу ўзлаштира гап асосидаги кўчирма гап қуйидагича бўлиши мумкин: *У Раҳмонқулга:— Бек Кўршермат келди ва Қумқишлоқ йўлига чиқасан, деб буйруқ берди,— деди.*

Содиқ темирчи учинчи тавсияномани ўзи берди ва ячейканинг навбатдаги мажлисида бу масалани албатта кўражагини айтди. (Ҳ. Ғ.) Кўчирма гап тарзи: *Содиқ темирчи учинчи тавсияномасини ўзи бериб:— Ячейканинг навбатдаги мажлисида бу масалани албатта кўрамиз,— деб айтди.*

Кўчирма гап ўзлаштира гапга айланттирилганда, унинг кесимининг шахс, сон, замон аффикслари олиб ташланиб, унга ҳаракат номининг *-(и)ш* аффикси ёки *-ётган* аффикси ва *-лик* ҳамда эгалик аффикси; баъзан ҳаракат номининг *-ган* аффикси ва тушум келишиги қўшимчаси қўшилади, бундай конструкция хабар ифодаловчи феъллар томонидан бошқарилади: *Раззоқ шу топдаёқ қишлоққа отлик жўнаб, дарҳол арава юборишини айтди. (Ҳ. Ғ.)* Айниқса, кейинги кунларда *Тўлаганжон Фармоновлар қўйган одам кўз очирмаётганини ҳам айтди. (Мирм.)* *У бу фактларнинг асосли эканлигини райОНО номидан гапириб, Латофатнинг шахсан мактабга боришининг кераги йўқлигини ҳам айтди. (С. З.)* *Роҳат келиноий бижил-*

лаб, эшитганларига қўшиб-чатиб, мардикорлик, усталар ташкилотлари ҳақида узоқ гапирди. Фаффор аканинг уламолардан қўрқшини айтди. (О.) У операция ёмон ўтмаганини, нимаки керак бўлса, ҳамма чора кўрилганини, ноумид бўлмасликни айтди. (Мирм.) Салимхон хотинининг қулоғига шивирлаб, Комил билан Бўронбек паранжилик келишга мажбур бўлишганини тушунтирди. (Ҳ. Ғ.)

Кўчирма гап дарак, гап бўлганда, ўзлаштира гапнинг кесими айтмоқ, сўзламоқ, гапирмоқ, тушунтирмоқ каби феъллар билан ифодаланади. Ўзлаштира гапларда демоқ феъли қўлланилмайди.

Кўчирма гап сўроқ гап бўлганда, ўзлаштира гапнинг кесими сўроқ феъли билан ифодаланади: Чапга бурилгандан сўнг, йўлда дам олиб ўтирган бир хотиндан дўппи бозори қаёқдалигини сўради. (Мирм.) Сарой олдидаги супадада қатор тизилиб ўтирган болалардан қоровулни сўради. (С. А.) Бу гапларнинг ҳаммасини Сотволдиев эшитган бўлса ҳам, палатага бера туриб, Ширмонхондан: хирург нима деди?— деб сўради. (Мирм.)

Бу ўзлаштира гаплар негзида сўроқ мазмунидаги қуйидаги кўчирма гаплар ётади деб тахмин қилиш мумкин: Чапга бурилгандан сўнг, йўлда дам олиб ўтирган бир хотиндан:

— Дўппи бозори қаерда?— деб сўради.

Сарой олдидаги супадада қатор тизилиб ўтирган болалардан:

— Қоровул қаерда?— деб сўради.

Мисоллардан кўринадики, кўчирма гапга нисбатан автор гапи ўз хусусиятини тўлароқ сақлайди, чунки автор гапи ўзлаштира гапнинг талабига мос келади.

Кўчирма гап ўзлаштира гапга айлантирилганда, унинг состидадаги ундалма, ундов, ҳар хил модал оттенкаларни ифодаловчи юкламалар туширилади. Шунинг натижасида кўчирма гапга хос интонация ҳам сақланмайди.

Ўзлаштира гап составида ҳақида, тўғрисида каби кўмакчилар қўлланиб, нутқ феъллари томонидан бошқарилади: У халқлар дўстлиги ҳақида, украин халқининг Навоий асарларини Шевченко асарларидек севиб ўқиётгани ҳақида гапирди. (Т. Т.) Узлатда кечирилган фақир ҳаётининг поклиги, дунё қайғу-машаққатининг «шайтоний» бир манбадан туғилганлиги, бу ғарибнинг шоирона гўзаллиги ҳақида гапирди. (О.) Ишчиларнинг оғир ҳаёти, уламо ва бойларнинг ҳийла-найранглари ҳақида тагин узоқ гапиради. (О.) Юрьев батареяни бу ердан бошқа жойга кўчириш ҳақида буйруқ берди. (И. Р.)

Бир неча кўчирма гапдан битта ўзлаштира гап ясалиши мумкин: Тошкент шаҳар ижроия комитетининг раиси Х. Асамов Тошкентда қурилиш ишларининг каттагина программаси амалга оширилаётганини ва бу қурилиш юксак даражада индустриалаштирилганлигини Яман Араб республикасининг ва-

килларига сўзлаб берди. Қамчи минбарга чиқиб, камарини тортиб тузатди-да, ўз уйи тагига Қобил карвон Зиёдилланинг тўппончаси билан милтиғини кўймоқчи бўлганини, у билан муштлашганини, Мавлон ака ўғли билан етиб келганини ва шундан кейинги воқеаларни батафсил ҳикоя қилди. (Ҳ. Ғ.)

Биринчи гапнинг асосида икки кўчирма гап, иккинчисида эса учта кўчирма гап борлиги кўриниб турибди, бу ҳол ҳар бир кўчирма гапнинг кесими ўз шахс, сон, замон аффиксларини тушириб, тушум келишигини қабул қилганликлари билан аниқланади.

Ўзлаштирма гапнинг кесими составли феъллардан ифодаланиши мумкин: Саодатхон мактабда партия ташкилотининг яқиндагина тузилганлиги ҳақида сўзлаб берди. (С. З.) Терентий йўл-йўлакай унга бу яширин тўғарак ҳақида баъзи гапларни айтиб берди. (С. А.) Бектемиров ўрнидан туриб ўзаро шивар-шивир қилаётган чойхўрларга хатнинг мазмунини тушунтириб берди. (С. А.) Мактаб бригадасининг бошлиғи Чўлпон Маннопова слётда қўриқ ерларни ўзлаштирувчи ёшлар қандай ўқиётганлиги, ишлаётганлиги ва дам олаётганлиги ҳақида гапириб берди.

Баъзан ўзлаштирма гапнинг составида кўчирма гапнинг айримлари ёки унинг айрим бўлаклари сақланади. Демак, ҳозирги ўзбек адабий тилида ўзганинг гапи кўчирма ва ўзлаштирма гапнинг аралаш конструкцияси орқали ҳам ифодаланиши мумкин: Ҳамишира хотин кириб, Маъмуржоннинг ақлли бола эканини, дарди оғир бўлишига қарамай, жуда чидамли эканини, тез-тез «қачон тузаламан?» деб сўрашини, ундан кейин дадаси Тошкентда велосипед олиб қўйганини, тезда олиб келишини, велосипед миниб, Асакадаги бувисини кўриб келсизганини ва бошқаларни гапириб берди. (Мирм.)

МУНДАРИЖА

Синтаксис ҳақида тушунча	3
Сўз бирикмаси синтаксиси	5
Синтактик муносабатларнинг ифодаланиш усуллари	6
Сўз бирикмаларининг классификацияси	9
Сўз бирикмаси компонентларининг бирикиши	9
Эркин бирикмада синтактик алоқа	10
Эргаш сўзли бирикмаларда синтактик алоқа	13
Ҳоким компонентнинг ифодаланиши	17
Сўз бирикмаларининг структура типлари	17
Синтагма	19
Гап	19
Гап ва ҳукм	20
Гапларнинг классификацияси	26
Гапнинг структура типлари	26
Гапнинг мазмунига кўра классификацияси	27
Дарак гап	28
Суроқ гап	28
Буйруқ гап	32
Ундов гап	34
Инкор ва тасдиқ гаплар	36
Содда гап	38
Гап бўлаклари	39
Эга	45
Эганинг ифодаланиши	47
Эганинг тузилишига кўра типлари	48
Кесим	50
Тўлдирувчи	62
Аниқловчи	68
.	78
.	87
.	93
.	95
.	97
.	100
.	102
.	107
.	109
.	114
.	114
.	115
.	116
.	118
.	119
.	123
.	124
.	126
.	128
.	129
.	131
.	133
.	134
.	134
.	136

Эга эргаш гапли қўшма гаплар	138
Кесим эргаш гапли қўшма гаплар	139
Пайт эргаш гапли қўшма гаплар	141
Сабаб эргаш гапли қўшма гаплар	146
Шарт эргаш гапли қўшма гаплар	148
Мақсад эргаш гапли қўшма гаплар	154
Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплар	156
Натижа эргаш гапли қўшма гаплар	160
Равиш эргаш гапли қўшма гаплар	163
Қиёс эргаш гапли қўшма гаплар	165
Умумлаштирувчи-изоҳли эргаш гапли қўшма гаплар	168
Бир неча эргаш гапли қўшма гаплар	174
Биргалик эргашиш	174
Кетма-кет эргашиш	178
Аралаш типли бир неча эргаш гапли қўшма гаплар	181
Эргашган-боғланган қўшма гаплар	182
Период	186
Кўчирма ва ўзлаштира гап	195
Кўчирма гап	195
Автор гапи	199
Кўчирма гап ва автор гапларининг ўринлашиш тартиби	203
Ўзлаштира гап	204

На узбекском языке

АБДУРАХМАНОВ ГАНИ, СҮЛЕЙМАНОВ АБДУЛЛА,
ХАЛИЯРОВ ХАЛМИРЗА, АМАНТУР ДИЕВ АБДУЖАББАР

СОВРЕМЕННЫЙ УЗБЕКСКИЙ
ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК
СИНТАКСИС

Учебное пособие для студентов-заочников
филологических факультетов
высших учебных заведений

Ташкент «Ўқитувчи»—1979

Махсус редактор С. ҒОЙИБОВ
Редактор Х. ҒУЛОМОВА
Бадий редактор П. А. БРОДСКИЙ
Техн. редактор Т. ГРЁШНИКОВА
Корректор Д. АБДУЛЛАЕВА

ИБ 1272

Теришга берилди 9.01. 1978 й. Босишга рухсат этилди 4.07. 1979 й. Формати 60×90^{7/16}.
Кегли 10 шпонсиз. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. л. 13,0. Нашр. л. 13,0 Тира-
жи 17000. Зак №4630. Баҳоси 50 т.

«Ўқитувчи» нашриёти, Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 17-77.

Ўзбекистон ССР нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети Тошкент
«Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг полиграфия комбинатига тартиб
Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари область бошқармасининг Морозов номли
босмахонасида босилди. Самарқанд, У. Турсунов кўчаси, 82. 1979 й.

Иибрано на полиграфкомбинате Ташкентского полиграфического производственного объедине-
ния «Матбуот» Государственного комитета УзССР по делам издательства, полиграфии и книж-
ной торговли Отпечатано в типографии имени Морозова областного управления по делам
издательства, полиграфии и книжной торговли. Самарканд, ул. У. Турсунова. 82.